**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

Збірник наукових праць

• Історичні науки

Випуск 32

Луганськ — 2011

ISSN 2222-0380

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 32

Засновано у 2004 році
Вихід із друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань України (Бюл. ВАК № 11, 2009 р., № 1-05/4), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук.

Журнал зареєстровано в ISSN International Centre (лист від 21.03.2011 р.) № 2222-0380

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. – Випуск 32. – 272 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку ***Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 3 від "25" листопада 2011 р.).***

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Редакційна колегія, 2011
© Автори статей, 2011
© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2011

СТАТТІ

УДК 625.1 (09)

Балашова-Сукач Я.О.

ІНЖЕНЕР М.М. ГЕРСЕВАНОВ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ОСВІТИ І НАУКИ

Стаття присвячена діяльності інженера М.М. Герсеванова в галузі освіти та науки.
Ключові слова: *М.М. Герсеванов, залізнична наука, гідротехніка, освіта, інженер.*

М.М. Герсеванов – видатний діяч освіти і науки, інженер-будівельник, спеціаліст в галузі гідротехніки. Його предки були грузинами, корені яких сягали старовинного роду каталинських дворян Гарсеванових. Сам М.М.Герсеванов належав до російського дворянського роду, внесеного у IV частину родовідної книги Харківської та Катеринославської губерній. Він народився 25 березня 1830 р. в с. Нікополі, Ізюмського повіту, Харківської губернії (тоді ще Україно-Слобідської губернії) в сім'ї військовослужбовця [1]. Після домашньої навчальної підготовки, Михайло Миколайович вступив до Головного військового інженерного училища у Санкт-Петербурзі і закінчив його 26 травня 1849 року, отримавши перший офіцерський чин «прапорщика польових інженерів». М.М. Герсеванова, як найталановитішого та найздібнішого випускника, залишили в офіцерських класах. У 1851 р. він успішно закінчив повний курс, із занесенням його імені на почесну мармурову дошку училища та отримав чин інженер-поручика. Після цього Михайло Миколайович біля п'яти років служив у м. Києві, в інженерній команді Київській фортеці. Як військовий інженер, він тут набув великого практичного досвіду [2]. Це не пройшло непомітно. І вже у 1856 р. М.М. Герсеванова запрошує на викладацьку роботу начальник Інженерного училища в Санкт-Петербурзі генерал Ломновський. Приїхавши до столиці Російської імперії, молодий інженер відразу отримує відрядження за кордон для вивчення портових споруд Німеччини, Англії, Франції, Бельгії та Голландії.

Через рік Михайло Миколайович повернувся до Росії та став займатися викладацькою діяльністю в Інженерному училищі, а згодом Інженерній академії будівельного мистецтва - спочатку на звичайній посаді викладача, а згодом і ад'юнкт-професора. Паралельно з викладацькою діяльністю у 1857-1861 рр. молодий вчений вивчав чорноморські порти для того, щоб удосконалити свої знання в галузі портового будівництва. Ці роки не пропали даремно для молодого вченого і педагога. Вже у 1859-1860 рр. М.М. Герсеванов видає курс будівельного мистецтва, а потім у 1861-62 рр. капітальну працю: «Лекції про морські споруди з атласом креслень», яка стала першою російськомовною фундаментальною працею з морського будівельного мистецтва [3]. Ця праця привернула увагу усієї інженерної та наукової спільноти тогочасної Росії.

До часу видання даної праці М.М. Герсеванов вже сформувався як вчений та педагог з глибокими знаннями теорії та практики морської портової гідротехніки. Видатні вітчизняні спеціалісти того часу у своїх відгуках на цей твір відзначали глибоку ерудицію автора, сувору систему у викладі матеріалу, новизну, оригінальність і самостійність його поглядів. Рецензенти відзначали заслуги автора в чіткому і вірному описі численних портових споруд,

зроблених ним «з натури». Ця праця вперше стала навчальним посібником для вивчення важливого розділу в будівельному мистецтві, який згодом став самостійною дисципліною у Військово-інженерній академії та в Інституті інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі. М.М. Герсеванов фактично заклав основи нової прикладної галузі науки - морської гідротехніки, яка відіграла дуже важливу роль у справі зміцнення вітчизняної економіки і посилення обороноздатності країни.

З 27 березня 1862 р. Михайло Миколайович «виконуючий з особливих доручень» при інженер-генералові Г.О. Тотлебені. Він став вирішувати складні інженерні питання в Кронштадтському, Миколаївському, Керченському, Одеському та інших морських портах. За відмінну службу у цьому ж році Михайло Миколайович отримав чин капітана, а в наступному 1863 р. - підполковника. У цьому ж році за працю «Лекції про морські споруди з атласом креслень» молодий вчений отримав премію ім. Демидова Петербурзької академії наук та першу премію від Інженерного відділення Військово-вченого комітету [4].

У 1866-1868 рр. М.М. Герсеванов стає одним з організаторів та керівників Російського технічного товариства. Йому належить проект статуту цього товариства. В цей же період Михайло Миколайович видає капітальну працю – «Разбор сочинения знаменитого немецкого гидротехника Хагена под заглавием «Морские сооружения» (1867) за що став лауреатом премії Головного інженерного управління та отримав подяку від генерал-інспектора з інженерної частини [5].

Постановою конференції Миколаївської Інженерної академії по кафедрі будівельного мистецтва у 1867 р. за відмінну службу Михайло Миколайович отримав чин полковника.

10 квітня 1868 р. М.М. Герсеванов був призначений на посаду головного інспектора цивільних споруд будівельно-дорожнього Комітету при Головному Управлінні Намісника Кавказького. На цій посаді він прослужив 15 років. За цей час під його керівництвом на Кавказі було побудовано понад 500 верст військово-будівельних шосейних доріг, розроблено багато важливих питань, що відносяться до устрою портів, фортець, кавказьких мінеральних вод, іригації безводних просторів, будівництва важливих споруд соборів, церков, мостів, в'язниць, театрів, залізниць, про колонізацію краю, про розміщенню земель та інше. Архівні джерела свідчать, що послужний список М.М. Герсеванова насичений нескінченним переліком розпоряджень начальства про призначення його до найрізноманітніших комісій.

Під час служби на Кавказі М.М. Герсеванов став першим організатором, беззмінним представником та головою Кавказького відділення Російського технічного товариства. М.М. Герсеванов невпинно боровся за поширення і розвиток технічних знань. Під його керівництвом були організовані Тифліські технічне залізничне та міське ремісниче училища. За його ініціативою при реальних училищах були відкриті підготовчі курси. Всі ці заходи стали основою для технічної освіти та підготовки кадрів для транспорту та промисловості в Грузії і на Кавказі. В цих навчальних закладах успішно здійснювалося поєднання теоретичного навчання з практичним.

З 1875 р. М.М. Герсеванов за наказом намісника Кавказу Багратіон-Мухранського призначається головою опікунського комітету реальних училищ Кавказу. Своєю плідною діяльністю він зробив значний внесок до справи поліпшення навчального процесу.

В період роботи на Кавказі Михайло Миколайович написав цілий ряд капітальних праць: «Нарис положення іригації в Закавказзі», «Нарис гідрографії Кавказького краю», «Про обводнення південної смуги Росії», «Записки про передбачувану для Кавказького краю мережу найголовніших доріг», «Огляд робіт, вироблених по іригації в Кавказькому і Закавказькому краю», «Кавказькі залізниці», «Обводнювальні та іригаційні роботи в Південній Росії», «Записки про Мільський (Карабагський) степ і придатності його для зрошування», «Шлях в Індію через Кавказький перешийок», «Загальний огляд кам'яних будівельних матеріалів в Кавказькому і Закавказькому краю» та інші [6].

На початку 1883 р., після скасування Головного управління намісника і посади Головного інспектора цивільних споруд, М.М. Герсеванов був викликаний до Петербурга. А 10 лютого 1883 р. на запрошення колишнього Міністра Шляхів Сполучення адмірала К.М. Посьєта був запрошений на почесну посаду Директора Інституту інженерів шляхів сполучення, на яку згодом був призначений іменним указом царя Російської імперії.

В цей же період була проведена реорганізація Інституту, перетворивши його в трьохкурсову академію з прийомом до неї лише осіб, що закінчили вищі навчальні заклади, але ця організація виявилася вельми незручною, і 8 травня 1890 р., з великими труднощами, М.М. Герсеванов при підтримці всього професорсько-викладацького складу добився затвердження нового положення про вищий навчальний заклад, згідно з яким термін навчання склав п'ять курсів.

На посаді директора широко розвернулася плідна науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Миколайовича. Інститут готував інженерів шляхів сполучення для всієї Росії. В той період бурхливо розвивалося портове та залізничне будівництво, почалися найбільші роботи на річкових шляхах сполучення Росії, швидко удосконалювалася техніка будівельної справи. Інституту було доручено готувати висококваліфікованих спеціалістів для всієї Росії [7].

М.М. Герсеванов заснував Раду Інституту інженерів шляхів сполучення (замість Конференції), головою якої був ректор (директор), членами - інспектор (помічник директора) і всі професори. Одночасно ним був організований Господарський комітет, що відав фінансовою і адміністративно-господарською діяльністю інституту.

Михайло Миколайович головну увагу приділив приведенню програми підготовки спеціалістів у відповідність з тогочасним станом науки і техніки, особливо, з вимогами, які пред'являла до інженерів практична робота. За почину М.М. Герсеванова було надруковано низку ґрунтовних курсів майже по всіх предметах викладання. За словами очевидців, приємно було бачити, з яким молодим жаром брався Михайло Миколайович за справи довіреного йому інституту, з якою любов'ю відносився він до кожної молодої людини у формі студента-шляховика. В інституті його дуже любили і поважали.

М.М. Герсеванов разом з професорсько-викладацьким колективом Інституту виконав велику організаційну та наукову роботу, переробив навчально-виховну справу, наблизив інститутську освіту до вимог практики, поставив її на рівень сучасних технічних знань.

Особливу увагу Михайло Миколайович приділяв поєднанню теоретичного навчання з будівельною практикою. Він ввів обов'язкове надання студентами звітів про літню практику. В інституті почали проводитися регулярні обов'язкові перевірки знань студентів.

Професор Герсеванов вперше запровадив читання науково-лекційного циклу. Він багато приділяв уваги лабораторній базі для дослідницької роботи. Інститутська наукова лабораторія за замовленням будівництва проводила великі науково-дослідницькі роботи. В цих лабораторіях також проводили дослідження якості цементу, природного каменю і інших будівельних матеріалів, які застосовували на великих портових будівництвах. Перша механічна лабораторія, яка була створена за ініціативою М.М. Герсеванова під керівництвом професора М.А. Белелюбського, набула великої наукової цінності та популярності в країні.

За ініціативою М.М. Герсеванова з 1884 р. почав видаватися Збірник Інституту інженерів шляхів сполучення («Сборник Института инженеров путей сообщения»). У «Збірнику» друкувалися праці викладачів інституту, матеріали інститутських курсів, а також праці інститутських лабораторій. Значно розширився випуск науково-навчальної літератури з усіх галузей технічних знань, що викладалися в інституті.

З 1885 р. Михайло Миколайович організував «Читання», які відбувалися вечорами 1-2 рази на тиждень. На цих «Читаннях» молоді інженери та студенти знайомилися з додатковими матеріалами для різних курсів, а також з останніми новинами техніки в галузі шляхів сполучення.

Під керівництвом Герсеванова видавалися збірник інституту і журнал Міністерства шляхів сполучення «Инженер»(1882-1884). В них публікувалися найновіші досягнення техніки; нові навчальні курси з усіх дисциплін, що викладалися в інституті; результати практичних робіт на будівництві; висвітлювався досвід експлуатації найбільших споруд.

У 1888 р. Михайло Миколайович написав працю «Загальні поняття про портові споруди» [8]. В ньому з високою науковою ерудицією та глибоким знанням практичних питань М.М. Герсеванов описав найбільші портові споруди та навів їх класифікацію, методи будівництва та експлуатації цих споруд. Ця праця, зважаючи на актуальність, була перевидана у 1897 р.

Швидкий розвиток будівництва споруд в російських портах та серйозні вимоги до Інституту, як до єдиної на той час школи портобудування, спонукали М.М. Герсеванова пред'являти розширені вимоги до професорсько-викладацького персоналу, який повинен був працювати над удосконаленням своїх якісних показників та над подальшим розвитком дисциплін, що викладалися в Інституті. Тому Михайло Миколайович запровадив відрядження для професорсько-викладацького складу не тільки по території Росії, але і за кордон. Він запрошував на викладацьку роботу відомих практиків-спеціалістів того часу, видатних російських виробничників: інженера Вознесенського, полковника Жаринцова, пізніше – інженерів Тімонова, Кандибу та інших.

В цей же період з ініціативи Герсеванова було вирішено питання про отримання вчених звань. Вперше він розробив умови і правила захисту дисертацій. З цього приводу Михайло Миколайович написав: «Від дисертації слід вимагати, щоб вона представляла нове оригінальне наукове дослідження, тобто теоретичну розробку або науково-обставлені досліди і спостереження. Одне міркування або опис відомих вже фактів, а рівне всякі компіляції не можуть бути прийняті за дисертацію» [9].

У 1888 році, при сприянні М.М. Герсеванова, затвердили нове «Положення про техніків шляхів сполучення», яке визначило перелік дисциплін, що викладалися, обов'язки учнів, викладацького складу і службовців, функції органів управління інституту, порядок заміщення викладацького персоналу, умови і правила захисту дисертацій (не наказом міністра, а Радою інституту). Цим положенням була закладена середньотехнічна освіта в Росії. Також затвердили програму іспитів на здобуття звання техніка-шляховика. Навчання техніків-шляховиків стало носити заочно-очний характер.

На основі «Положення про техніків шляхів сполучення» були розроблені Тимчасова інструкція і Навчальний план. До 1891 року відносяться перші захисти ад'юнктських дисертацій відповідно до нового Положення. До цього часу кількість студентів на п’яти курсах інституту складала 295 осіб, до 1894 р. – 614, у 1896 р. – 889 [10]. Чисельність викладацького складу виросла до 98, з них було 15 професорів, 8 штатних викладачів, 2 ад'юнкти, 2 стипендіати, останніх називали «викладачами» або «запрошеними для практичних занять».

З ініціативи М.М. Герсеванова та Ради Інституту інженерів шляхів сполучення побудували та відкрили перший студентський гуртожиток на 50 осіб та їдальню при ньому на Обухівському проспекті. Для цього за підпискою були зібрані особливі пожертви при Міністрі шляхів сполучення, які сягнули 224 тис. рублів.

За період роботи в Інституті на посаді директора (1883-1901 рр.) Михайло Миколайович написав низку капітальних праць: «Про крахи інженерних споруд», «Повітряні замки в галузі гідротехніки», «Деякі думки про шляхи сполучення», «З питання про з'їзд діячів з водних шляхів», «Дві тези вищої технічної освіти», «Річка Сулак і залізниці», «Курс портових споруд» та інші.

На п’ятдесятиріччя інженерної, науково-педагогічної та громадської діяльності М.М. Герсеванова у 1899 р. співробітники Інституту випустили спеціальну монографію і 50-й том збірника інституту інженерів шляхів сполучення, в якому надрукували короткі статті всіх професорів та викладацького складу інституту.

При Михайлі Миколайовичі у 1891 р. почалося будівництво Великого Сибірського шляху за безпосередньої участі випускників Інституту інженерів шляхів сполучення. Діяльність М.М. Герсеванова зіграла величезну роль на будівельному, науково-технічному та педагогічному теренах. Під керівництвом Михайла Миколайовича Інститут став найбільшим науково-технічним центром Росії. Йому вдалося зібрати кращі науково-технічні сили.

У 1901 р. М.М. Герсеванова було призначено почесним опікуном Інституту інженерів шляхів сполучення. Не дивлячись на похилий вік, він продовжував віддавати всі свої сили справі виховання вітчизняних інженерів. До кінця своїх днів (Михайло Миколайович помер 16 травня 1907 р.) М.М.

Герсеванов залишався найбільшим авторитетом в галузі портобудування та найбільшим педагогом, вихователем нових інженерних кадрів.

На теперішній час такі нововведення, як програми підготовки спеціалістів; практична підготовка; обов'язкові перевірки знань студентів; читання науково-лекційних циклів; проведення дослідницької роботи; удосконалення лабораторних баз ВНЗ; пропагування праць викладачів через публікування у збірниках найновітніших досягнень, практичних робіт викладачів та студентів; обмін досвідом видатними вітчизняними та закордонними спеціалістами, залишаються актуальними і посіли фундаментальні позиції при підготовці сучасних фахівців.

Література

1. Герсеванов М. Воспоминания о моем детстве / М. Герсеванов. - Харьков, 1914. – 125 с.
2. Будтолаев Н.М. Выдающийся русский теоретик портовой гидротехники Михаил Николаевич Герсеванов: Очерк жизни и деятель-ности. К 120-летию со дня рождения / Н.М.Будтолаев. – Москва: Машстройиздат, 1950. - 24 с.
3. Герсеванов М.М. Лекции о морских сооружениях с атласом чертежей. – Санкт-Петербург, 1961-1962. – Вып. 1-3.
4. Житков С.М. Институт инженеров путей сообщения. Исторический очерк / С.М.Житков. – Санкт-Петербург, 1901. - 82 с.
5. Герсеванов Н.Н. Разбор сочинения знаменитого немецкого гидротехника Хагена под заглавием «Морские сооружения» / Н.Н. Герсеванов. – Санкт-Петербург, 1965.
6. Тогонидзе В.Р. Библиография трудов Михаила Гарсеванишвили (Герсеванова) / В.Р.Тогонидзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1967. – 42 с.
7. Глащенков Г.А., Павлов В.Е. Ректоры ПГУПС / Г.А. Глащенков, Павлов В.Е. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 24-25.
8. Герсеванов Н.Н. Общие понятия о портовых сооружениях / Н.Н. Герсеванов. – Санкт-Петербург, 1888.
9. Герсеванов Н.Н. Некоторые мысли о техническом образовании в России / Н.Н.Герсеванов. – Санкт-Петербург, 1890.
10. Герсеванов Н.Н. Отчет о состоянии Института инженеров путей сообщения / Н.Н.Герсеванов. – Санкт-Петербург, 1900.

Балашова-Сукач Я.А. Инженер М.Н. Герсеванов – выдающийся деятель образования и науки.

Статья посвящена деятельности инженера М.Н. Герсеванова в области образования и науки.

Ключевые слова: *Н.Н. Герсеванов, железнодорожная наука, гидротехника, образование, инженер.*

Balaschowa-Sukach J.A. An engineer M.N. Gersewanow - a prominent figure of education and science.

The article is sanctified to activity of engineer M.N. Gersewanow area of education and science.

Keywords: *M.N. Gersewanow, railway science, hydraulic engineering, education, engineer.*

Рецензент: **Д'яконіхін А.В.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
15.09.2011

УДК 504.06:628.5

Белевцова Н.Л.

ІСТОРІЯ ШУМОВОГО ВПЛИВУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА ЕКОСИСТЕМИ

З'ясована історія впливу залізничного транспорту на екосистеми.
Ключові слова: *залізничний транспорт, шум, забруднення, показники шуму, Україна.*

Транспортно-дорожній комплекс є найважливішим складовим елементом економіки України. Однак функціонування транспорту супроводжується потужним негативним впливом на природу. Внесок транспорту в її забруднення доцільно оцінювати в зіставленні з іншими галузями господарства за всіма компонентами екосистем: атмосферою, гідросферою, ґрунтом, рослинним й тваринним світами.

Транспорт - один з основних забруднювачів атмосферного повітря. Його частка в загальному обсязі викидів забруднюючих речовин в атмосферу від стаціонарних і рухливих джерел по Україні становить близько 40 %, що вище, ніж частка кожної з галузей промисловості. На другому місці за величиною викидів в атмосферу перебуває енергетика, потім кольорова, чорна металургія, далі розташовуються нафтовидобувна та нафтопереробна промисловість, машинобудування, газова промисловість й інші галузі. При цьому потрібно враховувати тенденцію зниження загальної величини викидів в усіх галузях господарства в 90-і роки XX ст. За видами транспорту викиди забруднюючих речовин діляться в такий спосіб: 87 % загального викиду доводиться на автомобільний транспорт, близько 8 % - на залізничний, 2 % - на дорожній комплекс, ледве більше 1 % - на повітряний транспорт і 2 % - на річковий та морський [1].

Обсяг забруднених стічних вод, що скидаються підприємствами й об'єктами транспорту, становить малу частку в сумарному обсязі скидання забруднених вод всіма галузями господарства. Наприклад, в 1998 році на залізничному транспорті було скинуто понад 73 млн. куб. м, автомобільному - близько 7 млн. куб. м, річковому - 7,7 млн. куб. м, морському - 2,7 млн. куб. м, у той час як на об'єктах житлово-комунального господарства - 12 100 млн. куб. м (55 %), у промисловості - 6800 млн. куб. м (31 %), у сільському господарстві - 2500 млн. куб. м (11 %). Споживання водних ресурсів на потреби транспорту невеликі й становить приблизно 10 % сумарного обсягу водокористування в Україні.

Землі, зайняті під потреби транспорту, становлять 1,2 млн. га, або 12,5 % загальної площі земель несільськогосподарського призначення, у той час як під полігони відходів і смітники відведено 5 тис. га, сільськогосподарські угіддя - близько 22 млн. га (2005 рік). До земель транспорту належать земельні ділянки, надані підприємствам, установам і організаціям всіх видів магістрального транспорту для здійснення експлуатації, змісту, будівництва, реконструкції, ремонту й розвитку його об'єктів. У структурі цих земель переважають землі, зайняті під шляхопроводи й захисні лісонасадження, на частку яких доводиться 81,7 % [2].

В контексті сказаного на особливу увагу заслуговує шумовий вплив транспорту. Шумом називаються будь-які небажані для людини звуки, що заважають праці або відпочинку або створюють акустичний дискомфорт.

Фактори, що впливають на рівень транспортного шуму. Основним джерелом шуму в містах є транспорт, і його шумовий вплив постійно зростає. На рівень шуму впливає ряд факторів:

- інтенсивність транспортного потоку (найбільші рівні шуму реєструються на магістральних вулицях більших міст при інтенсивності руху 2000-3000 авт/ч. Так, у Києві по основних радіальних і кільцевих магістралях проходять 5000 - 7000 авт/ч і більше. За даними опитувань, автотранспортні шуми відчувають 2 млн жителів столиці, залізничні шуми в межах міста - 500 тис. чоловік. Підвищене шумове навантаження випробовує приблизно третину території Києва. Автотранспорт як основне джерело шуму в містах викликає в 60 % населення різні хворобливі реакції);

- швидкість транспортного потоку (при збільшенні швидкості транспортних засобів відбувається зростання шуму двигунів, шуму від кочення коліс по дорозі й подолання опору повітря);

- склад транспортного потоку (вантажний транспорт створює більший шумовий вплив у порівнянні з пасажирським. Тому зростання частки вантажного рухомого складу в транспортному потоці призводить до загального зростання шуму);

- тип двигуна (порівняння двигунів порівнянної потужності дозволяє провести їхнє ранжирування по зростанню рівня шуму - електродвигун, карбюраторний двигун, дизель, паровий, газотурбінний двигун);

- тип і якість дорожнього покриття (найменший шум створює асфальтобетонне покриття, потім за зростаючою - брущате, кам'яне й гравійне. Несправне дорожнє покриття будь-якого типу, що має вибої, розкриті шви й нестиковки поверхонь, а також ями й просідання створює підвищений шум);

- планувальні рішення територій (поздовжній профіль і звивистість вулиць, наявність різнорівневих транспортних розв'язок і світлофорів впливають на характер роботи двигунів, а отже, і на створюваний шум. Висота й щільність забудови визначають дальність поширення шуму від магістралей. Так, ширина зон акустичного дискомфорту уздовж магістралей у денні години може досягати 700 - 1000 м залежно від типу прилягаючої забудови);

- наявність зелених насаджень (уздовж магістралей по обидва боки передбачають санітарно-захисні зони, на яких висаджують дерева. Лісопосадки перешкоджають поширенню шуму на прилеглі території).

Показники шумового впливу. Вплив шуму на живі організми неоднозначний й відрізняється ступенем сприйняття. Об'єктивними показниками шумового впливу є інтенсивність, висота звуків і тривалість впливу.

Інтенсивність характеризує величину звукового тиску, що роблять звукові хвилі на барабанну перетинку вуха людини й виміряється в децибелах (дБА). Оцінка інтенсивності шуму ведеться по шкалі А стандартному шумомірі (є

також шкали B и D). Шкала А будується на логарифмах відносин даної величини звуку до порога чутливості.

Шум інтенсивністю 1 дба являє собою десяту частку Белла по шкалі А. Такий шум ледве вловимий людиною з винятково гострим слухом. Подих людини створює шум 10 дба. Більшість людей починають сприймати звук із цієї оцінки, і його вважають порогом чутливості. Шепіт оцінюється інтенсивністю в 20 дба. У житлових приміщеннях припустимим вважається шум 40 дба вдень і 30 дба вночі. Розмова людей на близькій відстані створює шум 65 дба. Дзенькіт механічного будильника на відстані 1м оцінюється 80 дба. В адміністративних приміщеннях і установах інтенсивність шуму досягає 40 - 60 дба. У виробничих приміщеннях робота устаткування супроводжується шумом до 70 - 80 дба.

Деякі люди вважають, що виробничий і побутовий шуми їх не турбують. Однак вегетативна нервова система людини на будь-який шум реагує негативно. "Звикання" людини до шуму не відбувається. Медицина встановила, що фізіолого-біохімічна адаптація людини до шуму неможлива. Особливо важко переносяться раптові різкі звуки високої частоти [3].

Шум понад 80 дба шкідливий для людського організму. Сучасні умови життя у великих містах створюють шум, що наближається до цього значення. У самому гучному місті світу - Ріо-де-Жанейро - відзначається перевищення рівня в 80 дба (район Капакабана). Таке ж значення шумового впливу спостерігається на головних вулицях Каїра. Болючий поріг лежить у межах 120-130 дба.

Персонал транспортних підприємств, безпосередньо зайнятий у перевізному процесі й ремонті рухомого складу, працює в умовах підвищеної інтенсивності шуму. Значення шуму, що виникає при русі транспортних коштів, якому піддаються водії й пасажири, а також люди, які виявилися поблизу від транспорту, що рухається, представлені нижче.

Інтенсивність шуму від транспортних засобів, дба

Легковий автомобіль.....70-80
Автобус.....80-85
Вантажний автомобіль..... 80 - 90
Поїзд метрополітену. ..... 90 - 95
Поїзд (в 7 м від колії)..... 95 - 100
Поїзд (у коліс)..... 125- 130
Реактивний літак на зльоті…… 130-160

Усередині транспортних засобів рівні шуму нижчі: у салоні автомобіля - близько 60 дба, у пасажирських вагонах поїздів - до 68 дба. При наборі швидкості автомобілем, відкриванні й закриванні дверей спостерігається різке зростання шуму - до 100 дба.

На ремонтних підприємствах транспорту багато виробництв характеризуються високими рівнями шумового впливу. У ковальському цеху основним джерелом імпульсного ударного шуму з рівнем звукового тиску до 130 дба є молот і механічні преси. У механічному цеху робота металорізального встаткування робить шум 85-100 дба, в окремих випадках він буває 105 - 114

дба. Клепальні роботи створюють шум з рівнем 115 дба, шліфувальні, свердлильні роботи - 88 - 118 дба.

Висота звуку - другий показник впливу шуму, визначається частотою коливань середовища й виміряється в герцах (Гц). 1 Гц дорівнює 1 коливанню в секунду. Залежно від частоти звукові коливання підрозділяються на: інфразвукові (низькочастотні) із частотами менше 20 Гц; акустичні (чутні) із частотами від 16 - 20 до 20 000 Гц; ультразвукові (високочастотні) із частотами від 20 000 Гц; гіперзвукові (надвисокочастотні) із частотами 109 - 1013 Гц.

Відомо, що вухо людини сприймає звукові коливання великого діапазону частот. При перевищенні значень межі порога чутливості слуховий апарат разом зі слуховим центром мозку може сприймати звукові коливання не тільки акустичного, але ультразвукового й інфразвукового діапазонів.

Значний фізіологічний вплив на організм людини роблять нечутні інфразвуки, що особливо мають більші амплітуди коливань, які входять у резонанс із коливаннями внутрішніх органів і можуть відчуватися як біль у ющці. У природних екосистемах інфразвукові коливання виникають при землетрусах, ураганах, штормах і інших природних катаклізмах. У штучних екосистемах вони проявляються при роботі машин і механізмів.

Багато джерел інфразвуку є на транспорті. З ним сполучена робота компресорних установок, гальмівних систем поїздів і вантажних автомобілів, тягових електродвигунів, дизелів, газових турбін і т.д.

У транспортних процесах інфразвук, як правило, супроводжують високочастотні звуки акустичного діапазону, тому інфразвук мало відчуваємо, але від цього він не стає менш небезпечним.

Виділяють пороги інфразвукового впливу.

Поріг небезпеки смерті оцінюється інфразвуком з розмахом коливань 180 - 190 дба, що призводить до смерті навіть при короткочасному впливі.

Поріг потенційної небезпеки для життя людини представляють інфразвуки інтенсивністю 155-180 дба. Вони призводять до психофізіологічних відхилень, які важко виліковні.

Поріг перенесення інфразвуку - 140 - 155 дба. При тривалій дії такого інфразвуку в організмі розвиваються психофізіологічні відхилення від норми, які мають сталий характер.

Поріг безпеки вважається при рівні інфразвуку 90 дба.

Акустичний діапазон включає шуми виробничі й побутові, безперервні й імпульсні. Більшу величину шумового впливу створюють транспортні засоби. Шум вуличного руху в більших містах, авіаційний і від руху поїздів роблять основний внесок у шумове тло міста. В акустичному діапазоні високочастотні шуми вважаються більше шкідливими. Транспортні засоби створюють переважно низько- і середньочастотний спектр шуму. Наприклад, при русі поїзда висота звуків звичайно становить 500 - 800 Гц.

Ультразвук також шкідливий для людини, але його вплив проявляється рідше. Ультразвук не чуємо для людини, але він сприймається й видається деякими тваринами (кажани, риби, комахи, птахи й ін.). Він являє собою механічні коливання в газах, рідинах і твердих тілах. Використовується у

виробничих процесах при металообробці в ультразвукових установках, для одержання емульсій, сушіння, очищення, зварювання, для цілей дефектоскопії, навігації, підводному зв'язку. Ультразвук виникає при роботі верстатів, ракетних і інших двигунів. Вплив ультразвуку низькочастотного діапазону, характерного для промислового виробництва, робить дія на організм людини не тільки в зоні контакту, але й на всю поверхню тіла й на вестибулярний апарат. Навіть невеликі дози ультразвукового опромінення цього діапазону при тривалих і багаторазово повторюваних впливах викликають у працюючих слабість, сонливість, зниження працездатності.

Гіперзвук представляє пружні хвилі, подібні з ультразвуком. Одержують його штучно, генеруючи за допомогою спеціальних випромінювачів. Поширюється тільки в кристалах, у повітрі сильно поглинається. Для транспортних процесів не характерний.

Тривалість шумового впливу — третій показник впливу шуму. Більша тривалість впливу шуму впливає на слух і загальне здоров'я людини. В умовах сильного шуму виникає небезпека зниження й втрати слуху, що багато в чому обумовлена індивідуальними особливостями людини. Деякі люди втрачають слух навіть після короткого періоду впливу шуму порівняно помірної інтенсивності, в інших навіть сильний шум при тривалому впливі не призводить до втрати слуху.

Тривалий шумовий вплив розглядається як один з факторів, що викликають підвищену захворюваність. З дією шуму зв'язаний ріст нервових, серцево-судинних захворювань, виразкової хвороби, розвиток приглухуватості в міського населення й робітників деяких професій, пов'язаних із впливом шуму. Шум впливає на центральну нервову систему, викликаючи перевтому й виснаження клітин кори головного мозку. Знижується увага, порушується координація рухів, погіршується працездатність.

У сучасному світі ріст міст супроводжується прискореним розвитком транспорту, промисловості, телебачення й інших джерел шуму. Основним з них варто визнати транспорт - автомобільний, міський, залізничний, повітряний. Шкідливий шумовий вплив транспорту супроводжує людину все його життя й підсилюється під дією вібрації, загазованості й інших видів впливу.

Критерії суб'єктивного сприйняття шуму людиною. Три основні фізичні характеристики звуку: рівень (інтенсивність), розподіл по частотах (висота звуку) і час (тривалість впливу) розглядаються як критерії суб'єктивного сприйняття шуму людиною.

Література

1. Бертокс П., Радд Д. Стратегия защиты окружающей среды / Пер. с англ. – Москва: Мир, 1980. – 280 с.

2. Стадницкий Г.В., Родионов А.И. Экология / Г.В. Стадницкий, А.И. Родионов. – Москва: Высш.шк., 1988. – 184 с.

3. Киселев В.Н. Основы экологии / В.Н. Киселев. – Минск: Изд-во «Университетская», 1998. – 368 с.

Белевцова Н.Л. История шумового влияния железнодорожного транспорта на экосистемы.

Выяснена история шумового влияния железнодорожного транспорта на экосистемы.

Ключевые слова: *железнодорожный транспорт, шум, загрязнение, показатели шума, Украина.*

Belewzowa N.L. History of noise influence of railway transport on ecosystems.

In the article, the found out history of influence of railway transport is on ecosystems.

Keywords: *railway transport, noise, contamination, indexes of noise, Ukraine.*

Рецензент: **Михайлюк В.П..,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
03.11.2011

УДК 929.000.656 19/20 (Леві) **Бердниченко Ю. А.**

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Л. М. ЛЕВІ

Представлено життєвий і творчий шлях Л. М. Леві. Розкрито його вклад в розвиток залізничної справи.

Ключові слова: *Л. М. Леві, життя, діяльність, залізничний транспорт, парова машина, модернізація.*

Ім’я Людвіга Маврикійовича Леві – видатного вченого, інженера-залізничника, громадського діяча й популяризатора науки – добре відоме широким колам вітчизняних і закордонних учених, які працюють у різних напрямках залізничного транспорту. Сьогодні творчість непересічної особистості вченого та інженера цікавить дослідників своєю невичерпністю й багатогранністю. У діяльності Л. М. Леві яскраво проявилися риси талановитого дослідника, експериментатора, організатора науки, новатора у вирішенні важливих теоретичних і прикладних проблем залізничного транспорту.

Життєвий шлях Л. М. Леві дозволяє нам відтворити й зрозуміти умови формування світогляду вченого, визначити фактори, які вплинули на становлення його творчої особистості й основні напрямки його наукової діяльності.

Значний практичний інженерний досвід та велика теоретична база знань Леві дозволила йому стати визнаним фахівцем в галузі залізничної науки як в Україні так і за кордоном.

Народився Людвіг Маврикійович Леві у Варшаві 31 грудня 1853 року в родині міщан. В 1874 р. отримав вищу освіту у Варшавському університеті на фізико-математичний факультеті, де в подальшому здобув ступінь кандидата математичних наук. Захоплення Леві залізничним транспортом спонукало його до отримання вищої освіти в єдиному тоді вищому навчальному закладі залізничного транспорту – Інституті корпусу інженерів шляхів сполучення (надалі Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення) [1].

Інститут корпусу інженерів шляхів сполучення було створено в 1809 р. для підготовки інженерів Відомства шляхів сполучення і він відіграв значну роль у формуванні вітчизняних кадрів у галузі транспортного будівництва [2].

Інститут інженерів шляхів сполучення перебував на військовому положенні, усі інженери мали військові звання. В 30-роках XIX ст. Інститут інженерів шляхів сполучення був закритим, на взірець військових кадетських корпусів [3]. Його випускники (так офіційно називалися тоді студенти інституту) розділилися на роти, відділення й капральства, мали військові звання й носили військову форму.

У червні 1877 року Л. М. Леві отримав диплом Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення і здобув звання інженера. На студентській лаві, розкрилися неабиякі здібності молодого дослідника, сформувалася його активна життєва позиція, ерудиція, вільна орієнтація в різних напрямках залізничної справи, яку він яскраво демонстрував протягом усієї своєї кар'єри. Слід зазначити, що Інститут мав колектив висококваліфікованих педагогів, які забезпечували навчальний процес на найвищому науковому й педагогічному рівнях. В Інституті Людвіг Маврикійович природно увійшов до студентської еліти та здобув щиру прихильність викладачів своєю завзятістю. Визначними фахівцями, які викладали на той час в Інституті, були викладачі-професори: Остроградський М. В., Мельников П. П. і Євреїнов В. Д., Буняковський В. Я., Янушевський І. С. і Кербедз С. В., Липин М. І., Купфер О. Я. та ін. Захоплений лекціями цих учених Л. М. Леві формувався як інженер-залізничник. Одночасно з ним здобували освіту багато відомих залізничників, серед яких був Сергій Дем'янович Карейша, Фелікс Станиславович Ясинский та ін [4],[5].

Понад 40 років Леві працював на різних інженерних посадах у службах рухомого складу та тяги Південно-Західних, Московсько-Віндаво-Рибінської та Московсько-Києво-Вороніжської залізниць. На приватних залізницях займав посади начальника служби рухомого складу і тяги, начальника технічного відділу, консультанта правління з технічної частини.

За 1866 – 1874 рр. довжина залізничних ліній зросла до 18 100 км, а до 1890 р. – до 33 000 км. Паровозний парк досяг 6 800 одиниць.

Протягом 1868 – 1917 р. заводами Російської Імперії було побудовано 21 439 паровозів. Від самого початку російське паровозобудування було передовим порівняно зі світовим.

Загалом Л. М. Леві пропрацював на різних залізницях Російської імперії з 1877 по 1918 роки. Основним напрямком його практичної діяльності була галузь рухомого складу і тяги, що доводить аналіз наукового доробку вченого.

Склалося і особисте життя Леві. Його дружина Олена Іванівна народила йому трьох дітей: синів Вацлава (народився 11 травня 1880 р.) і Ричарда (народися 12 квітня 1883 р.), та доньку Софію (народилась 12 червня 1887 р.).

Залізничний транспорт Росії має багату історію, в ході якої ярко виявились талановитість і творчі здібності російського народу.

Остання чверть XIX століття в історії України характеризується бурхливим економічним і технологічним розвитком завдяки розробці вугільних родовищ Донбасу, залізорудних родовищ Кривбасу, та, як наслідок, відбулося становлення металургійної промисловості України. У цьому промисловому процесі важлива роль належала розвитку залізниць.

Початок трудової діяльності Л. М. Леві розпочав на Південно-Західних залізницях на посаді слюсаря Здолбунівської дільниці тяги, згодом – помічником машиніста і машиністом ІІІ класу, а з 1879 року був призначений техніком з особливих доручень при відділі рухомого складу. В 1881 р. Леві запрошують в Управління Південно-Західних залізниць на посаду завідувача паровозною службою. З січня 1886 р. він стає головою технічного відділу Служби тяги тієї ж залізниці, яку очолював впродовж 10 років .

Під час роботи на Південно-Західних залізницях Леві познайомився з видатним інженером-залізничником Олександром Парфеновичем Бородіним. Період з 1881 – 1885 рр. охарактеризовано для тандему поглибленими науковими дослідженнями в застосуванні принципу подвійного розширення пари в паровозній машині [6].

В 1882 році в Київських майстернях була створена перша в світі станція з випробування паровозів. Лише через 9 років американські інженери використавши досвід побудували стаціонарну лабораторію при університеті Пард'ю. Також першість в організації практичного випробування паровозів на дільниці належить вченим.

Л. М. Леві один з перших довів, що наукові досліди над паровозами можливі лише при постійних тривалих умовах його роботи. В Києві при головних паровозних майстернях Південно-Західних залізниць була створена перша в світі стаціонарна установка для теплотехнічних досліджень парової машини паровоза. Ця установка була праобразом для створення багатьох дослідних станцій в Америці, Німеччині, Франції.

Саме Леві на Київській дослідній станції провів порівнювальні досліди паровозів для визначення теплотехнічної доцільності застосування системи «Compound», а також парових «рубашок» в паровозних циліндрах.

З цією метою робота парової машини на одному з паровозів була організована за системою «Compound», а циліндри іншого паровозу були обладнані паровими «рубашками», після чого обидва паровози підлягали дослідженню.

Дослідження продовжувались декілька років досить ретельно як щодо методики, так і щодо вимірів і обробки матеріалів дослідження.

Данні, які було отримано безпосередньо під час вимірювання, перевіряли ще й за допомогою аналітичних методів рівнянь теплового балансу машини.

Для перевірки результатів Київської дослідної станції в поїзних експлуатаційних умовах роботи влітку 1883 року були організовані дослідні поїздки на ділянці Київ – Фастів. Щоб забезпечити сталість режиму роботи машини під час дослідів, досліджувався поїзд, який обслуговували двома паровозами. Додатковий паровоз ставили попереду досліджуваного. Допоміжний паровоз приймав на себе додаткове навантаження яке виникало внаслідок зміни профілю колії. Це давало можливість паровозу працювати при сталому зміни режимі [7].

Було здійснено цілий ряд дослідних поїздок для порівняння паровозів при різних умовах роботи машини.

Даний метод досліджень паровозів за методом подвійної тяги був новим, оригінальним і в подальшому отримав широке застосування на дорогах Європи

та США. Звіт про результати випробувань, які проводились протягом декількох років, були надруковані в ряді країн Європи та США.

На дослідженій паровозній станції Л. М. Леві зробив значну частину своїх спостережень та дослідив разом з А. П. Бородіним науково обґрунтував переваги переходу на систему «Compound». Наукова робота «Опытные исследования над применением системы «Compound» и паровых рубашек к паровым машинам, произведённые на Юго-Западных железных дорогах» була видана окремою книгою та опублікована в журналі «Инженер» № 6 – 12 у 1886 р. [8].

Леві Л. М. та Бородін А. П. були ініціаторами побудови спеціальних динамометричних вагонів для проведення дослідження паровозів. Такий вагон, побудований інженером Тодоровичем, був задіяний для дослідження паровозів в 1898 році.

Тривалий час Людвіг Маврикійович Леві був одним з членів редакційної колегії журналу «Инженер». За період існування журналу багато праць, які присвячені розробці найбільш близьких для нього питань – побудови та утримання рухомого складу залізниць опубліковано.

Л. М. Леві Із Управління Південно-Західної залізниці перейшов на службу до Віндаво-Рибинской залізниці, а з 1897 р. по 1901 р. займав посаду начальника Служби рухомого складу тяги і майстерень в Товаристві Московсько-Віндаво-Рибинської залізниці.

На Московсько-Віндаво-Рибінській залізниці Л. М. Леві була доручена розробка проектів нових типів рухомого складу для нових ліній, які будувались на цій залізниці.

В період з 1902 р. по 1905 р. Людвіг Маврикійович займав посаду начальника служби рухомого складу і тяги у Товаристві Московсько-Києво-Воронізької залізниці, після чого перейшов в Управління тієї ж залізниці, спочатку як начальник відділу, а з 1906 р. по 1918 р. – консультант Управління технічної частини.

Під час роботи на Московсько-Києво-Воронізької залізниці займався питаннями щодо дослідження нових, на той час, паровозів на російських залізницях та застосуванням вагонів-маторів.

Тому у сферу наукових інтересів Леві потрапили питання автоматичного зчеплення вагонів, присвячено роботу «Задача снабжения железнодорожного подвижного состава автоматическими сцепными приборами и ее простейшее решение в России» (1915 р.).

Їздив на угорські залізниці на лінію Арад–Чанад, де вивчав експлуатацію тяги потягів автомотрисами у 1918 р.

Віддавав багато творчої енергії щодо удосконалення поїздів і розвитку залізничного транспорту Л. М. Леві як незмінний член Вищої технічної ради, перейменованої пізніше в Науково-технічний комітет, також як постійний член Комісії рухомого складу і майстерень. Зі смертю професора Н. Л. Щукіна тривалий час Л. М. Леві очолював Механічну секцію науково-технічного комітету.

Майже три десятки років Л. М. Леві активно займався і загально-технічною роботою, як член спочатку Київського, а потім Московського відділення Російського технічного товариства.

На посаді Голови Дорадчих з'їздів служби тяги Л. М. Леві багато часу приділяв роботі з'їздів і разом з іншими інженерами розробляв загальні директиви управління тяговим господарством.

Основними напрямками дослідження з наукової та практичної діяльності Леві були питання тягових та зчіпних пристроїв: «Статистика пошкоджень тягових і зчіпних пристроїв», «Про встановлення нормальних розмірів для стяжки Уленгунда з повідками, які могли б замінити запасні цепі» Ще одним напрямком дослідження товарних вагонів для Леві була гальмівна система. Він проаналізував недоліки діючих на дорогах однобічних гальм та описав нормальні гальма для товарного вагона Південно-Західних залізниць.

Методична діяльності Леві полягала в розробці інструкцій для ревізорів, кочегарів, чергових по депо, начальників дільниці тяги і депо та їх помічників, паровозним бригадам, оглядачам вагонів.

Після невиліковної хвороби 16 травня 1927 року помер Л.М. Леві. Наукові дослідження та практичні рекомендації ніколи не будуть забуті нащадками.

Література

1.Инженер Людвиг Маврикиевич Леви. (Некролог) // Вестник Инженеров. – 1927. – №6. – С.275-276.

2.Ленинградский институт инженеров железнодорожного транспорта: 1809-1959. – Москва: Трансжелдоиздат, 1960. – 388 с.

3.Краткий исторический очерк учебных заведений Ведомства путей сообщения. – СПб., 1900. – 80 с.

4.Карейша Сергей Демьянович: (1854-1934) // Самые знаменитые железнодорожники России. – Москва: Вече, 2005. – С. 54 – 57.

5.Ясинский Феликс Станиславович // Биографический словарь деятелей естествознания и техники / Отв. ред. А. Л. Зворыкин. т.1. – Москва, 1958. – С. 426.

6.Зворыкин А. А., Осьмова Н. И. и др. История техники. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 772 с.

7.Бабичков А. М. Отечественная наука о тяге поездов. Очерки развития железнодорожной науки и техники. – М, 1953. – С.120-123.

8.Бородин А., Леви Л. Опытные исследования над применением системы «Compound» и паровых «рубашек» к паровозным машинам, произведенные на Юго-Западных железных дорогах. – К., 1887. – С.1.

Бердниченко Ю. А. Жизненый и творческий путь Л. М. Леви.

Представлен жизненый и творческий путь Л. М. Леви. Розкрыт его вклад в развитие научных исследований железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: *Л. М. Леви, жизнь, деятельность, железнодорожный транспорт, паровая машина, модернизация.*

Berdnichenko Y. A. Levi's life and creative line.

This article represents Levi's life and creative line. Also shows his input in science studies to railway transport.

Key words: *L. M. Levi, life, work, railway transport, steam-engine, modernization.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
09.11.2011

УДК 574

Брайковська Н.С.

ПРО СПЕЦИФІКУ ВПЛИВУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Характеризується специфіка впливу залізничного транспорту на навколишнє середовище. Показані екологічні переваги залізничного транспорту та його вплив на природні екосистеми.

Ключові слова: *залізничний транспорт, екологія, рухомий склад, екологічна криза, Україна*

Актуальність, злободенність і глобальність проблематики екології на транспорті сьогодні не викликає сумнівів. Сучасна науково-технічна революція надзвичайно розширила і поглибила вплив людини на навколишнє середовище, практичною охопивши перетворюючою її діяльністю всю планету. Масштаби антропогенного впливу зросли настільки, що створилася небезпека світової екологічної катастрофи. Стихійна експлуатація природних багатств, катастрофічно швидке зростання забруднення навколишнього середовища ставлять завдання, що вимагають невідкладного вирішення і переходу від екологічного волюнтаризму до свідомого і планомірного управління функціонуванням і розвитком біосфери [1].

Запровадження до освітніх програм вищої школи курсів екологічного спрямування має на меті сприяти підвищенню екологічної грамотності, формуванню у студентів екологічного світогляду. Курс транспортної екології має на меті заповнити прогалину в загальній фундаментально-гуманітарній освіті, виховати здатність оцінювати свою професійну діяльність з точки зору охорони біосфери, ролі економіки у правовому регулюванні природокористування та природоохоронної роботи.

Екологічні переваги. На частку залізничного транспорту доводиться 75 % вантажообігу й 40 % пасажирообігу транспорту загального користування в Україні. Такі обсяги робіт пов'язані з більшим споживанням природних ресурсів і, відповідно, викидами забруднюючих речовин у біосферу. Однак за абсолютним значенням забруднення від залізничного транспорту значно менше, ніж від автомобільного. Зниження масштабів впливу залізничного транспорту на навколишнє середовище пояснюється наступними основними причинами:

- низькою питомою витратою палива на одиницю транспортної роботи (менша витрата палива обумовлена більше низьким коефіцієнтом опору коченню при русі колісних пар по рейках у порівнянні з рухом автомобільних шин по дорозі);

- широким застосуванням електричної тяги (у цьому випадку викиди забруднюючих речовин від рухомого складу відсутні);

- меншим відчуженням земель під залізниці у порівнянні з автодорогами (одна смуга руху для автодоріг I і II категорій становить 3,75 м, відповідно для автодороги із чотирма смугами руху ширина проїзної частини дорівнює 2х7,5 м, із шістьома смугами - 2х11,25 м; під узбіччя виділяється 3,75 м; залізнична

колія має ширину 1,52 м, відповідно на двоколійну залізницю буде відводитися 10 - 12 м).

Незважаючи на перераховані позитивні моменти, вплив залізничного транспорту на екологічну обстановку досить відчутний. Він проявляється, насамперед, у забрудненні повітряного, водного середовища й земель при будівництві й експлуатації залізниць (табл.1).

Вплив на екосистеми в процесі експлуатації рухових джерел забруднення. Викиди забруднюючих речовин від рухових джерел становлять у середньому 1,65 млн. т на рік. Основне забруднення відбувається в районах, де використовуються тепловози із дизельними силовими установками. При роботі магістральних тепловозів в атмосферу виділяються відпрацьовані гази, які за складом аналогічні викидам автомобільних дизелів. Одна секція тепловоза викидає в атмосферу за годину роботи 28 кг оксиду вуглецю, 17,5 кг оксидів азоту, до 2 кг сажі. Але тепловозні дизелі при роботі поїзда мають більш стабільний режим навантажень, тому що регулювання швидкості виробляється за допомогою електротрансмісії, а дизель працює з малими відхиленнями частот обертання. У зв'язку із цим виділення забруднюючих речовин значно скорочується [2].

Разом з цим, маневрові тепловози працюють у змінних режимах із частими рушаннями, прискореннями й гальмуваннями. У цьому випадку викид відпрацьованих газів значно зростає. Аналогічний характер забруднень спостерігається в тепловозах відділень тимчасової експлуатації, що забезпечують перевезення будівельних і інших вантажів до ділянок і об'єктів проведення будівельних робіт.

Табл. 1. Джерела забруднення навколишнього середовища об'єктами залізничного транспорту

Будівництво		**Експлуатація**	
Рухомі джерела	**Стаціонарні джерела**	**Рухомі джерела**	**Стаціонарні джерела**
Тепловози відділень тимчасової експлуатації	Піщані кар'єри	Магістральні й маневрові локомотиви	Підприємства промислового залізничного транспорту
Вагони з будматеріалами порошать	Щебенево-гравійні кар'єри для видобутку баласту	Вагони з токсичними й вантажами, що порошать, нафтопродуктами	Промивально-просочувальні станції
Будівельні машини	Площадки здування будматеріалів	Пасажирські вагони із грубним опаленням	Локомотиво-ваго-норемонтні заводи
Опалювальні агрегати	Щебеневі заводи	Шляхова техніка	Заводи з ремонту шляхової техніки
Притрасовий автотранспорт	Шпалопропитувальні за заводи		Щебеневі заводи
			Шпалопросочувальні заводи
			Вантажні й сортувальні станції
			Котельні
			Локомотивні й вагонні депо

Притрасовий автотранспорт, будівельні, шляхові й ремонтні машини забезпечують проведення будівельних і ремонтних робіт на залізничних коліях і смузі відводу, що також призводить до забруднення навколишнього середовища відпрацьованими газами, пилюкою, нафтопродуктами.

Окрім викидів продуктів згоряння палива, щорічно під час перевезення й перевантаження вантажів з вагонів у навколишнє середовище надходить близько 3,3 млн. т руди, 0,15 млн. т солей і 0,36 млн. т мінеральних добрив. Понад 17 % розгорнутої довжини залізничних ліній мають значний ступінь забруднення вантажами, що порошать. При зупинці й рушанні поїздів з букс колісних пар виливаються рідкі мастильні матеріали. З вагонів-цистерн на шляху під час перевезень внаслідок негерметичності клапанів і зливальних приладів цистерн, нещільностей люків губляться нафтопродукти. Вони просочуються через ґрунтові обрії й забруднюють ґрунтові води.

З пасажирських вагонів відбувається забруднення залізничного полотна сухим сміттям і стічними водами. На кожний кілометр шляху виливається до 180 - 200 м^3 водних стоків, причому 60 % забруднень припадає на перегони, інше - на території станцій.

Дотепер пасажирські вагони не повністю переведені на електропідігрів. При роботі пічкового опалення у вагонах, для якого використовується кам'яне вугілля, в атмосферу виділяється велика кількість сполук сірки, вуглекислого й чадного газу й інших шкідливих компонентів.

Особливу тривогу з погляду екологічної безпеки викликає перевезення небезпечних вантажів. До небезпечних вантажів відносяться речовини й вироби, які в силу властивих їм властивостей і особливостей при екстремальних обставинах у процесах переміщення або зберігання можуть завдати шкоди навколишньому середовищу, викликати вибух, пожежу або ушкодження транспортних засобів, будинків і споруд, а також смерть, травмування, отруєння, захворювання людей або тварин.

Українськими залізницям перевозяться небезпечні вантажі 890 найменувань, які при порушенні умов перевезення й виникненні аварійних ситуацій можуть викликати різні види небезпеки: пожежо- і вибухонебезпечність, токсичну, радіаційну, інфекційну й корозійну. Будь-який хімічний вантаж містить потенційну небезпеку, тому що має токсичні властивості. Деякі речовини, що не є отруйними у звичайних умовах, здатні стати ними при різкій зміні зовнішніх умов (влученні у вогонь, зміні тиску, зволоженні, з'єднанні з іншими речовинами) [3].

Найбільш частим видом небезпеки є пожежна, котра призводить до загорянь, вибухів і виділень токсичних речовин, зараженню місцевості високотоксичними продуктами. Україна посідає третє місце у світі по забрудненню навколишнього середовища в результаті пожеж. Щодня на планеті виникає до 600 пожеж, у рік - понад 5 млн. У їхнє число входять пожежі, які відбуваються на залізницях, особливо під час перевезення небезпечних вантажів.

Число катастроф і аварій поїздів з небезпечними вантажами в Україні досить високе. Є випадки сходу й зіткнення вагонів, завантажених

небезпечними вантажами, які можуть призводити до руйнівних наслідків у межі великих міст. Під час перевезення небезпечних вантажів відбуваються витоки нафтопродуктів, отруйних і інших речовин на шляху проходження. За показником аварійності з небезпечними вантажами судять про загальний рівень екологічної безпеки на залізничному транспорті.

Рефрижераторні секції й вагони, використовувані для перевезень швидкопсувної продукції, обладнані холодильними установками, які використовують енергію автономного дизеля. При змушених простоях чекаючи розвантаження холодильна установка приводиться в дію дизелем, що за 1 ч роботи спалює 23 кг дизельного палива. Щоб підтримувати задану температуру, дизель повинен працювати 10 годин на добу, споживаючи паливо й забруднюючи атмосферу.

У холодильному устаткуванні рефрижераторного рухомого складу використовуються озоноруйнівні речовини (фреон і інші ХФУ), які у випадку витоку впливають на глобальний природний баланс озону в стратосфері. Кожна холодильна машина (їх дві на вагон) заправлена 35 кг фреоном. У силу зношеності устаткування герметичність холодильних машин порушується, і газ випливає із системи охолодження. Витоки - явище часто повторюване. Вони призводять до активізації процесів знищення озону. Серйозність глобальної екологічної проблеми руйнування озонового шару вимагає якнайшвидшої відмови від застосування озоноруйнівних речовин у вітчизняному холодильному устаткуванні.

Стаціонарні джерела забруднення. На залізничному транспорті є 35 970 стаціонарних джерел викидів в атмосферу. Від них надходить в атмосферу близько 200 тис. т забруднюючих речовин щорічно, у тому числі понад 50 тис. т твердих речовин, 140 тис. т - газоподібних. Більше 90 % викидів припадає на котлоагрегати (котельні, ковальські виробництва). Як правило, на кожному ремонтному підприємстві залізничного транспорту є власна котельня, що працює на газі або мазуті. Усього на залізничному транспорті України налічується близько 500 котелень.

Локомотивні, вагонні депо, підприємства промислового залізничного транспорту, заводи з ремонту рухомого складу мають виробництва й здійснюють технологічні процеси, характерні для технічного обслуговування й ремонту рухомого складу всіх видів транспорту (див. табл. 2). Компоненти й структура забруднюючих речовин у них в основному збігаються. Так, наприклад, при фарбувальних роботах на підприємствах залізничного транспорту використовується понад 70 тис. т різних лакофарбових матеріалів, при цьому щорічний викид забруднюючих речовин в атмосферу становить 27 тис. тонн. Крім того, у локомотивних депо відбувається завантаження сухого піску в гальмівну систему локомотива. Технологічний процес підготовки піску включає сушіння в сушильній печі при згорянні газу або мазуту, подачу сухого піску пневмотранспортером у сховище, складування й транспортування в роздавальний бункер до місця завантаження. Процес супроводжується виділенням пилоподібних часток у навколишнє середовище практично на всіх стадіях його протікання. У цей час пиловловлюючими пристроями на

стаціонарних джерелах обладнані менш 2 % вагонних депо, 5 % локомотивних депо, 8 % котелень.

Специфічними для залізничного транспорту є підприємства щодо підготовки й просочення шпал, щебеневі заводи, промивально-просочувальні станції.

П'ять шпалопросочувальних заводів України роблять підготовку й просочення дерев'яних шпал, що йдуть на ремонт і будівництво залізничних колій. Загальний річний обсяг деревини, що переробляється на них – близько одного млн. куб. м. Шпали просочують антисептиком, до складу якого входять кам'яновугільне й сланцеве масла. Підготовлені шпали поміщають у просочувальний циліндр, який заповнюють під тиском антисептиком. Процес просочення триває від двох до восьми годин при температурі близько 200 °С. Після просочення антисептик видаляється із просочувального циліндра за допомогою стисненого повітря й вакуум-насоса. Готові шпали вивантажуються із циліндра й після остигання відправляються на склад. Основними джерелами виділення забруднюючих речовин є просочувальний циліндр у період відкачки антисептика, трубопроводи й вакуум-насос, а також остигання шпал в процесі їхнього транспортування у вагонетках на склад.

Процес обробки шпал супроводжується виділенням у повітряне середовище нафталіну, антрацену, аценафтена, бензолу, толуолу, ксилолу, фенолу, тобто речовин, що відносяться здебільшого до 2-го класу небезпеки. У цілому всі шпалопросочувальні заводи країни викидають в атмосферу до 10 т особливо токсичних забруднюючих речовин щорічно.

Крім атмосфери, на шпалопросочувальних заводах відбувається забруднення ґрунту й водойм. Основними забруднювачами є сланцеві й кам'яновугільні масла, до складу яких входять феноли; їхнє нагромадження в ґрунті небезпечно дня живих організмів. Стічні води цих заводів насичені антисептиком, розчиненими смолами, фенолами. Один шпалопросочувальний завод скидає в рік від 40 до 150 тис. $м^3$ виробничих і господарсько-побутових вод.

У залізничній галузі функціонує близько 10 підприємств з переробки щебенів. Щебені добувають відкритим способом у кар'єрі із застосуванням підривних робіт. Матеріалом служать гірські породи. Роздроблена після вибуху гірська маса вантажиться екскаватором на автотранспорт і доставляється в дробильно-сортувальний цех заводу, де ведеться її подальше здрібнювання. Після сортування готові щебені відвантажуються на склад або споживачам. На всіх етапах одержання щебенів у повітря інтенсивно виділяється мінеральний пил, що містить понад 70 % діоксиду кремнію. Для зниження пилових викидів використають гідрообезпилювання й аспірацію (примусове відсмоктування пилюки). Стічні води щебеневого заводу (в обсязі від 10 до 250 $м^3$ у рік) утворюються при промиванні щебенів у гідрозатворах дробарок, при мокрому очищенні повітря в аспіраційних системах. Вони можуть становити небезпеку для екосистем при потраплянні в прилеглі водойми.

У складі вагонних депо або як самостійні підприємства діють близько 40 промивально-пропарювальних станцій (ППС), де виробляється очищення цистерн від залишкових нафтопродуктів. При очищенні цистерн виконують наступні операції: пропарювання внутрішньої порожнини паром, промивання гарячою водою, продувка й видалення залишкових газів із цистерни (дегазація). Всі вони супроводжуються виділенням забруднюючих речовин у навколишнє середовище, питомі значення яких наведені в табл.2.

Стічні води ППС (обсягом від 60 до 500 м^3) забруднені нафтопродуктами, розчиненими органічними кислотами, фенолами. Якщо в цистерні здійснювалося перевезення етилованого бензину, стоки містять, крім того, тетраетилсвинець. Для промивання використовується оборотне водопостачання, при якому обмивальна вода після проходження через очисні споруди й відділення від нафтопродуктів використовується повторно.

Значне забруднення стічних вод поряд із ППС виходить у пунктах підготовки й обмивання вантажних і пасажирських вагонів. Ведеться обмивка внутрішньої й зовнішньої поверхонь критих вантажних вагонів і зовнішнього обшивання пасажирських вагонів. До складу забруднень входять залишки перевезених вантажів, мінеральні й органічні домішки, розчинені солі й ін.

Таблиця 2. Питомі викиди забруднюючих речовин при очищенні цистерн на ППС

Тип оброблюваної цистерни	Речовини, що Виділяються, кг/ цистерна		
	Бензол	Ксилол	Вуглеводні
Цистерни місткістю 60 т з-під світлих нафтопродуктів (бензин, гас, дизельне паливо)	4,55	2,77	8,47
Цистерни місткістю 60 т з темних нафтопродуктів (мазут, нафта)	-	-	3,97

У них також присутні бактеріальні забруднення. Пункти в основному не мають зворотного водопостачання, що різко збільшує споживання водних ресурсів і забруднення природного середовища. Щорічно на підприємствах залізничного транспорту в ряді технологічних процесів, а також при очищенні виробничих стічних вод утворюється понад 200 тис. т нафтовмісних відходів, важких нафтошламів, що відносяться до однієї з основних і найнебезпечніших груп токсичних відходів.

Залізничний транспорт є великим споживачем води. Обсяги споживаної води постійно ростуть, що пов'язане з ростом довжини мережі залізниць і обсягів перевезень, збільшенням числа локомотивних і ремонтних депо, промивально-пропарювальних станцій, пунктів екіпірування рефрижераторних поїздів. Вода використається практично у всіх виробничих процесах: при обмиванні рухомого складу, окремих вузлів і деталей, охолодженні компресорів і іншого устаткування, одержанні пари, заправлення вагонів, реостатних випробуваннях тепловозів і ін.

Частково вода витрачається безповоротно (споживається в пасажирських вагонах, переходить у пару). Більша її частина може бути зібрана й повторно використана, однак у цей час частка повторного й оборотного водопостачання

на підприємствах залізничного транспорту становить лише 30 %, а інша вода після одноразового використання скидається в поверхневі водойми.

Розглянуті екологічні наслідки впливу залізничного транспорту не є вичерпними й можуть мати інші прояви в конкретних ситуаціях [4]. Однак вплив людини на навколишнє середовище має загрозливі масштаби. Щоб у корені поліпшити положення, знадобляться цілеспрямовані й продумані дії. Відповідальна й діюча політика стосовно навколишнього середовища буде можлива лише в тому випадку, якщо ми нагромадимо надійні дані про сучасний стан середовища, обґрунтовані знання про взаємодію важливих екологічних факторів, якщо розробить нові методи зменшення й запобігання шкоди, завданої природі людиною. В тому числі і залізничним транспортом.

Література

1. Промышленная экология / К.Н. Ткачук и др. – Київ: УМК ВО, 1992. – 270 с.
2. Мазур И.И., Молдаванов О.И. Курс инженерной экологии / И.И. Мазур, О.И. Молдаванов. – Москва: Высшая школа, 1999. – 447 с.
3. Фізико-хімічні основи технології очищення стічних вод / А.К. Запольський та ін. – К.: Лібра, 2000. – 552 с.
4. Джигирей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основи екології та охорона навколишнього природного середовища. – Львів: Афіша, 2000. – 272 с.

Брайковская Н.С. О специфике влияния железнодорожного транспорта на окружающую среду.

Характеризуется специфика влияния железнодорожного транспорта на окружающую среду. Показаны экологические преимущества железнодорожного транспорта и его влияние на естественные экосистемы.

Ключевые слова: *железнодорожный транспорт, экология, подвижной состав, екологический кризис, Украина.*

Braikowska N.S. About the specific of influence of railway transport on an environment.

In the article, the specific of influence of railway transport is characterized on an environment. The shown ecological advantages of railway transport and his influence are on natural ecosystems.

Key words: *railway transport, ecology, rolling stock, ecological crisis, Ukraine*

Рецензент: **Михайлюк В.П..,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
08.11.2011

УДК 930. 66

Бредіхін А.В.

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ САПАТИСТІВ ЯК ПРИКЛАД МЕРЕЖНОЇ ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

Висвітлено появу та реалізацію мережної війни сапатистів в Мексиці в 1994 році. Конфлікт розглянутий з точки зору інформаційної складової мережної війни, висвітлені методи та результати мережної кампанії сапатистів.

Ключові слова: *мережна війна, сапатисти, інформаційна операція.*

Інформаційна революція змінила природу конфлікту у всіх його різновидах. З поглибленням використання інформаційних технологій хід і результати конфлікту дедалі більше почали залежати від інформації та комунікації. На початку XXI століття «конфлікт» почав обертатися навколо понять «знання» та «м'яка сила». Особливим прикладом появи таких конфліктів є мережна війна.

Свій початок в концептуальному плані термін «мережна війна» бере ще на початку 90-х років XX століття у дослідженнях американських науковців. Розробки цієї теми вийшли у світ у колективних монографіях представників RAND Corporation Дж.Арквілли та Д.Ронфельдта [1]. У своїх дослідженнях американські аналітики висвітлили появу та розвиток вживання терміну «мережна війна», розробили форми та методи її ведення, враховуючи військову складову конфліктів.

Проблеми мережної війни набули широкого розголосу серед теоретиків, футурологів та журналістів і практиків. Такі вчені як М.Кастельс [2], К.Гейблз Грей [3] та Девід Брін [4] використали концепцію мережної війни, розглянувши тенденцію розвитку конфліктів сучасності, які мають соціальний, а не військовий характер.

Цікаві матеріали про мережну війну в Мексиці та соціальну її складову містяться в роботах Гарі Клівера [5], в яких він зазначив, що Мексика стала лабораторією для нової моделі радикалізму. Автор висвітлює виникнення та розвиток мережної війни сапатистів.

З позицій сьогодення зрозуміло, що у Мексиці на початку 1990-х рр. XX ст. визріли умови для соціальної мережної війни. На той час Мексика переживала процес глибокої і нелегкої трансформації. У політичній системі продовжували панувати традиційні кланові й ієрархічні моделі поведінки. Президенти Мігель де ла Мадрид (1982-1988 рр.) та Карлос Салінас де Гортарі (1988-1994рр.) почали лібералізувати економіку і, набагато меншою мірою, політичне життя. Мексика почала пристосовуватися до сучасних ринкових умов. Незалежні суб'єкти громадянського суспільства, зокрема ціла низка недержавних організацій (НДО) почали набирати сили і виступати проти уряду через затягування демократизації і неналежну увагу до проблем добробуту суспільства та соціального забезпечення [6].

Сапатистський рух «народився» у штаті Чапас, в якому панували страшна віковічна нерівність між багатими і бідними – нерівність з одного боку, утримувана привілейованими землевласниками, які володіли феодальними

маєтками і керували приватними арміями, диктатурою клік (місцеві начальники), а з іншого – жалюгідним становищем індігенас (корінного населення), які прагнули поліпшення життя і поваги до своїх культур. Мексиканські неоліберальні економічні реформи, що були запроваджені у період Салінаса, зробили життя багатьох індігенас ще набагато гіршим, і це стало підґрунтям на якому організувався і піднявся сапатистський національний визвольний рух [7].

На початку 90-х рр. ХХ ст. штат Чапас став перехрестям для активістів НДО, католицьких проповідників «теології визволення», протестантських проповідників, гватемальських біженців, партизан з країн Центральної Америки та злочинців, що займалися контрабандою наркотиків і зброї. Міжнародні НДО, особливо ті, що займалися проблемами людських прав, виявили набагато більше зацікавленості становищем у Чапас, а також мали кращі зв'язки в цьому регіоні, переважно через католицьку єпархію і пов'язані з нею мексиканські НДО у Сан-Крістобаль-де-лас-Касас. Цим і визначається початок сапатистського повстання в Чапас, яке в 1994 році переросло в мережну війну.

Риси мережної війни руху сапатистів головним чином були зумовлені діяльністю НДО. Без них рух набув би ознак класичного повстання або етнічного конфлікту. Здатність руху сапатистів загалом проводити інформаційні операції, на думку Дж.Арквілли та Д.Ронтфельдта [8], була необхідною рисою мережної війни, дуже залежала від залучення до НДО і від здатності НДО справляти вплив на засоби масової інформації, використовувати факси, електронну пошту та інші телекомунікаційні засоби для поширення власної інформації. Соціальні активісти прагнули сприяти такій формі демократії, за якої суб'єкти громадянського суспільства мали б достатньо можливостей, щоб стримувати державних та ринкових суб'єктів і відігравати центральну роль у реалізації політичних рішень, які стосуються громадянського суспільства [9].

На початку 1994 року, коли представники НДО почали збиратися у штаті Чапас, були створені нові мексиканські НДО для допомоги у комунікації та координації серед НДО. Найважливішою з них була «Коаліція недержавних органів за мир» (CONPAZ), що була створена на базі єпархії Сан-Крістобаль. У США було створено НДО під назвою «Національний комітет за демократію в Мексиці», ця організація являла собою головним чином підрозділ сапатистського руху для зв'язків із громадськістю.

1 січня 1994 року сапатисти розпочали бойові дії, повстанці дотримувалися давніх військових традицій мексиканських партизан та бунтівників реалізовуючи план «блошиної війни». Але з'явилися дві головні проблеми: перша – сапатисти представляли собою угруповання, які за своєю чисельністю відповідали батальйону (приблизно 500-700 бійців) і це було оптимальним лише для ведення звичайної партизанської війни. Хоча зі складу більших одиниць формувалися менші підрозділи, оперативне командування здійснювалося централізовано, що не давало їм простору для ініціативи у подальших діях на початковому етапі захоплення невеликих містечок у штаті

Чапс. Внаслідок цього багато формувань сапатистів просто сиділи на місці, поки не надходили накази до відступу у джунглі. Ці розосереджені підрозділи були ще й надто далеко для того, щоб вчасно приходити на допомогу головним силам, коли ті зазнавали ударів мексиканської армії.

Лідери сапатистів швидко усвідомили недоліки своєї традиційної партизанської стратегії і почали пристосовуватися до умов, що склалися. Вони відійшли від своїх відкритих позицій у великих і малих містах та ліквідували великі бойові з'єднання, замінивши їх меншими бойовими загонами у 12-16 осіб. Бойові операції почали вщухати і НДО втягнулися у війну сапатистів.

З поширенням інформації про повстання активістські НДО зі США та Канади висловили підтримку у справі сапатистів та критику на адресу мексиканського уряду. Також швидко мобілізувалися НДО, що опікувалися проблемам збереження миру, дотримання людських прав і прав корінного населення. Вони організовували демонстрації, марші й каравани миру – не тільки у Мексиці, а навіть і перед мексиканськими консульствами у США. Для комунікації і координації дій НДО широко використовували комп'ютерні конференції, електронну пошту, факси і телефонний зв'язок – поряд з особистими зустрічами. Вони зосередилися на вдосконаленні спільних дій і почали наполегливу боротьбу через кампанії з розсилання факсових звернень, збори громадськості, прес-конференції та інтерв'ю за допомогою інших заходів – спрямовану на те, щоб мексиканська влада дізналася про їхню присутність і негайно звернула увагу на проблеми, які порушувалися в інформаційній кампанії. Часто в Інтернеті публікувалися номери телефонів мексиканських і американських посадовців, якщо якісь номери переставали використовувати, активісти знаходили нові і публікували їх знову. Також активісти працювали над забезпеченням того, щоб повстання залишалося міжнародною медіа-подією – роздутою «ефектом CNN», а позиції сапатистів подавалися у позитивному світлі. Насправді всі сторони в цьому конфлікті використовували інформаційну складову мережної війни з метою легітимізації та інших реакцій у сприйнятті громадськістю себе і свого супротивника.

НДО вимагали досягнення демократії ненасильницькими засобами; повагу до людських прав; припинення вогню; мирних переговорів за посередництвом єпископату штату Чапас; свободи інформації;поваги до роботи НДО, зокрема забезпечення доступу до зону конфлікту для моніторингу. Колективні вимоги НДО були дуже подібними до програми сапатистів.

Новини про повстання сапатистів спочатку почали доноситися через Інтернет та такі системи як Peacenet і створену у 1993 році мексиканську систему La Neta для поширення інформації, для мобілізації сил та пошуків у архівах, створених в Інтернеті для забезпечення загальної доступності заяв сапатистів, для поширення новин і висвітлення позицій різноманітних НДО, для навчання того, що згодом отримало назву «електронної громадської непокори». Рух сапатистів отримав безпрецедентно широку міжнародну представленість в інтернеті, яка за час, що минув, тільки зросла [10].

Новітні комунікаційні технології дали змогу багатьом НДО підтримувати «віртуальну присутність» через листи прихильників, підписання петицій,

участь у поштових і факсових кампаніях і поширення звітів у Інтернеті та ЗМІ. Така «віртуальна присутність» була важливою для ведення міжнародної соціальної мережної війни.

На перший план в цьому конфлікті вийшла інформаційна складова конфлікту, повстанці децентралізувалися організаційно і послабили роль бойових операцій, за рахунок чого зміцнилися зв'язки НДО. Соціальні активісти ж втілювали, і закликали інших втілювати, ненасильницькі стратегії використання нових і старих медіа з метою тиску на мексиканський уряд, щоб той стримав свої військові операції і вступив у переговори.

Мережна війна фактично змусила двох мексиканських президентів зупинити бойові операції і вдатися до політичного діалогу та переговорів: першим, у січні 1994 року зупинив бойові дії президент Салінас, через рік, у лютому 1995 року, його наступник президент Ернесто Зедільйо (1994-2000 рр.) за чотири дні після того, як він віддав армії наказ про поширення її присутності на зону конфлікту й арешт лідерів сапатистського руху, відізвав його і погодився на новий раунд переговорів.

Незаперечним є те, що інформація відіграла основоположну і вирішальну роль у русі сапатистів. У важливі міжнародній дискусії з приводу того, як інформаційна епоха може вплинути на природу соціального конфлікту по всьому світу, Мануель Кастельс зазначив: «Своїм успіхом сапатисти великою мірою завдячують своїй комунікаційній стратегії, аж до того, що їх можна назвати першим інформаційним партизанським рухом. Для поширення того, що вони хотіли сказати суспільству, вони створювали медіа-події, відчайдушно намагаючись не вступати в криваву війну…Здатність сапатистів спілкуватися зі світом та з мексиканським суспільством вивела слабку групу провінційних заколотників на авансцену світової політики» [2;97].

Гаррі Клівер [11] відзначив, що події у Мексиці мали такий новаторський характер і таке важливе значення що мали світовий ефект, який поширився на інші суспільства. Серед прикладів, які він навів, антимаастрихтські марші в Європі та виступи італійських радикалів, яких надихнуло повстання сапатистів.

Приклад руху сапатистів вказує на різновид доктрини і стратегії, які стали запорукою ефективності мережної війни. Можна виділити три головні принципи успіху мережної війни сапатистів: 1) висунення на передній план громадянського суспільства – працювали на розбудову глобального громадянського суспільства та пов'язали цю роботу з місцевими НДО; 2) сапатисти зробили інформацію та інформаційні операції головною зброєю – вимагали свободи інформації та доступу до неї, привернули увагу ЗМІ й використали усі види інформаційних та комунікаційних технологій. Справді, у соціальній мережній війні, у якій активісти НДО протистояли урядові або іншим активістам з приводу гострої суспільної проблеми, зміст протистояння тяжіє до інформаційного характеру; 3) сапатисти реорганізували свої військові загони в малі підрозділи, тобто їм був властивий ефект «роїння», для того, щоб більш ефективніше вразити уряд. Роїння стало природним результатом мережного конфлікту інформаційної епохи.

Сапатистська мережна війна мала позитивні наслідки, особливо стосовно соціальних і політичних реформ. У своїх позитивніших аспектах сапатистський рух не був для Мексики чимось поганим, незважаючи на те, що вона підвищила ступінь невпевненості у Мексиці та закордоном стосовно стабільності й перспектив країни.

Література

1. Arquilla J. Ronfeldt D. The Advent of Netwar. In Athena's Camp: Preparing for Conflict in Information Age / J.Arquilla D. Ronfeldt - RAND Cor., 1997.
2. Castels M. The Information Age: Economy, Society and Culture. / M. Castels // The Power of Identity. - Malden, Mass.: Blackwell Publishers. – Volume II. - 1997.
3. Gray C. Postmodern War: The New Poitics of Conflict / C. Gray - New York: The Guilford Press, 1997.
4. Brin D. The Transparent Society: Will Technology Force Us to Choose Between Privacy and Freedom? / D. Brin - Mass.: Addison-Wesley, 1998.
5. Cleaver H. The Zapatistas and The Electronic Fabric of Struggle / H. Cleaver. – Доступно з www.eco.utexas.edu/faculty/Cleaver/zaps.html
6. Fox J. and Luis H. Mexico's Difficult Democracy: Grassroots Movements, NGOs and Local Government / J. Fox, H. Luis // Alternatives. - Volume 17. – 1992. – pp. 165-208.
7. Collier G. Roots of the Rebillion in Chapas / G. Collier // Cultural Survival Quarterly. - Volume 18. - No.1. - Spring 1994. - pp. 14-18.
8. Арквілл Дж., Ронфельдт Д. Мережі і мережні війни / Дж. Арквілл, Д. Ронфельдт. – К., 2005.- С. 170.
9. Frederick H. Computer Networks and the Emergence of Global Civil Society / H. Frederick. - Cambridge, Mass.: MIT Press, 1993. - pp. 283-295.
10. Г.Клівер Сапатисти у кіберпросторі / Клівер Г. // Путівник по аналітичних матеріалах і ресурсах. – Доступно з: www.utexas.edu/faculty/Cleaver/zapsincyber.html
11. Cleaver H. The Zapatista Effect: The Internet and the Rise of an Alternative Political Fabric // H. Cleaver. - Journal of International Affairs. - Volume 51. - No.2. - Spring 1998. - pp. 622-623.

Бредихин А.В.Освободительное движение сапатистов как пример сетевой войны современности.

Рассмотрено появление и реализация сетевой войны сапатистов в Мексике в 1994 году. Конфликт рассмотрен с точки зрения информационной составляющей сетевой войны, показаны методы и результаты сетевой кампании сапатистов.

Ключевые слова: *сетевая война, сапатисты, информационная операция.*

Bredikhin A.V. The Zapatistas liberation movement as an example of the modern newcentric warfare.

The realization of Zapatistas newcentric warfare in Mexico in 1994 is illuminated in this article. The conflict is described in terms of Zapatistas newcentric warfare' information component, highlighted methods and results Zapatistas newcentric compaign.

Key words: *newcentric warfare, Zapatistas, information operation.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.10.2011

УДК 625.1 (09)

Возненко М.А.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА М.Л. ЩУКІНА В РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

Висвітлюється внесок інженера-залізничника М.Л. Щукіна в розвиток залізничного транспорту.

Ключові слова: *залізниця, паровоз, завод, Комісія з рухомого складу, транспорт.*

12 лютого 1916 р., в день 15-річчя Комісії рухомого складу і тяги, члени Комісії і представники вітчизняних паровозо- і вагонобудівних заводів звернулися до Миколи Леонідовича Щукіна, як Голови Комісії, з вітальною адресою. Ця адреса включала у себе не тільки вітальні слова, але і звичайні у день ювілею і разом з цим гарячі і щирі слова. Адже вони призначалися для вельмишановної особистості Миколи Леонідовича. У них давалася яскрава характеристика ролі і значення Комісії рухомого складу і тяги та відношення М.Л. Щукіна до вітчизняної промисловості.

Ось деякі витримки з цієї вітальної адреси:

«П'ятнадцять років тому, 12-го лютого 1901 р., відбулося під Вашим керівництвом перше засідання «Комісії щодо подолання недоліків у вантажному паровозі нормального типу», і під цією скромною назвою розпочалася ера технічного поновлення рухомого складу вітчизняних залізниць».

«Вказати, що працями Комісії було створено біля 70 нових та змінених типів паровозів і вагонів, виготовлених вітчизняними заводами, на суму біля 1 млрд. рублів і розглянуто понад 2.200 різних питань, які торкалися рухомого складу, що не зовсім дає підставу оцінити в усій повноті значення роботи Комісії у справі технічного прогресу стосовно рухомого складу наших залізниць».

«Тим рухомим складом, який створюється тепер, ми сміло можемо гордитися. Він йде не тільки в рівень сучасної техніки, але в багатьох відношеннях перевершує західноєвропейські взірці. Це дає нам право з почуттям повного морального задоволення визнати, що «Комісією рухомого складу і тяги» здійснено справу величезної державної ваги».

«Відповідаючи на питання, які власне причини сприяли успіху робіт Комісії, не можна не відзначити дуже вдалу структуру складу Комісії. У її працях беруть участь, з одного боку, залізничні діячі, які пред'являють вимоги до рухомого складу, що диктуються практичною службою паровозів і вагонів на залізницях, з іншого боку – представники заводів, що зайняті будівництвом рухомого складу, за допомогою яких, згідно директив і вказівок Комісії, до розробки проектів залучено весь склад інженерів, конструкторів, техніків і креслярів технічних контор вітчизняних заводів: цим створена величезна творча могутність Комісії».

«Відзначений контакт, навіть більше цього, тісна співдружність представників залізниць і заводів, головним чином, паровозо- і вагонобудівних, таке звичайне для нас тепер, коли усі галузі господарства країни є державним

господарством, загальним набутком усього народу – тоді, в ту епоху, було чимось новим, небувалим, дивним в очах і головах багатьох урядових чиновників».

П.І. Іванов, співробітник М.Л. Щукіна, зазначав, що йому доводилося чути від нього, з якими труднощами він здійснив свою ідею рівномірної участі у роботах організованої ним Комісії рухомого складу і тяги представників Міністерства шляхів сполучення і окремих залізниць і заводів. «Як заводчики будуть мати право вирішального голосу у залізничних справах ?» - з почуттям щирого здивування питали у Миколи Леонідовича провідні представники «світу цього» і, хоча і погоджувалися під впливом гарячого і щирого захисту Миколою Леонідовичем своєї ідеї (а він умів знайти щирі, гарячі, проникливі слова для захисту своїх ідей), однак у душі залишалися у переконанні, що не вийде нічого доброго з роботи нової, небувалої ще Комісії.

Дійсність повністю підтвердила правильність погляду М.Л. Щукіна і історія діяльності Комісії рухомого складу і тяги є історією багатьох і кращих сторінок життя і роботи Миколи Леонідовича в галузі залізничного господарства і дуже тісно зв'язаною з транспортом промисловості. У роботу цієї Комісії Микола Леонідович вклав усю свою душу як людина, знання – як вчений, свій практичний досвід і творчість – як інженер і, нарешті, свій розум і прозірливість державного діяча, відданого основній ідеї, які націлювала його протягом усього його життя – безмежній любові до батьківщини, віри у її потужність і величність, - і завжди працюючого для цих великих ідей.

Відношення заводів до Комісії рухомого складу і тяги, - до так званої «Щукінської комісії», - характеризується наступною витримкою із Звіту Ради представників російських паровозобудівних заводів за 1902-1911 рр.:

«Значення Комісії рухомого складу і тяги для російських паровозобудівних заводів величезне. Можна без перебільшення сказати, що з 1904 р. технічний бік діяльності паровозних відділів усіх заводів об'єднується Комісією, нею спрямовується і регулюється. Ні одне, більш менш серйозне питання паровозобудування не проходить обабіч Комісії, роблячись предметом інтересу і користі для усіх заводів».

Зв'язок заводів з Комісією рухомого складу і тяги ще більше укріпився з 1909 року, коли Ради представників паровозо- і вагонобудівних заводів («Продпаровоз» і «Продвагон») стали брати найбільш близьку участь в роботах Комісії у питаннях, що мають технічний і комерційний інтерес для усіх заводів.

Не тільки керівництво заводів, але і весь їх технічний персонал були проникнуті якимось особливим почуттям змагання у своєму прагненні вкласти свою працю у загальну роботу Комісії. Якщо знайомитися із звітами про роботу Комісії за 1904-1917 рр., стане очевидною колосальна робота, яка була здійснена Комісією за цей період, часом, головним чином, у справі створення нових типів рухомого складу і покращення умов його експлуатації: збільшення швидкості руху пасажирських паровозів і вагонів, покращенню внутрішнього облаштування і обладнання пасажирських поїздів і т.д.

Надзвичайно важливим фактором у цьому відношенні є метод практичного здійснення в життя рішень Комісії, і М.Л. Щукін сам завжди подавав цьому

приклад, особисто беручи участь в усіх випробуваннях, дослідних поїздках, у вивченні і обстеженні кожного більш або менш серйозного і значного питання, що торкався паровозо – і вагонобудування.

Нарешті, М.Л. Щукін, як професор і вчений, своїм суто-науковим аналізом, теоретично проникливим підходом до кожного питання, яке ним розглядалося, умів так захопити всю оточуючу його аудиторію, аудиторію не молодих студентів, а вже досвідчених інженерів, практиків і великих робітників, що усі вони заряджувалися енергією, яка билася у М.Л. Щукіна як кипуче джерело, і були готові повністю віддатися дорученій їм роботі, аби лише вкласти свою працю, свій досвід і знання у загальну справу, очолювану і керовану М.Л. Щукіним.

Слід також згадати слова іншого видатного вітчизняного інженера О.С. Раєвського, який у період найбільш гострої продовольчої кризи в країні казав, що він так високо, так винятково цінує талант М.Л. Щукіна, що готовий не тільки відмовитися від будь-якої оплати своєї праці, але готовий платити сам, платити куском хліба за честь і право брати участь у роботах під керівництвом М.Л. Щукіна.

Роль і значення М.Л. Щукіна для вітчизняної промисловості не обмежувалася його вищим технічним керівництвом, роботою вітчизняних паровозо- і вагонобудівних заводів у справі проектування і практичного здіснення нових типів рухомого складу. Йому довелося найближчим чином доторкнутися і до комерційної діяльності заводів [1].

Це вперше мало місце у 1910 році, коли М.Л. Щукін був призначений помічником Міністра шляхів сполучення, і серед доручених йому обов'язків було головування в Особливому Міжвідомчому Комітеті з розподілу замовлень Міністерства шляхів сполучення на рухомий склад, рейки і скріплення. Його призначення на цю, у вищій мірі важливу і відповідальну посаду було схвалено усіма заводами, які усвідомлювали, що в особі М.Л. Щукіна вони знайдуть не тільки керівника розподілом залізничних замовлень, скільки важливих і необхідних для заводів, але і гарячого захисника потреб промисловості, який завжди прагнув до її зміцнення і розвитку.

М.Л. Щукін ніколи не приховував, що він був прихильником і послідовником ідей І.О. Вишнеградського та С.Ю. Вітте, які захищали вітчизняну промисловість від конкуренції іноземного засилля шляхом поблажливих таможніх тарифів і заборонених заходів, як наприклад, обов'язок для залізниць (уведений у статути) купувати для своїх потреб вироби тільки російського виробництва. Результати цієї політики відомі: наша країна володіє багатьма паровозо- і ванобудівними заводами, які повністю обслуговували потреби залізничної мережі навіть у періоди її напруженої роботи, коли, наприклад, воєнні події власно вимагали виняткової кількості нового рухомого складу [2].

Інші галузі нашої промисловості також не відставали від паровозо- і вагонобудування. Потужні південні металургійні заводи володіли виробництвом, яке з надлишком покривало потребу залізниць і, взагалі, усієї країни і переходили вже до значного експорту рейок і заліза.

Усвідомлення цього ще більше утверджувало Миколу Леонідовича у правоті його поглядів. З призначенням М.Л. Щукіна Головою комітету з розподілу замовлень, він так само, як і в Комісії Рухомого складу і тяги, відразу змінив замкнутий характер цього закладу, і представники промисловості стали запрошуватися ним для постійної і найближчої участі в працях Комітету.

Усім була особливо зрозуміла і чітка величезна різниця в характері роботи Комітету. Раніше розподілялися «одиниці» рухомого складу, «враховувалися долі», зберігалася суто людська справедливість шляхом «врегулювання переборів і недоборів заводів», тепер для Комітету стали чіткими і зрозумілими самі типи паровозів і вагонів, їх значення для окремих заводів, причини, згідно яких заводи будували, або не могли будувати ті чи інші типи паровозів або вагонів, прокатувати рейки різних профілів або скріплення до них і т.д. Комітет став цікавитися роботою окремих заводів, станом їх виробництва, новим обладнанням заводів, їх технічними досягненнями і т.д.

В силу відповідного розпорядження Ради Міністрів, М.Л. Щукін у 1912 році здійснив декілька великих поїздок для огляду і найближчого знайомства з усіма вітчизняними паровозо- і вагонобудівними заводам, які підпорядковувалися Комітету. Цей огляд було проведено М.Л. Щукіним на чолі спеціальної Комісії у складі: М.П. Лангового – тов. міністра торгівлі і промисловості, О.І. Маликова – тов. державного контролера, М.Д. Билим-Колосковського – члена Комітету від міністерства фінансів, М.К. Антошина – члена Інженерної Ради (колишнього директора-розпорядника Коломенського заводу), інженера О.О. Москальова і П.І. Єгорова, а також П.І. Іванова, як представника паровозо- і вагонобудівних заводів.

Протягом 4-х поїздок М.Л. Щукіним були оглянуті такі заводи:

1) паровозо- і вагонобудівні: Брянський, Гартмана, Коломенський, Невський, Путіловський, Сормовський і Харківський.

2) вагонобудівні: Петроградський (колишній Речкіна), Тверський, Митищинський, Мальцовський, «Двигатель» (в Ревелі), Російсько-Балтійський і Фенікс (в Ризі), Лільпоп, Рау і Левенштейн (у Варшаві), Київський, Миколаївський і Південно-Уральський (Усть-Каспавський), а також вагонні відділи усіх паровозо- і вагонобудівних заводів;

3) рейкопрокатні і залізовиробні: Дніпровський, Юзівський, Брянський (Олександрівський Південно-Російський завод в Катеринославі), Російсько-Бельгійський (Петровський), Дружковський, Макіївський, Таганрозький, Надіїнський (Богословського гірського округу), Демидовський, Царицинський («Дюмо»), Сулинський (к. Пастухова), колишній Шоудар, Нікополь-Маріупольський, «Російський Провіданс» і ін.

Заодно М.Л. Щукін оглянув ряд заводів інших галузей промисловості, рудників і копалень, деякі із залізничних майстерень - жваво цікавлячись кожним із заводів, швидко відзначав його позитивні сторони або будь-які недоліки, звертаючи на них особливу увагу, даючи поради, обіцяючи своє сприяння в різних випадках і т.д.

Усім цим поїздкам і огляду заводів передувала розсилка спеціальних анкет із багатьма і дуже різноманітними пунктами, які висвітлювали технічні і заводські питання, обсяг робіт, стан заводського обладнання, статистичні відомості про випуск рухомого складу, умови і розміри виробництва рейок, скріплень і ін. Ця анкета із відповідями заводів і даними інженерів щодо освідчення замовлень Міністерства шляхів сполучення (тоді заводських інспекторів Народного Комісаріату шляхів сполучення) розглядалася М.Л. Щукіним на особливих нарадах на кожному із заводів і піддавалася дуже детальному і уважному обговоренню за участю технічного і адміністративного заводського персоналу.

При огляді заводів, М.Л. Щукін звертав особливу увагу на стан заводського обладнання, бачачи в цьому запоруку могутності нашої промисловості і засіб до збільшення і здешевлення виробництва.

З особливою теплотою і увагою відносився М.Л. Щукін до представників заводу, жваво цікавлячись наявністю на заводах і роботою вітчизняних інженерів і техніків поряд з іноземними, зокрема, на багатьох із південних металургійних заводів, які належали, як відомо, в значній мірі французькому і бельгійському капіталу.

Члени Комісії чітко бачили, яким бував внутрішньо стурбованим і лише тільки уміло себе стримував М.Л. Щукін, коли йому доводилося знайомитися з великою кількістю інженерів і техніків-бельгійців, французів і німців, серед яких губилися вітчизняні інженери і майстри. Микола Леонідович часто казав: нехай капітал іноземний приходить до нас, як підприємець, що шукає вигоду, але він повинен створювати школу для вітчизняних техніків і робітників, і обслуговування заводів, окрім невеликого адміністративного персоналу із іноземців, повинно обов'язково перебувати в руках вітчизняних техніків і робітників. Це умова, на думку Миколи Леонідовича, повинна була бути покладена в основу усієї промислової політики уряду і воно ж, за його глибоким переконанням, сприяло б потужності і добробуту промисловості.

П.І. Іванов завершував свій виступ словами: «Відзначене нами певне і незмінне бажання Миколи Леонідовича працювати разом з промисловістю дало доброчинні результати. Керована Миколою Леонідовичем вища школа життя і практики в особі Комісії Міністерства шляхів сполучення, його сумісна праця з промисловістю створили низку видатних учнів і працівників на заводах, залізницях і у вищих технічних інститутах. Ми не будемо називати їх імена: вони добре відомі кожному, кожному вітчизняному тяговику. Декотрих вже немає, доля забрала їх з життя, і ми шануємо їх пам'ять; інші, на щастя живі, і ми можемо гордитися, що кожний з них є гідним учнем і послідовником М.Л. Щукіна в тій галузі залізничної, заводської або наукової праці, яку він обрав для своєї практичної діяльності.

Усвідомлення, що ця робота спрямована на укріплення величі економічної могутності нашої країни, в якій ми всі маємо щастя служити для них гідною нагородою і кращим шануванням пам'яті їхнього вчителя. На мою долю випала честь, за характером моєї минулої діяльності протягом багатьох років служити ланкою між М.Л. Щукіним і вітчизняними паровозо- і вагонобудівними заводами» [3].

Література

1. Баевский Д.А. Очерки по истории хозяйственного строительства в период гражданской войны / Д.А. Баевский. – Москва: АН СССР, 1957. – 447 с.
2. Дубинский П.Ф., Костин И.И., Меркушев Р.Н. Промышленные железные дороги / П.Ф.Дубинский и др. – Москва: Стройиздат, 1949. – 483 с.
3. Памяти Николая Леонидовича Щукина. – Москва: Транспечать, 1925. – 63 с. – (Труды Научно-Технического комитета Народного Комиссариата путей сообщения; Вып. №12).

Возненко М.А. Вклад профессора Н.Л. Щукина в развитие железнодорожного транспорта.

Освещается вклад инженера-железнодорожника М. Л. Щукина в развитие железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: *железная дорога, паровоз, завод, Комиссия по подвижному составу, транспорт.*

Voznenko M.A. Deposit of professor N.L. Schukina in development of railway transport.

It is illuminated deposit engineer-railroader of N.L. Schukina in development of railway transport.

Keywords: *railway, locomotive, plant, Commission on a rolling stock, transport.*

Рецензент: **Д'яконіхін А.В.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
08.11..2011

УДК 591.4

Гайсинюк Н.А.

ФАУНІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОГО ЗАКАВКАЗЗЯ Б.О. ДОМБРОВСЬКИМ

Стаття присвячена проблемі встановлення видового складу птахів Західного Закавказзя, поділу регіону на зоогеографічні округи.

Ключові слова: *фауністичні дослідження, орнітологічні дослідження, вид, зоологічна експедиція, орнітологічна колекція.*

Броніслав Олександрович Домбровський (1885 – 1973), видатний зоолог, який своїми дослідженнями в галузі порівняльної морфології зробив вагомий внесок у розвиток сучасної біологічної науки. Б.О. Домбровський є основоположником біоморфологічного напрямку в порівняльній анатомії та синтетичного «методу встановлення і обліку кореляцій». Вчений також працював над вивченням еволюції щелепного суглобу, середнього вуха, м'язів тулуба, периферійної нервової системи хребетних.

Народився Броніслав Олександрович Домбровський 18 січня 1885 року в м. Єлізаветграді (зараз Кіровоград) Херсонської області. Батько вченого працював телеграфістом на Південно-Західній залізниці. Коли малому Броніславу було п'ять років батько загинув і в подальшому його вихованням опікувався дядько, який і забезпечив Домбровському середню освіту. Вищу освіту майбутньому вченому прийшлось здобувати самотужки. У 1903 році Б.О. Домбровський закінчив Самарську гімназію та вступив до Київського університету на біологічне відділення. Але закінчив навчання в університеті

тільки у 1912 році. Таке тривале навчання талановитого студента зумовлено тим, що у 1907 році він брав участь у студентських протестах, тому був виключений з університету без права відновлення навчання в ньому протягом року. Ще двічі виключався з університету, бо в нього не було коштів щоб заплатити за навчання. Щоб якось прожити Б.О. Домбровський займався приватними уроками. Також під час навчання в університеті Броніслав Олександрович визначався з майбутньою професією: переходив на медичний факультет, але потім знову повернувся на біологічний факультет. Визначитись з майбутньою професійною діяльністю молодому вченому допоміг О.М. Сєверцов, який в той час викладав у Київському університеті читаючи лекції з порівняльної анатомії. Олексій Миколайович Сєверцов, який був не тільки видатним вченим, але й блискучим лектором, що міг зацікавити та привити любов до зоології, здійснив сильний вплив на Броніслава Олександровича.

У біографічному нарисі, який присвячений О.М. Сєверцову, так охарактеризовано його діяльность – «время пребывания А.М. Северцова в Киеве было временем полного расцвета его лекторского таланта и сильнейшего увлечения педагогической деятельностью Лекции свои в университете и на высших женских курсах он читал превосходно: умно и строго, и подкупающе искренне. Слова его были вески, полны убеждения, образы незабываемо ярки. Всегда он читал лекции с подъемом и подлинным вдохновением. Как стеклянные бусы, он нанизывал один за другим интересные, яркие, неожиданно новые факты и блестящей нитью тянулась сквозь них руководящая мысль, сквозила так ясно, так неопровержимо убедительно, что необходимый вывод возникал в уме слушателя тотчас же. Большой практикум и теоретический семинар по сравнительной анатомии А.Н. Северцов вел лично» [1]. Спілкування молодого студента з видатним педагогом і відомим вченим назавжди закріпило та визначило наукові пріоритети Броніслава Олександровича, які стосувались розробки питань порівняльної морфології. Безпосереднє спілкування з О.М. Сєверцовим та спілкування через його учнів, особливо спілкування з М.М. Воскобойніковим, є тим визначним моментом, який дозволяє віднести Б.О. Домбровського до учнів О.М. Сєверцова. Тому цілком природно, що й подальше становлення вченого пов’язано із дослідженнями в царині морфології хребетних.

Під час вимушеної перерви у навчанні у Київському університеті (1907 р.) Броніслав Олександрович бере участь у зоологічний експедиції під керівництвом В.Н. Бостанжгло, яка присвячена дослідженню Киргизьких степів (Західний Казахстан) та у 1909 – 1911 рр. за дорученням і за рахунок Київського орнітологічного товариства, при підтримці його голови В.М. Артоболевського, займається науковими спостереженнями у Західному і Східному Закавказзі. Обробка зібраного матеріалу займала багато часу, якого і так не вистачало на навчання [2].

Але результати кропіткої праці не заставили себе довго чекати і вже у 1911 році в Орнітологічному віснику публікується його перша наукова робота «Новая форма малого мухолова» [3], присвячена описанню нової форми птаха,

за яку він отримав по закінченню університету в 1912 році диплом першого ступеня.

У цій роботі вчений описав нову форма малого мухолова, гнізда якого Б.О. Домбровський знайшов у Батумській області. Порівнюючи малих мухоловів Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської і Пензенської губернії із знайденими, він робить висновок, що знайдена форма птаха відрізняється кольором черева і грудки, а також довжиною дзьобу (у знайденої форми малої мухоловки дзьоб є довшим), від типової.

Кропітке вивчення знайденої форми малого мухолова дає можливість Б.О. Домбровському і Е.В. Шарлеману віднести Закавказького малого мухолова до нового підвиду Siphia parva colchica.

Подальші результати Закавказького відрядження, які стосувались орнітофауни Колхіди, Аджарії та герпетофауни Апшеронського півострова знайшли своє відображення у наукових працях «Материалы для изучения птиц Колхиды, Аджарии и сопридельных мест» [4]. Написання цієї наукової роботи стало результатом зібраного матеріалу з майже не досліджених місць Кинтирипської дільниці та детального визначення і вивчення зібраної колекції, яка нараховувала близько 600 екземплярів, що відносились до 129 видів, а також узагальнення літературних даних про птахів західного Закавказзя, опрацювання найголовніших літературних джерел з орнітофауни Закавказзя починаючи з 1878 р.

Така кропітка наукова праця Б.О. Домбровського над вивченням орнітофауни Закавказзя привела до бажання вченого узагальнити всі відомі наукові дослідження, що стосувались даного району. Таким чином Б.О. Домбровський розпочинає роботу пов’язану із створенням покажчика, який дозволив би майбутнім науковцям, дослідникам достеменно опиратись на наукові факти щодо орнітофауни Закавказзя і виявити ряд проблемних завдань, що вимагали б додаткових спостережень певних видів птахів для формування повної картини орнітофауни краю в тій або іншій місцевості.

Працюючи над літературними джерелами щодо досліджень орнітофауни Закавказького краю, академік Б.О. Домбровський приділив значну увагу новітнім сучасним дослідження починаючи з 1897 року, оскільки старі роботи були добре відомі і вже отримали належну оцінку.

Так, початок систематичному вивченню птахів Західного Закавказзя розпочав Ф.В. Вільконський. Цей дослідник пропрацював у краї три роки (1891-1894), і дав досить повний список птахів, які постійно населяють цей регіон: ці відомості стосувались гніздівних, пролітних, зимуючих і залітних птахів. Проводячи спостереження протягом року, він дослідив час гніздування птахів, час прильоту і відльоту, а також час і характер перебування птахів на території даного регіону, – інші дослідники через короткочасність їх перебування на Закавказзі, дослідити ці аспекти повною мірою не могли. Б.О. Домбровський зазначив, що робота Ф.В. Вільконського стала застарілою відносно повноти списку і видового визначення птахів, але залишається все ще єдиним першоджерелом відносно, зимівлі і інших явищ у житті пернатих краю.

У літку 1989 р. Південно-Західне Закавказзя, поверхнево досліджене В.Ф. Вільконським, ґрунтовно дослідив К.М. Дерюгін, оцінка плідної праці якого була зроблена К.А. Сатуніним, і додати до неї щось нове Б.О. Домбровський не вважав за потрібне.

А.М. Кобилін протягом двох років (з 1903 р. по 1905 р.) вивчав Мінгрелію, Імеретію і Ріонську низовини. Але зайнятий службовими справами, він лише незначний час міг приділяти збору матеріалів і орнітологічним спостереженням. Але його доробок є ґрунтовним тому, що весь орнітологічний матеріал точно описаний і визначений, а в деяких випадках навіть служить матеріалом для опису нових форм. Також завдяки ряду знахідок певних видів птахів що не спостерігались тут раніше і їх біологічному опису, ці наукові відомості добре доповнюють дані інших авторів цього регіону.

За ініціативою К.М. Дерюгіна у літку 1909 р. і 1910 р. П.В. Нестеров вивчав птахів даного регіону. Проведені ним наукові спостереження, розпочали систематичні дослідження Південно-Західного Закавказзя, які поступово розширились і вийшли за межі краю. П.В. Нестеров, підтверджуючи загалом спостереження і висновки К.М. Дерюгіна, дає в той же час цілий ряд нових і вельми цікавих знахідок, як для місцевості, досліджуваної К.М. Дерюгіним, так і для гірської Аджарії, недостатньо вивченої Ф.В. Вільконським.

Вивчав час від часу Західну частину Закавказзя К.А. Сатунін. Його спостереження підтвердили, а в деяких спірних питання допомогли з'ясувати детально орнітофауну досліджує мого регіону. Проте, найбільш цінним і вагомим вкладом цього вченого є не знахідки нових птахів, а розділення західної частини Закавказзя на зоогеографічні округи, цей поділ проливає світло на масу фауністичних даних, що накопились і потребують подальшого дослідження вивчення.

Огляд новітніх досліджень орнітофауни Західного Закавказзя, Б.О. Домбровський закінчує спостереженнями С.А. Бутурліна, який не тільки детально вивчив птахів регіону, але й описав ряд нових форм. Б.О. Домбровський відмічав, що доробок С.А. Бутурліна в значній мірі спростив і полегшив Броніславу Олександровичу визначення ним зібраних матеріалів.

Власні спостереження академіка Б.О. Домбровського, як і збори його найближчого помічника М.І. Скуднева, стосуються дуже невеликого району – поселення Чуруксу. Крім того, в 1909 р. Броніславом Олександровичем зроблена була в середині серпня тижнева екскурсія вздовж берега моря до м. Поті і в 1910 р. в кінці червня – дводенна (з М.І. Скудневим) до гирла р. Супси. З інших відвіданих місць Б.О. Домбровським можна назвати Цихисдзірі, Чакві.

Результати цих спостережень і зборів, які б не були вони короткочасні, – виявилися надзвичайно цікавими. Так, знайдені були нові для даного краю птахи: малий баклан (Pralacrocorax pygmaeus (Gm.)), буревісник (Puffinus yelcouan (Acerbi)), штрихований кроншнень (Numenius arquatus lineatus Cuv.), яструб-тювік (Astus brevipes, Sewerz), киргизький дербник (Lithofalco aesalon pallidus, Suschkin), степовий лунь (Strigiceps macrurus (S. G. Gm.)), і бліда

вільшанка (Iduna pallida (Hempr & Ehrenb.)), трьома місяцями раніше знайдена П.В. Нестеровим під Батумом. Крім того, спостерігалися в гніздах (що раніше вказувалися лише як пролітні) малий мухолов (Siphina parva colchica, Dombrowski & Scharleman), і яструбина славка (Sylvia nisoria (Bechst.)), на рік пізніше знайдено гніздівлі поблизу Батумі П.В. Несторовим.

Однією з найцікавіших знахідок слід вважати знахідку в лісах Чуруксу і Сагареба виду Dendrodromas lilfordi (Sharpe & Dresser), який є звичайним представником даного регіону, а не є одиничною знахідкою. Про це свідчать спостереження Б.О. Домбровського, який налічив 13 представників та міг би збільшити за бажання цю кількість. Чи криється тут недогляд інших дослідників, чи причини лежать глибше? Б.О. Домбровський вважав, що дана місцевість потребує більш детального вивчення, щоб остаточно розібратись з цим питанням.

Після повернення із відрядження до Західного Закавказзя Б.О. Домбровський виразив свою глибоку вдячність Київському Орнітологічному товариству імені К.О. Кесслера, за ту етичну і матеріальну підтримку, яку воно йому надавало під час його досліджень. У той же час Броніслав Олександрович вважав своїм приємним боргом висловити вдячність голові Орнітологічного товариства В.М. Артоболевському за надання всієї необхідної йому літератури, і за цінні вказівки і поради, та секретарю того ж товариства Е.В. Шарлеману за допомогу при визначенні і обробці своїх зборів, без яких він навряд чи зміг би обійтися, і, нарешті М.І. Скудневу за його безкорисливу і старанну допомогу в зборі матеріалів.

Ґрунтовний орнітологічний матеріал, який напрацював Б.О. Домбровський під час відрядження, допоміг йому успішно закінчити у 1911 р. університет та отримати диплом І ступеня. Найвища оцінка професорським складом університету його наукових здобутків забезпечила Б.О. Домбровського місцем асистента-зоолога у Київському Фребелівському педагогічного інституту, за клопотанням В.М. Артоболевського [5].

У подальші роки Б.О. Домбровський продовжує працювати позаштатним лаборантом Київського університету та займатись не тільки викладацькою роботою, але й науковими дослідженнями. А вже у 1915 р. він отримує посаду асистента в Київському університеті та розпочинає вивчати звуковий апарат амфібій, змій, черепах, ящірок, крокодилів та середнє вухо птахів.

Про значимість подальших наукових здобутків вченого свідчить той факт, що після переїзду до Казахстану (1929 р.) Броніслава Олександровича Домбровського було обрано академіком АН КазРСР (1954 р.) і присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки КазРСР.

Література

1.Северцева Л.Б. Алесей Николаевич Северцев. /Любовь Северцова // М.-Л., 1946. – 369 с.

2.Веселов Е.А. А.Н. Северцев: Жизнь, деятельность и научные труды. /Е.А. Веселов // М.: Просвещение, 1975. – 191 с.

3.Б.О. Домбровський. Новая форма малого мухолова / Бронислав Домбровський // Орнитологический весник – 1911. - № 1 –34 с.

4.Б.О. Домбровський. Материалы для изучения птиц Колхиды, Аджарии и сопредельных мест. / Бронислав Александрович Домбровський // – К., 1912 – 197 с.

5.В.Г. Касьяненко. Домбровский Бронислав Александрович (к 85-летию со дня рождения). // Вестник зоологии. – 1970 – № 1. – С. 33-34.

Гайсинюк Н.А. Фаунистические исследования Западного Закавказья Б.О. Домбровським.

Статья посвящена проблеме установления видового состава птиц Западного Закавказья, разделению региона на зоогеографические округа.

Ключевые слова: *фаунистические исследования, орнитологические исследования, вид, зоологическая экспедиция, орнитологическая коллекция.*

Gaysinyuk N.A. Faunistic researches of Western Zakavkazzya by B.O. Dombrovskim.

The article is devoted the problem of establishment of specific composition of birds of Western Zakavkaz'e, dividing of region into zoogeographical districts.

Key words: *faunistic researches, ornithological researches, kind, zoological expedition, ornithological collection.*

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
13.10.2011

УДК 001.5: 573 (477) «1934/1939» **Галах В.В.**

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА О.Г. ЧЕРНЯХІВСЬКОГО В ІНСТИТУТІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ БІОЛОГІЇ ТА ПАТОЛОГІЇ ІМ. І. МЕЧНИКОВА ТА ІНСТИТУТІ КЛІНІЧНОЇ ФІЗІОЛОГІЇ АН УРСР (1934-1939)

Стаття присвячена науково-дослідній роботі українського професора Олександра Григоровича Черняхівського в Інституті експериментальної біології і патології ім. І. Мечникова та Інституті клінічної фізіології АН УРСР.

Ключові слова: *Черняхівський, науково-дослідна робота, Інститут експериментальної біології і патології, Інститут клінічної фізіології, онкологія.*

У 30-х рр. XX ст. на терені України розпочав розвиватися новий напрям в медицині – онкологія. Питання онкології та лікування онкозахворювань, які щороку забирають тисячі людських життів не досліджено досконало і до теперішнього часу. Одним із перших наукових інститутів, який зайнявся вивченням причин та лікуванням новоутворень був Інститут експериментальної біології та патології ім. І. Мечникова. Важлива роль у цих дослідженнях належить професору О.Г. Черняхівському, який впродовж останніх 5 років свого життя працював над вивченням цього важливого питання.

Мета нашої статті – аналіз науково-дослідної роботи О.Г. Черняхівського в Інституті експериментальної біології і патології ім. І. Мечникова та Інституті клінічної фізіології АН УРСР.

На жаль, літературні дані недостатньо висвітлюють усі аспекти наукової діяльності О.Г. Черняхівського в різних наукових установах та вузах. Оскільки він був звинувачений у причетності до справи «Спілки визволення України» («СВУ»), багато моментів життя О.Г. Черняхівського залишалося невідомими.

Певні біографічні аспекти життя і наукової діяльності О.Г. Черняхівського знаходимо в працях Ю. Віленського [1], Г. Константиновського [1; 4],

Ю. Чайковського [1; 4], Я. Ганіткевича та П. Пундія [2]. Проте, аналіз архівних джерел, систематична пошукова діяльність дозволила нам набагато більше дізнатися про наукові здобутки професора О.Г. Черняхівського. Досліджуючи життєвий і творчий шлях вченого, аналізуючи наукову діяльність у різних етапах його життя, ми знаходимо цікаві факти у Державному архіві м. Києва (ДАК), Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО), також у фондах Музею видатних діячів української культури (слід зазначити, що О.Г. Черняхівський був чоловіком Людмили Старицької-Черняхівської – громадської діячки, письменниці, драматурга, дочки відомого драматурга – М. Старицького).

Після винесення вироку у справі «СВУ» О.Г. Черняхівського направляють для подальшої педагогічної і наукової діяльності у м. Донецьк (в той час Сталіно). Спочатку Найвищий Суд присудив вченому 5 років позбавлення волі і 2 роки позбавлення прав, через деякий час покарання було замінено на умовне [2, с. 101].

У Донецькому медичному інституті вчений очолив кафедру гістології та ембріології. Після закінчення умовного терміну покарання, який збігся із виходом на пенсію, восени 1934 р. О.Г. Черняхівський повернувся до Києва. Педагогічна діяльність для нього стає непосильною. Водночас професор О.Г. Черняхівський продовжував наукову роботу, публікував статті з питань гістології, ембріології, мікроскопічної техніки та онкології [3, арк. 6; 5, арк. 2].

У жовтні 1934 р. О.Г. Черняхівський влаштувався науковим співробітником в Інститут експериментальної біології та патології ім. І. Мечникова, а в жовтні 1938 р. в Інститут клінічної фізіології АН УРСР, де він продовжував свою науково-дослідницьку роботу. Директором в той час був О.О. Богомолець. Згодом, у 1953 р., ці два інститути були реорганізовані в один – Інститут фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України [2, с. 105; 3, арк. 6].

Професор О.Г Черняхівський, окрім наукових досліджень в галузі гістології і ембріології, зайнявся дослідженнями в галузі онкології, зокрема вивчав питання іннервації експериментальних і спонтанних пухлин у тварин і людини [3, арк. 6; 5, арк. 2].

Наукова робота О.Г. Черняхівського в цій галузі була високо оцінена українськими вченими-академіками О.О. Богомольцем, О.В. Леонтовичем, Н.Ф. Мельников-Разведєнковим, професорами Р.Є. Кавецьким, Б. Лаврентьєвим, О.І. Смірновою-Замковою, російським професором Московського медичного інституту Б.Н. Могильницьким, всесвітньовідомими зарубіжними вченими-нейрогістологами М. Бельшовським, О. Фохтом (Берлінський університет), С. Рамон-Кахалем (Мадридський університет), Т. Петерфі (Інститут біології в Даалемі) [3, арк. 9-39].

У інституті експериментальної біології і патології, а також в інституті клінічної фізіології АН УРСР О.Г. Черняхівський провів низку фундаментальних досліджень, які стосувалися іннервації злоякісних новоутворень. У літературі щодо цього питання існували суперечливі дані. Це пояснювалося тим, що досліджувались не одинакові об’єкти, а доброякісні і злоякісні пухлини, експериментальні і спонтанні новоутворення. Іншою

причиною було те, що у цей час застосовувалися різні методики дослідження [4, с. 124-128].

О.Г. Черняхівський використовував у своїх дослідженнях експериментальні карциноми у мишей, а також спонтанний рак губи та язика у людей. Ним було встановлено, що в новоутвореннях нервові елементи, які передували виникненню пухлин, піддаються дегенерації і розпаду. На відмінну від існуючих уявлень про іннервацію лише доброякісних новоутворень, О.Г. Черняхівський довів вростання в злоякісні пухлини із оточуючих частин нервових волокон. Йому вперше вдалося описати і продемонструвати на мікрофотографіях рецепторні закінчення на ракових епітеліальних клітинах [1, с. 31; 4, с. 124-128].

Професор О.Г. Черняхівський здійснив ряд досліджень про вплив цитотоксичної антиретикулярної сироватки на морфологію елементів активної мезенхіми і про вплив цієї сироватки на мікроглію, яка відноситися до ретикулярно-ендотеліальної системи центральної нервової системи. Результатом цих досліджень стала праця «Про вплив цитотоксичної антиретикулярної сироватки на мікроглію» (1940), надрукована в Медичному журналі вже після смерті О.Г. Черняхівського. Водночас, це не закінчене дослідження було про функції нейроглії, які зокрема визначаються при введенні антиретикулярної сироватки різними дозами і концентраціями. Вчений довів захисно-фагоцитарні властивості глії, використав 7 сторінок малюнків та планував продовжити дослідження [1, с. 31; 9, с. 1201-1209].

Результати експериментальних досліджень, проведених в Інституті експериментальної біології та патології ім. І. Мечникова та Інституті клінічної фізіології АН УРСР, з'ясовують морфологію механізму дії антиретикулярної сироватки. Ці праці мали велику цінність для Інституту експериментальної біології і патології, який створив та використовував метод лікування цією сироваткою, а також застосовував її для профілактики рецидивів і метастазів раку [3, арк. 6; 5, арк. 2].

Крім вище згаданої наукової діяльності, професор О.Г. Черняхівський продовжував свої дослідження над удосконаленням техніки мікроскопічного дослідження і прагнув до вироблення доцільніших модифікацій методу імпрегнації сріблом. Результатом цього дослідження стала праця: «Нова доцільність модифікації кахалівського методу імпрегнації сріблом-нітратом для периферичних нервів» (1939), в якій автор надрукував 8 власноруч зроблених прекрасних зображень [7, с.93-98]. У праці «О применении лютеовольфраматов Кермана и академика Леонтовича в качестве фиксаторов с целью дальнейшей импрегнации азотнокислым серебром» (1939) О.Г. Черняхівський виявив, що попередня фіксація в цих шарах показує різкість і постійність отриманої таким чином імпрегнації [3, арк. 39; 8, с. 893-896].

Водночас професор О.Г. Черняхівський працював в галузі патологічної анатомії мозку. Він розробив патологоанатомічну картину у рідкісному випадку смерті від антирабічних щеплень, застосувавши тонку методику досліджень, тоді як до цього часу було зроблено лише поверховий опис змін нервової системи за цих випадків. Результати своїх досліджень опублікував в «Бюлетені

Інституту експериментальної біології і патології»: «Про іннервацію шлунка в межах круглої виразки», «До питання про нервові закінчення волосся» (1933) [3, арк. 19].

У 1937 р. О.Г. Черняхівський здійснив переклад підручника Ф. Штер-Мелендорфа «Гістологія». Це був класичний підручник з гістології, яким користувалися більшість студентів того часу [13].

Наукові досягнення О.Г. Черняхівського у галузі патологічної анатомії і онкології були високо оцінені професором Я. М. Брускіним. Зокрема, на 1-му з'їзді онкологів УРСР, 25-30 травня 1938 р. в м. Києві він зазначав: «Великий інтерес представляє доповідь професора Черняхівського. Увесь зал з великим напруженням і увазі ознайомився з прекрасними малюнками і діаграмами, продемонстровані доповідачем, вони дають дуже чітке і ясне уявлення про морфологічну структуру нервів пухлини, що є шляхами, через які здійснюється дія нервової системи на пухлину, а також у відомій мірі і зв'язок між пухлиною і організмом. Ці факти мають велике значення, бо вплив нервового компонента на пухлину ми відкинути не можемо, якщо навіть не погоджується з тими теоріями і концепціями, які з цього питання висуваються» [3, арк. 21].

У 1938 р. професор О.Г. Черняхівський надрукував в Медичному журналі роботу про іннервацію мишачої карциноми Ерліха, довів безпосереднє відношення нервових закінчень клітин до пухлини. Продовженням цього дослідження стала робота, яка була надрукована в академічній збірці в пам’ять академіка Н.Ф. Мельникова-Разведенкова про іннервацію раки губи, язика і лейкоплакії губи, яка вважається передкарциноматозним станом [3, арк. 34; 10, с. 469-485; 12, с. 173-204].

Член кореспондент АН УРСР, професор О.І. Смірнова-Замкова називала роботи О.Г. Черняхівського про іннервацію пухлин «фундаментальними і видатними дослідженнями», які слугували «морфологічним доказом існування специфічних нервів пухлин», а його самого «визначним техніком та вченим» [3, арк. 33-34].

Праця «Про розвиток і закінчення депресорного нерва та про розвиток іннервації колосерцевих парагангліїв у людини» була заявлена на науковій конференції Інституту експериментальної біології і патології 15 грудня 1936 р. і на конференції, присвяченій Недостатності кровообігу 29 грудня 1936 р. О.Г. Черняхівський присвятив цю працю своєму вчителю С. Рамон-Кахалю [11, с. 179].

У літературі того часу існувало кілька праць про іннервацію рака губи. Водночас, професор О.Г. Черняхівський повідомив більш повніші дані з цього питання. По іннервації раку мови і лейкоплакії у людини дослідження взагалі з’явилися уперше [3, арк. 39].

Після смерті О.Г. Черняхівського у 1940 р. у «Медичному Журналі» вийшла праця «До питання про розвиток олігодендрології» [6, с.1053-1056]. У цій роботі О.Г. Черняхівський описав у людських зародків 14-19 тижнів ясні форми олігодендрології. На той час за вченням Р. Гортеги вважалося, що олігодендрологія розвивається тільки після народження або у абсолютно готових зародків [3, арк. 39].

Таким чином, науково-дослідна робота О.Г. Черняхівського в Інституті експериментальної біології і патології та Інституті клінічної фізіології була спрямована на дослідження в галузі онкології, зокрема вивчення питання іннервації експериментальних і спонтанних пухлин у тварин і людини та впливу цитотоксичної антиретикулярної сироватки на морфологію елементів активної мезенхіми і мікроглії. Вчений досяг у цій галузі значних успіхів і зробив низку цікавих відкриттів. Наукова робота О.Г. Черняхівського у цій сфері високо оцінювалася вітчизняними і закордонними вченими. Більшість наукових праць в галузі гістології, онкології були одними з перших експериментальних досліджень не тільки на теренах України, але й колишнього Радянського Союзу.

Література

1. Віленський Ю. Український нейрогістолог Олександр Черняхівський / Ю. Віленський, Г. Константиновський, Ю. Чайковський // Агапіт. – 1997-1998. – №7-8. – С. 29-31.
2. Ганіткевич Я. Українські вчені-лікарі І пол. ХХ ст. та їхні наукові школи / Я. Ганіткевич. – Львів: 2002. – С. 82-110.
3. Державний архів м. Києва, ф. Р-352, оп. 1, спр. 3202, 71 арк.
4. Константиновский Г.А. Жизнь и деятельность украинского нейрогистолога Александра Григорьевича Черняховского / Г.А. Константиновский, Ю.Б. Чайковский // Фізіологічний журнал. – 1995. – Т.41. - № 1-2. – С. 122-128.
5. Музей видатних діячів української культури. Музей Михайла Старицького. – РД-700 – Кн. 11092. – 2 арк.
6. Черняхівський О.Г. До питання про розвиток олігодендрології / О.Г. Черняхівський // Медичний журнал. – 1940. – Т. IX. – Випуск 4. – С. 1053-1056.
7. Черняхівський О.Г. Нова доцільність модифікації кахалівського методу імпрегнації сріблом-нітратом для периферичних нервів / О.Г. Черняхівський // Медичний журнал. – 1938. – Т. IV. – Випуск 1. – С. 93-98.
8. Черняхівський О.Г. О применении лютеовольфраматов Кермана и академика Леонтовича в качестве фиксаторов с целью дальнейшей импрегнации азотнокислым серебром / О.Г. Черняхівський // Медичний журнал. – 1939. – Т. IX. – Випуск 2. – С. 883-896.
9. Черняхівський О.Г. Про вплив цитотоксичної антиретикулярної сироватки на мікроглію / О.Г. Черняхівський // Медичний журнал. – 1940. – Т. IX. – Випуск 4. – С. 1201-1209.
10. Черняхівський О.Г. Про іннервацію трансплантаційної мишачої карциноми / О.Г. Черняхівський // Медичний журнал. – 1938. – Т. VIII. – Випуск 2. – С. 469-485.
11. Черняхівський О.Г. Про розвиток і закінчення депресорного нерва та про розвиток іннервації колосерцевих парагангліїв у людини / О.Г. Черняхівський // Медичний журнал. – 1938. – Т. VIII. – Випуск 1. – С. 179-196.
12. Черняхівський О.Г. Іннервація рака губи, язика і лейкоплакії у людини / О.Г. Черняхівський // Збірник праць присвячених пам'яті академіка М.Ф. Мельникова-Разведенкова. – К., 1939. – С. 173-204.
13. Штер-Мелендорф Ф. Гістологія / Ф. Штер-Мелендорф [Переклад з нім. мови О.Г. Черняхівського]. – Київ: Медвидав, 1937. – 30 с.

Галах В. Научно-исследовательская работа А.Г. Черняховского в Институте экспериментальной биологии и патологии им. И. Мечникова и Институте клинической физиологии АН УРСР (1934-1939).

Статья посвящена научно-исследовательской деятельности украинского профессора Александра Григорьевича Черняховского в Институте экспериментальной биологии и патологии им. И. Мечникова и Институте клинической физиологии АН УРСР.

Ключевые слова: *Черняховский, научно-исследовательская работа, Институт экспериментальной биологии и патологии, Институт клинической физиологии, онкология.*

Halakh V. Research work O.G. Chernyakhivsky in Institute of experimental biology and pathology of I. Mecnikov and of Institute of clinical physiology of Academy of Sciences of USSR (1934-1939).

The article is dedicated to research work of Ukrainian professor Olexander Grigorievich Chernyakhivsky in Institute of experimental biology and pathology and Institute of clinical physiology.

Key words: *Chernyakhivsky, research work, Institute of experimental biology and pathology, Institute of clinical physiology, oncology.*

Рецензент: **Д'яконіхін А.В.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
16.11.2011

УДК 94(477):364.122.5

Гирич Я.М.

УРБАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У 1960-их та 1990-их рр.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Аналізуються та порівнюються прояви важливого цивілізаційного явища – урбанізації в міському середовищі України впродовж 1960-х та 1990-х років.

Ключові слова: *урбанізація, місто, перепис населення, концентрація населення, міські агломерації, система розселення.*

Шістдесяті роки позначились для українського суспільства переорієнтацією державного курсу, що полягав у більшому приділенню уваги соціальним потребам населення. Було проведено пенсійну реформу, внесено зміни до існуючої системи освіти, відбувалась монетизація грошових виплат. Головним соціальним проектом М. Хрущова стала житлова реформа. Завдяки втіленню в життя її основних положень, в УРСР будувалась значна кількість цивільного житла, що у свою чергу сприяло інтенсивному зростанню чисельності міського населення та урбанізації суспільства. У широкому розумінні слова, урбанізація – це світовий історичний процес підвищення ролі міст у житті суспільства, поступове перетворення його в міське за характером праці, способу життя, культури, що пов'язані із розвитком цивілізації, ходом науково-технічного прогресу. Головна ознака урбанізації - зростання міст, збільшення їх впливу на розселення та відповідне ускладнення функцій [1, с. 495-498]. Важливими рисами урбанізації є: збільшення кількості міст і міських жителів; збільшення площ урбанізованих ландшафтів; поширення міського способу життя; збільшення ролі міських поселень у системах розселення і соціально-економічних системах, концентрація населення і господарства в основному у великих містах, розвиток взаємопов'язаних форм міського розселення – агломерацій.

Урбанізація в Україні 60-х років XX ст. знайшла відображення в науковій літературі. Серед головних праць з даної проблематики варто виділити книги економістів М. Дьоміна [2], Г. Лаппо [6], І. Сігова [16]. Написані ще за радянських часів, вони все ж носять аналітичний характер і відображають економічні аспекти урбанізації. Головне в цих роботах відведено аналізу проблем та явищ "з висоти" десяти-двадцяти років, розгляд лише економічного

боку теми. Сучасна історіографія представлена працями українських вчених Б. Посацького [13] та І. Салія [18]. Зазначені дослідження присвячені формуванню міського (урбанізованого) простору, аналізові урбаністичних концепцій та методів планування, прикладним аспектам урбанізації, особливостям зазначеного процесу в Україні. Специфікою робіт присвячених даній тематиці є низька увага істориків до подібних питань.

Метою даної статті є висвітлення процесу урбанізації в Україні впродовж 1960-х рр. та його порівняння аналогічним процесом в 1990-х рр.

Загальні переписи населення, що проводились в Україні в 1959, 1970, 1989 та 2001 роках, є узагальнюючим документом, що констатує демографічне становище країни, слугують важливим джерелом для дослідження зазначеної проблеми. Ґрунтуючись на оприлюднених матеріалах всесоюзних та всеукраїнського перепису населення, можна здійснити порівняння основних тенденцій урбанізації протягом 60-х та 90-х років XX століття.

Всесоюзний перепис населення 1970 р. показав, що кількість міст у порівнянні з 1959-м роком в УРСР збільшилась на 53 і склала 385 одиниць [4, с. 12]. Ще у 1965 р. абсолютна чисельність міського населення перевищила кількість жителів села, а у 1970 р. питома вага міських мешканців досягла 55,6 % [15, с. 38-39]. У міжпереписний період 1959 – 1970 р. найбільшими темпами збільшувалася кількість міст із населенням 100 – 500 тис. осіб, а найменшими – з кількістю жителів до 50 тисяч осіб [18, с. 64]. Що стосується темпів росту чисельності населення міст різних розмірів, то впродовж зазначеного періоду спостерігалась така закономірність: чим більше місто, тим вище темпи збільшення чисельності населення. Так, якщо у 1959 р. найбільша частка в чисельності міського населення припадала на міста до 50 тис. осіб (32 %), то в 1970 р. – на міста з числом жителів понад 500 тис. (34 %) [18, с. 64]. Значні за своїми розмірами та кількістю мешканців міста відігравали роль центрів найбільшого притягування населення.

Напрямок процесу урбанізації в 1960-х рр. характеризувався зменшенням частки малих міських поселень у загальній кількості міських поселень і відповідно – частки їх мешканців у загальній чисельності міського населення України. Спостерігалася тенденція до укрупнення міських поселень. Необхідно відзначити також значну концентрацію населення в містах з числом жителів понад 100 тисяч осіб. У міжпереписний період (1959 – 1970 рр.) відбулися істотні зміни в темпах приросту чисельності міського населення. Згідно статистичних даних, отриманих після проведення Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 р. таких міст було п'ять, і в них зосереджувалось трохи більше 21% міських жителів [23, арк. 9-12]. Відповідно до даних Всесоюзного перепису населення 1970 р., на території УРСР нараховувалося вісім міст із населенням понад 500 тис. осіб, у яких проживало близько третини міського населення України [8, с. 144]. З наведеного вище, зрозуміло, що в Україні формувалась стала мережа найбільших міст.

Збільшення питомої ваги міського населення на території Української РСР відбувалось за рахунок таких джерел: природного

приросту, механічного приросту (зростання кількості населення за рахунок зовнішніх міграцій) і перетворення сільських населених пунктів у міські (так званий адміністративно–територіальний приріст) [21, с. 47]. Переважне значення в прирості міського населення відігравала зовнішня міграція.

Важливою рисою процесу урбанізації було зростання вглиб і вшир агломерацій, тобто системи розселення, що складалися з міста-центру і функціонально поєднаних з ним середніх і малих міст, які іноді називають містами-супутниками. Вже наприкінці 1950-х років навколо найзначніших міст сформувались міські агломерації. Вони стали провідною формою розселення, яка найбільше розвинулась в досліджуваний період. Структурно ж центр агломерації пов'язаний з периферією особливим видом міграції, що одержала назву маятникової. Наприклад, київська агломерація у 1959 р. складалася з 16 міст, в яких проживало 1257 тис. осіб, харківська агломерація складалася з 38 міст, в яких проживало 1234 тис. осіб [9, с. 71].

Історик О. Субтельний характеризуючи «радянську урбанізацію» в Україні писав величезні зміни, які стались упродовж 1960-х рр. в українському суспільстві. Він, зокрема, звернув увагу на зростання абсолютної чисельності міських жителів та зміну ментального портрету українського суспільства, назвавши це «Великим перетворенням» [19, с. 406]. Поряд з тим автор вказав на зміну етнічного складу українських міст, де «нарешті постали українські більшості» [19, с. 406]. Так кількість українців у Києві між 1959 – 1989 рр. зросла з 60,11% до 72,4 5% [20, с. 75].

Сучасна система розселення України сформувалася у 70-80 роках на основі розвитку та закінчення формування територіально-виробничого комплексу, який був невід'ємною складовою частиною т. зв. "єдиного народногосподарського комплексу СРСР" [13, с. 102]. Республіканська система розселення становила частину єдиної системи розселення радянської держави. В процесі формування незалежної України відбувалась трансформація республіканської системи розселення у національну систему. Процес формування самодостатньої національної системи розселення супроводжувався налагодженням і переорієнтацією міжсистемних зв'язків: економічних, адміністративно-територіальних, демографічних.

Упродовж 1960 – 1990-х рр. кількість адміністративно-територіальних одиниць, віднесених законодавством до категорії міських поселень, суттєво не змінювалася. Виняток становили сільські ради (впродовж 1940 – 1987 рр. їх кількість скоротилася вдвічі, а за 1989 – 1991 роки – на 406) [7, с. 31]. Адміністративно-територіальний поділ України станом на 1991 р. демонстрував наступні статистичні величини: 25 областей, 481 район, 436 міст (з них 149 міст республіканського й обласного підпорядкування), 120 районів у містах, 925 селищ міського типу і 9211 сільських Рад. Два міста республіканського підпорядкування — Київ і Севастополь — мали статус областей.

Загальна чисельність населення Української РСР впродовж 1959 – 1985рр. зросла з 41.9 до 50.8 млн. осіб (на 21,2 %), то кількість мешканців міст – на 73,8 % (з 19.2 до 33.2 млн. осіб), питома вага міських жителів зросла з 45,8 % до

65,3 %. Міста УРСР зростали в основному за рахунок механічного приросту, на долю котрого у 1970 – 1979 рр. припадало 51,6 % [13, с. 96-97]. Збільшення абсолютної чисельності міського населення, що відбувалось переважно за рахунок міграцій, призвело не лише до кількісного зростання населення міст, а й до утворення нових форм розселення – міських агломерацій.

Упродовж 1959 – 1979 рр. сформувались основні агломерації УРСР, з'явились існуючі нині міста-мільйонери. Варто зазначити, що Київ досяг позначки в один мільйон мешканців у 1957 р. (в 1959 р. – 1106), Харків – 1962 – 1963 рр., Одеса – 1974 р. [3, с. 11]. У 1976 р. населення столиці УРСР перетнуло межу в два мільйони населення, склавши таким чином 2 013 тисяч осіб [5, с. 30]. Всесоюзний перепис населення 1979 р. зафіксував ще два українські міста з мільйонним населенням: Дніпропетровськ – 1 066 тис. осіб, Донецьк – 1 020 тис. осіб [4, с. 34-37]. Отже, ще наприкінці 1970-х рр. склалась сучасна мережа міст-мільйонників.

Впродовж останньої третини ХХ ст. в Україні сформувалось ще декілька десятків міських агломерацій. В 1990-х рр. найбільшою агломерацією за площею, населенням та кількістю поселень була Київська (більше 5,4 тис. поселень, понад 9 млн. осіб), за територією – ще Дніпропетровська, Харківська, Одеська, а за кількістю поселень – також Харківська [7, с. 14]. Найвищою густота поселень фіксувалась у Хмельницькій, а найменша – у Одеській областях; щільність населення – відповідно у Донецькій і Волинській.

Найвищі темпи урбанізації спостерігалися у 50-60-х рр. ХХ ст., коли відбувалися процеси індустріалізації – значне рівня промислового розвитку країни. Міське населення швидко збільшувалось особливо упродовж 1960-х років – на 0,5 млн. осіб щорічно [15, с. 39]. Відповідно зростала частка міських жителів, вже у 1960-х роках вона перевищила половину населення країни, повільно збільшуючись до кінця 90-х років [15, с. 37-38]. Наприкінці ХХ ст. внаслідок демографічної кризи та зменшення потоку мігрантів із сільської місцевості, що мав місце у попередні роки, спостерігалось спочатку уповільнення темпів зростання чисельності і частки міського населення, а вже наприкінці століття – стабілізація цих показників. В умовах загальної економічної кризи першої половини 1990-х рр. відбувався значний відтік міських жителів на заробітки за межі своїх поселень (переважно за кордон), а також повернення колишніх вихідців із сіл назад до сільської місцевості (т. зв. "деурбанізація"). Це, а також зниження показників природного приросту населення у міських поселеннях і зменшення кількості міських жителів упродовж 1989 – 2000 рр. на 0,8 млн. осіб, стали основними причинами зменшення кількості і частки міського населення в останні роки ХХ ст. Однією зі сторін деурбанізації ставала «руралізація» - наближення сільської місцевості за благоустроєм та стилем життя до міст. Упродовж 1992 – 1993 рр. з міст до сіл мігрувало на 120 тис. осіб більше, ніж в зворотному напрямі [13, с. 133]. Але таке явище було тимчасовим, і не стало характерним для демографічної картини України.

Важливою є оцінка тих змін, які відбувались у розвитку міських поселень. По-перше, упродовж 1960 – 1990-х спостерігалось значне скорочення темпів приросту міського населення: протягом 1979 – 1989 рр. вони стали втроє нижчі,

ніж за 1959 – 1970 рр. У цілому такі зміни оцінювались демографами позитивно [12, 19], оскільки прискорене зростання чисельності міських жителів, яке відбувалося переважно за рахунок сільського населення, ускладнювало проблему розвитку сільського господарства й соціальної перебудови села. По-друге, скорочення темпів приросту населення було характерним для всіх розмірних категорій міських поселень, у тому числі більших і найбільших міст, але найпомітніше воно саме в малих поселеннях. По-третє, аналіз статистичних матеріалів, що характеризують динаміку урбанізації за період між переписами населення 1979 і 1989 років, свідчить, що впродовж зазначеного десятиріччя проходило вирівнювання темпів зростання міського населення, яке жило в поселеннях різних розмірних категорій. Наприклад, чисельність населення, що проживала у містах України з кількістю жителів від 50 до 100 тис., зросла на 15 %, у містах з населенням від 100 до 500 тис. осіб – також на 15 %, у містах з населенням від 500 тис. до 1 млн. осіб – на 12 %, у містах-мільйонерах – на 13 % [13, с. 102-104].

Мережа міст в Україні відзначається їх нерівномірною концентрацією у регіонах. Найбільша кількість міських поселень, як і міського населення, характерна для областей Придніпров'я і Донбасу. У Донецькій і Луганській областях зосереджено 25 % всіх міських поселень країни. На території Донецької та Луганській областей зосереджувалось відповідно 52 і 37 міст, а також 134 і 109 селищ міського типу [7, с. 24]. У Донбасі ці поселення характеризувались порівняно високою густотою заселення. У західній частині України також зосереджена густа мережа міських поселень — міст і селищ міського типу (містечок), але густота заселення більшості з них незначна (4-10 тис. осіб).

На території України є 1344 міських поселення, які відрізняються за зовнішнім виглядом, розмірами, адміністративним статусом, функціями та іншими ознаками. Більшість із них становлять селища міського типу (64% міських поселень), але в них проживає тільки 13.2% міського населення. Міста мають різний адміністративний статус [10]. Це – міста державного, обласного, районного підпорядкування. Спеціальний статус мають Київ і Севастополь (вони розглядаються як обласні регіони). Обласне підпорядкування мають в Україні 167 міст, це, передусім всі великі міста та важливі соціально-економічні центри. Районне підпорядкування мають 279 міст, це переважно центри адміністративних районів та малі міста, що таких функцій не виконують.

Основною ознакою міст, від якої залежать всі інші, була і залишається людність. За цією ознакою всі міста поділяються демографами на такі класи: малі (до 50 тис. осіб), середні (50-100 тис. осіб), великі (100-500 тис. осіб), дуже великі (500-1000 тис. осіб) та міста-мільйонери (понад 1 млн. осіб)[1, с. 97-98]. Найбільшу серед цих груп в Україні складають малі міста – понад 74.5 % від усіх міст. Однак у цей клас об'єднуються надто різні поселення як за людністю (м. Угнів із 1,2 тис. осіб та Каховка із 42,6 тис. осіб), так і за рівнем соціально-економічного розвитку, роллю в системах розселення. До групи великих міст (8,7 % від всіх міст) відносяться більшість обласних центрів України, а також ряд промислових центрів (Лисичанськ, Сєвєродонецьк, Кременчук, Біла Церква, Макіївка, Горлівка та ін.) [13, с. 98-99]. До цієї групи належать також портові міста Севастополь, Керч, Феодосія, Мелітополь. Варто зазначити, що

сучасна класифікація та порядок віднесення поселень до категорії міських затверджена в 1981 році. У повоєнний період приймалось ще два подібних законодавчих акти у 1956 та 1965 роках, що були практично ідентичними згаданому положенню, за винятком існування упродовж 1956 – 1965 рр. категорії робітничих селищ.

Найбільшим населеним пунктом України станом на 1991 р. була її столиця м. Київ з населенням 2635 тис. осіб. Окрім того, в УРСР розташовувалось п'ять міст мільйонерів: Харків (1623) тис. осіб, Дніпропетровськ (1189 тис.), Донецьк (1121 тис.), Одеса (1101 тис. осіб). До мільйонного рубежу наближались Запоріжжя (897 тис.) і Львів (802 тис. осіб). Населення Кривого Рогу (724 тис.), Маріуполя (522 тис.), Миколаєва (512 тис.) і Луганська (504 тис.) перевищило 0,5 млн. осіб; Макіївки (424 тис.) – 0,4 млн. осіб. Понад 0,3 млн. осіб жило у Вінниці (381 тис.), Севастополі (366 тис.), Херсоні (362 тис.), Сімферополі (353 тис.), Горлівці (337 тис.), Полтаві (320 тис.), Чернігові (306 тис.), Черкасах (302 тис.), Сумах (301 тис.). В Україні розташовувалась велика кількість малих (до 50 тис. осіб) і середніх (50-100 тис.) міських поселень (у 1989 р. – відповідно 1241 і 51) [7, с. 28-29].

Всеукраїнський перепис населення 2001 року дає змогу прослідкувати динаміку демографічних процесів в українських містах упродовж 1990-х рр. На території України є дуже великі міста (Львів, Миколаїв, Кривий Ріг і Запоріжжя) та міста-мільйонники (у 2001 р. населення Києва складало 2620,9 тис. осіб, Харкова – 1521,4 тис. осіб, Дніпропетровська – 1122,4 тис. осіб, Донецька – 1065,4 тис. осіб, Одеси – 1027,4 тис. осіб. Всі ці міста є ядрами (центрами) міських агломерацій, в них проживає понад третина міського населення країни. На території України є т. зв. “мертві міста” – Прип’ять і Чорнобиль, які стали безлюдними внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції (у них проживало у 1986 р. відповідно близько 22 і 13 тис. осіб) [13, с. 98-99]. Міста відрізняються між собою також за площею та планувальною структурою. Найбільшу територію займають міста Київ (825 км^2), Кривий Ріг (412 км^2), Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ і Харків (300-350 км^2), найменшу – Угнів, Бібрка, Новояворівське, Рахів, Берестечко, Енергодар та ін. (1,8-2,5 км^2).

Загальні переписи населення, які проводились в Україні у другій половині XX століття свідчать про перманентне зростання питомої ваги міських жителів: в 1959 р. – 45,7 %, 1970 – 54,5 %, 1979 – 61,3 %, 1989 – 66,9 % [10]. У 1994 році рівень урбанізованості вдвічі перевершив кількість сільського населення і склав 67,9% проти 32%[13, с. 96]. Згідно підсумків Всеукраїнського перепису населення 2001 р., кількість міського населення України становила 32 млн. 574 тис. осіб (67,2 %). Упродовж міжпереписного періоду 1989 – 2001 р., кількість міст в Україні зросла на 20 і становила 454. Із загального числа міст 37 – це міста з населенням від 100 до 500 тис. осіб, в 9 містах нараховувалось понад півмільйона, а в 5 з них – перевищувало мільйон мешканців [11, с. 9-13]. Станом на 1 квітня 2008 року чисельність населення України становила 46 287 138 осіб, з них у містах проживало 31 627 650 (68 %). Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні на 1 січня 2008 року складала: райони 490, міста 458 (з них міста спец. статусу, республіканського,

обласного значення – 179), райони в містах 118, селища міського типу 886, сільські ради – 10 279, сільські населені пункти – 28 504 [10].

За підсумками звіту ООН з демографічної ситуації в світі за 2007 р. Україна увійшла до списку 25 країн світу з найбільшою кількістю міських жителів, посівши 24 місце [10]. Урбанізована Україна не єдина у своєму роді. Збільшення кількості міст та чисельності міського населення відбувається в рамках відповідної глобальної тенденції. Відповідно звіту Всесвітньої організації здоров'я, оприлюдненого у квітні 2010 р., чисельність міського населення Землі досягло 50 %.

Отже, в радянський період прискорений екстенсивний розвиток продуктивних сил в Україні зумовив складні соціально-економічні процеси, в першу чергу, подальшу урбанізацію, що вело за собою зростання абсолютної чисельності та питомої ваги міст та їх населення. Впродовж досліджуваних відрізків часу спостерігались схожі тенденції розвитку міського середовища, з певними особливостями та відмінностями. Значна роль зовнішніх міграцій і як наслідок механічного приросту, перманентне зниження темпів зростання чисельності міського населення були характерними складовими радянської урбанізації впродовж 1960-х рр. Дев'яності роки минулого століття позначились епізодично появою деурбанізації (в 1992 – 1993 рр.), стабілізацією кількості населення дуже великих і великих міст, та його скорочення для середніх і малих міських населених пунктів відповідно. Абсолютна кількість мешканців міст протягом досліджуваного періоду продовжувала мати значне зростання в 1960-х рр., а упродовж 1990-х спостерігалось зменшення абсолютних та стабілізація відносних величин. Тобто за умови постійного скорочення чисельності міського населення внаслідок депопуляції, його питома вага в суспільстві залишалась сталою через значне скорочення кількості сільських жителів. Порівняння урбанізації в Україні в 1960-х та 1990-х рр. дало можливість визначити, що в період між 1960 – 2000 рр. Україна сформувалась як високо урбанізована країна зі приблизно сталими показниками рівня урбанізованості, статичною структурою розселення та мережею міських поселень, сформованими комплексами міських агломерацій.

Література

1. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.
2. Дьомін М.М., Наймарк Й.І., Фомін І.О. Містобудівництво в Українській РСР у семирічці. - К., 1961.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР . – М., 1963.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т.І. Численность населения СССР, союзных и автономных республик краев и областей. – М., 1972.
5. Киев. Энциклопед справоч. – К.,1985.
6. Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в СССР. – М., 1978.
7. Міста України. – К., 1999.
8. Население СССР. Статистический сборник. – М., 1973.
9. Основы советского градостроительства. Т.1. — М.,1966.
10. Офіційна інтернет-сторінка Державного комітету статистики - www. ukrstat.gov.ua
11. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К., 2004.
12. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М., 1976.
13. Посацький Б.С. Простір міста і міська культура (на зламі XX-XXI ст.). – Львів,2007.
14. Радянська енциклопедія історії України. Т.4. – К.,1972.

15. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К.2005.
16. Сигов И.И. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л., 1985.
17. СССР в цифрах в 1971 году. – М., 1972.
18. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992.
19. Стешенко В.С. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-70). – К., 1977.
20. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. – К., 2001.
21. Урбанизация и демографические процессы. – М., 1982.
22. УРСР у цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник. – К., 1975.
23. ЦДАВО України.- Ф. 2, О. 9.,спр. 233.

Гирич Я. Н. Урбанизация в Украине в 1960-х и 1990-х гг.: сравнительный анализ.

Анализируются и сравниваются проявления важного цивилизационного явления – урбанизации в городской среде Украины на протяжении 1960-х и 1990-х гг.

Ключевые слова: *урбанизация, город, перепись населения, концентрация населения, городские агломерации, система расселения.*

Gyrych Ia. M. Urbanization in Ukraine in 1960-th and 1990-th: comparative analysis.

The article deals with the analysis and comparative analysis of important civilized phenomen – urbanization in urban sphere in Ukraine during the 1960-th and 1990-th.

Key words: *urbanization, city, census, concentration of population, urban agglomerations, settlement system.*

Рецензент: **Євдокимов М.О.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
18.10.2011

УДК 930+94

Довжук І.В.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ НА ПІДТРИМКУ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядається благодійна діяльність підприємців і комерційних установ, спрямована на створення та підтримку діяльності початкових навчальних закладів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова*: підприємці, пожертвування, благодійність, освіта, освітні заклади.*

Діяльність найбільш далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника та службовця є продуктивнішою. Таким чином, величезна потреба у кваліфікованих кадрах на виробництві була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів. Усе це спонукало промисловців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх робітників, так і для суспільного загалу в цілому.

Мета цієї розвідки – розглянути благодійну діяльність підприємців різних рівнів, спрямовану на підтримку початкових навчальних закладів в українських губерніях на зламі ХІХ-ХХ ст.

Це питання так чи інакше розглядали у своїх працях Т.І.Лазанська, В.Леонтович, Є.М.Луценко, В.Г.Ляшенко, І.С.Мартинова, А.В.Нарадько та ін.

Зазначимо, що промисловці й купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток з власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин як правило і надалі, будучи його попечителем, піклувався про його благоустрій та функціонування.

Вжиті заходи в галузі початкової освіти з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань та окремих осіб, серед яких виділялися підприємці, сприяли тому, що вже до кінця XIX ст. кількість громадян, які вміли писати й читати, значно зросла, однак потреба в заснуванні нових освітніх закладів різних рівнів і спеціалізації продовжувала залишалася надзвичайно актуальною. За даними перепису населення 1897 р., на тисячу чоловік з вищою освітою припадало 0,7 осіб, а із середньою загальною і спеціальною – 10,3 [1, 80].

На X з'їзді російських природодослідників і лікарів, що відбувся в Києві 1898 р., були наведені дані про рівень освіченості призовників. Зокрема, на 100 новобранців з дев'яти українських губерній тих, хто вмів читати і писати або тільки читати, у 1874 р. було 16,5 чол., 1884 – 19,9, а в 1894 р. – уже 33,1 чол. Причому найнижчий рівень освіченості в 1894 р. спостерігався у Волинській губернії (22,4), а найвищий – у Таврійській (45,2) [2, 212-213]. Утім навіть напередодні Першої світової війни початкових навчальних закладів в Україні було ще недостатньо для забезпечення потреб усієї молоді в елементарній освіті.

З розвитком промисловості в суспільстві особливо посилювалася думка про необхідність підняття матеріального й духовного рівня робітничого класу. Зміцніла буржуазія, насамперед велика, усе ж усвідомлювала, у тому числі й під тиском зростаючого пролетарського руху, свою відповідальність за соціальну сферу буття робітничого класу, намагалася дбати про культурний і освітній рівень промислових робітників. Проте слід зауважити, що в царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи й гарантувати існування вже відкритих, воно лише рекомендувало їм за власним бажанням сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Зокрема, закони від 1 червня 1882 р. і 12 червня 1884 р. обмежувалися лише вимогою, щоб тим дітям, котрі не мали свідоцтва про закінчення однокласних народних училищ, власники заводів і фабрик надавали можливість відвідувати школу не менше трьох годин щоденно або 18 годин на тиждень [3, 150]. Підприємницький прагматизм уже в останні два десятиліття XIX ст., у період інтенсивного індустріального розвитку країни, спонукав при багатьох фабриках і заводах засновувати школи, вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади.

У перші роки XX ст., за даними української дослідниці В.І. Кізченко, при фабриках і заводах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено саме на цукрозаводах – 44. На цей же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалося 3,3 тис. учнів. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям торгово-промислового прошарку серед робітників

України відсоток грамотних напередодні революції 1905-1907 рр. досяг 50,8%, у той час як серед усього населення він не перевищував 20% [4, 27, 33, 41].

Так, початкова школа для дітей робітників із 7 вчителями та бібліотекою поблизу Городищенських рафінадного і машинобудівного заводів на Черкащині, які належали Торговому дому братів Яхненків і Симиренків, почала діяти ще з 40-х рр. XIX ст. Згодом тут було відкрито і недільну школу. Учителювали в них переважно свідомі українці з вищою освітою, бо Городищенська цукроварня була культурним центром українського народництва. Наприкінці червня 1859 р. в Городище приїхав Т.Г.Шевченко, який з подивом оглянув зразково оснащений завод. Відвідавши школу, він прийшов в таке захоплення, що відразу обняв К.Яхненка, поцілував його і зі сльозами на очах промовив: "Батьку! Що ти наробив!" [5, 332-333].

При всіх цукрозаводах іншої відомої родини цукрозаводчиків – Терещенків, що містилися на Правобережній і Лівобережній Україні, на межі XIX-XX ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Багато сільських шкіл регулярно отримували від цих підприємців грошові субсидії для своєї діяльності та будівельні матеріали для спорудження або ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині М.Терещенко ще на початку 80-х рр. XIX ст. збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. вчитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150-200 руб. При Тьоткінському цукрозаводі Рильського повіту 1910 р. онук останнього М.І.Терещенко спорудив нову шкільну двоповерхову цегляну будівлю, в якій на першому поверсі розміщувалося початкове трирічне училище, а на другому – училище підвищеного типу з чотирирічним курсом, куди діти вступали після закінчення початкового. Загалом в обох школах навчалося до 250 хлопців та дівчат [3, 150].

Уже наприкінці XIX ст. при всіх цукрозаводах П.І.Харитоненка були відкриті народні училища, для робітників влаштовувалися безкоштовні чайні з дешевими бібліотеками, ставилися театральні постановки не тільки заїжджими трупами, а й самими робітниками. Навіть у навколишніх із промисловими підприємствами селах церковнопарафіяльні народні школи переважно утримувалися за рахунок цього підприємця-поміщика [6, 16]. Як зазначав у звіті за 1897 р. старший фабричний інспектор Харківської губернії А.Гнідич, коштом Павла Івановича утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукровому заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павловському рафінадному заводі (м. Суми) засновано вечірні класи для дорослих робітників з курсами кочегарів, машиністів та слюсарів [7, 3]. Засновуючи подібні заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і фаховий рівень своїх робітників, які могли б упоратися з новою технікою і технологією виробництва.

У звіті за 1901 р., в якому були подані дані про розвиток мережі

навчальних закладів в м. Суми, зазначалося, що майже 10 міських початкових шкіл знаходилося на утриманні окремих осіб та закладених ними капіталів. Серед благодійників були імена членів підприємницьких родин: І.Г., П.І. та Н.М.Харитоненків, О.К.Алчевського, М.О. і М.М.Суханових. Зокрема, у 1895 р. родиною відомого сумського купця М.М.Суханова засновано притулок для дівчат, що отримав назву Параскеєвського. Навчально-виховна частина останнього була побудована за Положенням про початкові народні училища, хоча тут надавалася і спеціальна професійна підготовка з ремісничих професій [8, 46].

Цукрозаводчик Л.Є.Кеніг при власних цукроварнях заснував училища в с. Гути і м. Тростянці Харківської губернії. Гутянське училище, з п'ятирічним терміном навчання, було відкрито в 1882 р. Воно повністю знаходилося на утриманні господаря цукрозаводу, який з часом побудував нове приміщення на 250 учнів, забезпечивши його електричним освітленням, центральним опаленням, водогоном і вентиляцією. У 1911 р. за кошти підприємства до приміщення училища була прибудована театральна сцена, учнів забезпечували безкоштовними сніданками, підручниками й письмовим приладдям [9, 78].

У Мошногородищенському маєтку Черкаського повіту, що належав графині К.А.Балашевої, котра також активно займалася цукроварінням і ґуральництвом, містилося 18 народних церковнопарафіяльних шкіл у селах і два двокласних народних училища з ремісничими відділеннями в містечках Мошни і Городище. Усі вони отримували відчутну фінансову допомогу з боку останньої. Так, двокласні училища повністю утримувалися графинею, а церковнопарафіяльні школи, крім грошової допомоги, починаючи з 1887 р., по черзі за її кошти були перебудовані або отримали нові приміщення. До середини 1890-х рр. таким чином було споруджено в селах маєтку 14 шкіл. Щорічна допомога народним школам у цей час у середньому коливалася в межах 1800 руб. [10, 535-536]. У 1902 р. К.А.Балашева заснувала Еллінську жіночу школу в Мошнах, витративши на спорудження її приміщення 46,7 тис. руб. та на утримання останньої до 1911 р. включно 50,6 тис. руб. У 1910 р. при Маріїнському цукрозаводі вона відкрила народне училище, яке повністю утримувала власним коштом та побудувала для нього приміщення, асигнувавши на це протягом двох років 11,4 тис. руб. [11, 879].

Стосовно шкільних закладів на гірничих підприємствах, то деяку картину нам змальовує звіт спеціальної комісії А.Штофа. У 1900 р. на 17 найбільших рудниках Донбасу вона зафіксувала 12 шкіл, в яких навчалося 1017 учнів. Кращою серед них було визнано школу на 112 учнів Олексіївського гірничопромислового товариства, яку заснував його власник О.К.Алчевський. Тут працювали два вчителі, законовчитель, функціонували недільна та вечірня школи для дорослих, дві бібліотеки. Ще більша школа на 300 учнів діяла при руднику Російсько-Донецького товариства. Усе ж найкращими були визнані 7 шкіл, в яких навчалося 2260 учнів, при Гданцівському, Дніпровському, Нікополь-Маріупольському, Новоросійському, Олександрівському, "Провіданс" і Петровському металургійних заводах [12, 73].

Зокрема, Новоросійське товариство утримувало спеціальну "англійську

школу" для дітей британських службовців і робітників та одну з перших і кращих в Донбасі початкову школу в центрі Юзівки для дітей місцевих робітників. Остання була відкрита 1876 р. як початкове народне училище при заводі цього товариства в житловому будинку на 50 учнів з однією вчителькою. З розвитком діяльності заводу і збільшенні кількості його робітників, були відкриті в тому ж тимчасовому приміщенні ще два відділення з двома викладачами для 100 учнів. У такому вигляді училище функціонувало до 1902 р., коли Новоросійське товариство побудувало спеціальне приміщення, так звану "велику школу", яка знаходилася поблизу самого заводу в центрі селища. У приміщенні містилися 6 великих світлих класних кімнат, кожна з яких була розрахована на 40-50 учнів, солідна бібліотека, комфортабельна вчительська кімната, гарно обладнаний фізичний кабінет, велика концертна зала. Крім цієї школи, Новоросійське товариство напередодні Першої світової війни мало ще 9 її відділень у різних районах Юзівки, неподалік копалень "Вітка" і Ново-Смолянинівської, у маєтку "Піски". На цей час викладацький склад навчальних закладів цього товариства становив 59 осіб, а учнівський – 1875, з них 866 дівчат і 1009 хлопців. Навчання в школах Новоросійського товариства було безкоштовним. Усі навчальні посібники учні отримували на місці, за що платили по 5 руб. на рік. Сироти від плати звільнялися [13, 34-35].

Зазначимо, що основним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, які засновувалися в першу чергу міськими органами самоврядування, становими громадами, а також окремими благодійниками, згідно з Положенням від 1872 р. Так, у Глухові, на батьківщині Терещенків, один з найвідоміших представників цієї родини – Федір Артемійович – у серпні 1891 р. відкрив трикласне "Міське училище Федора Терещенка". Засновник надав 30 тис. руб. на спорудження двоповерхового будинку школи та вніс капітал у 72 тис. руб. на її утримання. У навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту діти з незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком – Артемієм Яковичем. У грудні 1893 р. з метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб. [3, 155].

У Києві М.А.Терещенко та його син Олександр заснували міське початкове зразкове училище на 300 учнів. Для цього перший з них у 1899 р. пожертвував капітал у 150 тис. руб., а другий у 1903 р. – ділянку землі по вул. Великій Підвальній, 38 (нині вул. Ярославів Вал, 40) вартістю 104 тис. руб. та додатковий капітал у 120 тис. руб. [14, 3; 15, 60-61]. Будівництво училища розпочалось у травні 1905 р., на яке О.М.Терещенко додатково асигнував ще 43 тис. руб. Через рік відбувся перший набір учнів, які в грудні 1907 р. перейшли до щойно спорудженого власного приміщення училища. Воно вирізнялося своїм архітектурним стилем серед сусідніх будівель і було найкращим у місті серед початкових шкіл[1].

[1] Тепер у будинку міського зразкового училища ім. М.А.Терещенка міститься Інститут театрального мистецтва ім. І.К.Карпенка-Карого.

Значну увагу розвитку початкової освіти приділяв відомий одеський підприємець і громадський діяч Г.Г.Маразлі. Так, 1886 р. він пожертвував 12 тис. руб. на спорудження приміщення народного училища з домовою церквою на Куяльницькому лимані при грязелікарні, а в 1889 р. виділив 15 тис. руб. на спорудження приміщення народного училища на Ближніх Млинах. Того ж року в міській думі він порушив питання про впровадження спортивних ігор і гімнастичних вправ у навчальний процес. Ще один відомий одеський купець Л.Єфрусі на власні кошти заснував міське училище свого імені на розі Мало-Арнаутської і Старо-Портофранківської вулиць. Заклад, розрахований на 400 учнів, згодом перейшов у відання міського самоуправління [16, 53, 69].

На зламі століть у Наддніпрянській Україні спостерігалося велике розмаїття закладів і форм просвітницької роботи серед дорослого населення: недільні школи, народні будинки, бібліотеки, читальні тощо, де проводилися лекції, навчальні заняття, театральні вистави, організовувалися екскурсії, походи та ін. Поширенням такої освіти серед бідного населення в зазначений час здійснювали спеціальні громадські організації. Серед останніх на особливу увагу заслуговували найстарші в Україні Харківське і Київське товариства поширення грамотності серед народу [17, 69].

У Харкові Товариство грамотності було створено ще 1869 р. за ініціативи прогресивно налаштованих викладачів місцевого університету на чолі з професором М.М.Бекетовим. Товариство було громадською організацією, а тому фінансовий бік його діяльності завжди був для нього актуальним. Поряд з членськими внесками, значний відсоток доходів товариства становили пожертвування, які надходили від промисловців і банкірів (Ф.С.Карпова, М.Х.Гельферіх, І.Й.Рубінштейна та ін.). Крім них, надавали допомогу різні фінансові й комерційні заклади, як, наприклад, Земельний банк, Торговий банк, відділення Азовсько-Донецького банку, що відраховували за постановами загальних зборів акціонерів чималі суми на потреби товариства [18, 78,82].

У грудні 1872 р. купці-євреї, які постійно проживали в Харкові, при Товаристві грамотності відкрити "російсько-єврейську" школу для найбідніших дітей-одновірців. У 1875 р. промисловець І.Й.Рубінштейн надав субсидію в розмірі 1500 руб. та позику в 3500 руб. на будівництво її нового приміщення. Школа тривалий час існувала на кошти місцевої єврейської общини (тільки І.Й.Рубінштейн щорічно виділяв на її потреби 200 руб.) і субсидій, що надходили від Петербурзького єврейського комітету [19, 44]. Усього Харківське товариство грамотності мало три міські, жіночу ремісничу та малярно-декоративну школи, організувало безплатні народні читання і читальні-бібліотеки [18, 97-100].

У 1897 р. громадськість Харкова розпочала кампанію зі збирання пожертвувань на будівництво Народного будинку Товариства грамотності. Серед тих, хто фінансував цю справу, був і П.І.Харитоненко (надав 2 тис. руб.). Відкриття Народного будинку відбулося 2 лютого 1903 р., який мав дві зали і бібліотеку-читальню. У ньому проводилися лекції, відбувалися концерти, театральні вистави, працювали вечірні класи, різні кружки та ін. [20, 4,8].

Київське товариство грамотності розпочало роботу в 1882 р., зосередивши

увагу на поширенні освіти серед населення Києва та в містах і селах Правобережної України, де були відсутні земські установи. Завдяки організаційним зусиллям членів товариства в 1901-1902 рр. у Києві споруджено переважно на громадські кошти (220 тис. руб.) Троїцький народний будинок[2], де зосереджувалися всі форми просвітницької роботи. Значні пожертви на цю справу зробили такі відомі промисловці як Лазар і Лев Бродські, С.С.Могилевцев, М.Б.Гальперін, декілька представників родини Терещенків, низка цукрозаводів і промислових підприємств [21, 43-44; 22, 126-127].

Крім Товариства грамотності в цьому місті діяла з 1882 р. Комісія народних читань. Дві її секції – історико-літературна та природничо-історична – проводили читання в Народній аудиторії, спорудженій у 1895 р. по вул. Бульварно-Кудрявської (тепер вул. Воровського) за кошти приватних пожертвувань та міських коштів. Серед доброчинців, хто надав значні кошти на цю справу, були підприємці В.Ф.Симиренко, Лазар Бродський, М.П.Дегтярьов, декілька членів родини Терещенків та ін. [23, 7-8].

В Одесі спорудження приміщення Народної аудиторії було завершено в 1899 р. На придбання земельної ділянки й будівництво приміщення аудиторії потребувалося 20 тис. руб., з яких Одеське слов'янське благодійне товариство ім. Кирила і Мефодія надало 3 тис. руб., а решту – підприємець Г.Г.Маразлі. Цей просвітницький заклад став важливим культурним центром у місті, який відвідувало до 500 осіб у святкові й недільні дні. Тут працювала бібліотека, відбувалися танцювальні вечори і лекції, ставилися вистави [24, 224].

Суттєву роль у структурі позашкільних освітніх закладів відігравали школи для дорослих. На початку ХХ ст. в містах Наддніпрянщини найпоширенішими були недільні школи, які діяли згідно Положення про початкові народні училища від 1874 р. Вони засновувалися як урядом, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності серед таких закладів набула Харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівні Алчевської, якою вона керувала з 1862 р. У мемуарах Х.Д.Алчевської "Передуманное и пережитое" записано: "Час українського руху 60-х років співпав із захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди" [25, 454]. До 1870 р. школа працювала напівлегально вдома в Алчевській. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. У школі навчалося до 250 учениць, а вік деяких з них сягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним академіком О.М.Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку, на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Тут розмістилися чимала бібліотека, набір навчальних посібників, у розробці й підборі яких брали участь відомі вчені Д.І.Багалій, В.Я.Данилевський та ін. [26, 80-81, 83].

Сама Х.Д.Алчевська викладала в школі українську мову і літературу, пропагувала твори Т.Г.Шевченка, брала участь у підготовці тритомного видання "Що читати народу", який вийшов у С.-Петербурзі протягом 1888-1906 рр. Велику роль у справі освіти народу відіграла "Книга дорослих", яка була

[2] Тепер тут міститься Київський театр оперети.

створена колективом недільних шкіл під керівництвом Х.Д.Алчевської (уперше книга вийшла друком у 1899 р.) [27, 125]. В її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г.Хоткевич, О.Олесь, П.Куліш, Т.Рильський, М.Вороний та ін. У харківській садибі Алчевських 1899 р. був установлений перший в Україні і другий у світі пам'ятник Т.Г.Шевченку [28, 9].

Улітку 1878 р. в с. Олексіївці Михайлівської волості Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, після того, як туди приїхали нові власники маєтку Алчевські, Христина Данилівна на свої кошти заснувала ще одну народну школу [29, 3]. Ця однокласна земська школа також стала відомою на всю країну. Зокрема, з 1887 р. в ній викладав учитель-новатор Б.Д.Грінченко, який згодом став відомим педагогом, письменником, ученим-лексикографом. Фінансова підтримка в організації недільних шкіл для дорослих забезпечувалася її чоловіком Олексієм Кириловичем, який надавав кошти також на видання підручників, книг, різних навчальних посібників [30, 49-50].

Отже, у підросійській Україні окремі підприємці, купецькі товариства у післяреформений період активно сприяли розширенню мережі початкових навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті загальноосвітнього рівня як молоді, так і дорослого населення. Вони намагалися сприяти проведенню серед робітництва певної культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Підприємці зосереджували свою увагу й сили на питаннях належного фінансування навчальних закладів та матеріальної підтримки їхнього учнівського контингенту.

Література

1. Луценко С.М. Виникнення комерційних училищ на Україні у другій половині XIX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1990. – Вип.16. – С.78-84.
2. Труды Подсекции статистики X Съезда русских естествоипытателей и врачей в Киеве 21-30 августа 1898 г. – Чернигов, 1900. – Т.XXII. – 27 с.
3. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
4. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1972. – 162 с.
5. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
6. Торговый Дом «И.Г.Харитоненко с Сыном». – М., 1900. – 21 с.
7. Развитие народного образования // Харьковские губернские ведомости. – 1898. – 13 января.
8. Перетятько О.В. Розвиток мережі навчальних закладів Сумщини як прояв громадсько-педагогічного сподвижництва кінця XIX – початку XX ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч.1. – С.45-46.
9. Описание Гутянского имения действительного статского советника Леопольда Егоровича Кенига. – Ч.1: Сельское хозяйство и лесоводство. – Харьков, 1897. – 332 с.
10. Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896. – 576 с.
11. Описание Мошногородищенского имения Её Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / Сост. под. ред. П.Р.Слезкина. – К., 1913. – Т.2. – 942 с.
12. Лавров Ю.П. Питання освіти робітників на з'їдах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX – початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць.

Вип. 16. – К.: Інститут історії НАН України, 1990. – С.70-77.
13. Новороссийское общество, Юзовка Екатеринославской губернии. – Юзовка, 1915. – 58 с.
14. Пожертвование // Киевлянин. – 1894. – 2 января. – №2. – С.3.
15. Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.
16. Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.49-55.
17. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1972. – 162 с.
18. Дидрихсон А.А. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909: XL. – М., 1911. – 260 с.
19. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.). – Харків: Консум, 1998. – 192 с.
20. Десятилетие Народного Дома Харьковского Общества Грамотности. 1903-1913. – Харьков, 1913. – 72 с.
21. Народный дом Киевского Общества грамотности в г. Киеве: Краткий очерк истории сооружения Народного дома. – К., 1902. – 48 с.
22. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1898 г. – К., 1899. – 195 с.
23. Отчет Киевской комиссии народных чтений за 1894 и 1895 годы. – К., 1895. – 28 с.
24. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.). – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.
25. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912. – 446 с.
26. Шумрикова-Карагодіна Л.П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 212 с.
27. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д.Алчевської. – К.: Вища школа, 1979. – 184 с.
28. Геник С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003, - 235 с.
29. Алчевская Х.Д. История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости Х.Алчевской. – Харьков, 1881. – 48 с.
30. Харьков торговый / Авт.-сост. Зотова Н.Л., Чехунов М.В. – Харьков: Деловая жизнь, Прапор, 1999. – 240 с.

Довжук И.В. Благотворительная деятельность предпринимателей в поддержку начальних учебных заведений Украины в конце XIX – начале XX вв.

Рассматривается благотворительная деятельность предпринимателей и коммерческих учреждений, направленная на создание и поддержку деятельности начальных учебных заведений Украины в конце XIX – начале XX вв.

***Ключевые слова**: предприниматели, пожертвования, благотворительность, образование, учебные заведения.*

Dovzhuk I.V. Charitable activities of businessmen in support of primary education in Ukraine at the end of XIX - early XX centuries.

The article shows the charities of businessmen and the commercial establishments, directed on creation and support of activity of elementary educational establishments of Ukraine at the end of XIX – beginning XX centuries.

***Key words**: businessmen, donations, charity, education, educational establishments.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
28.09.2011

УДК 94(73).092.8+94(470)+94(477) **Желєзняк І.С.**

ПРОБЛЕМА ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

Дається комплексний аналіз зовнішньополітичних пріоритетів США щодо забезпечення власних національних інтересів на пострадянському просторі. Детермінантою є вирішення питання з приводу володіння ядерною зброєю новими незалежними державами на теренах колишнього СРСР.

Ключові слова: *США, пострадянські держави, зовнішня політика, постбіполярний світ, ядерна зброя, роззброєння.*

Крах Комуністичної партії і розпад Радянського Союзу викликали в американських політичних колах одночасно і тривогу, і ейфорію: переживання з приводу того, хто і як буде керувати радянськими ядерними арсеналами, котрі опинились «на волі», та ентузіазм у зв'язку з позитивними для Америки можливостями, які відкриваються у посткомуністичних державах.

Об'єктом дослідження є політика США стосовно майбутнього пострадянських держав, які володіли ядерними арсеналами, предметом – зміст, інструменти, результати цієї політики.

Наукова новизна цього дослідження полягає у використанні комплексного підходу під час вивчення й аналізу зовнішньополітичних імперативів США в умовах переділу ядерної спадщини СРСР.

Досліджуючи наукові здобутки американських політологів та спеціалістів з міжнародних відносин, варто підкреслити, що серед високопосадовців США досить часто траплялися серйозні протиріччя щодо забезпечення національних інтересів на пострадянських теренах [5].

З практичним застосуванням наукових розробок щодо коригування зовнішньополітичного курсу США в умовах постбіполярного світу можна ознайомитися в роботах Дж. Мершаймера [6] та Дж. Бейкера [4].

При вивченні поставленої проблематики окремо варто виділити визначну роботу американського політолога З. Бжезинського [1], ознайомлення з якою є необхідним у процесі дослідження пострадянської складової зовнішньої політики США.

Досить важливими для дослідження особливостей формування зовнішньополітичної військової стратегії США та визначення їх національного інтересу є мемуари тогочасного Голови об'єднаного комітету начальників штабів К. Пауела [7].

Українські дослідники приділяли значну увагу питанням ядерного статусу пострадянських держав. Так, відомий науковець Крапівін О. стверджує, що із часу набуття незалежності Україна свої перші кроки на міжнародній арені робила під пильним наглядом США. Це пояснювалося тим, що нова суверенна держава вбачала в Сполучених Штатах союзника, гаранта та еталона демократії, а США, у свою чергу, бачили в Україні можливість поширення свого впливу в Центрально-Східній Європі [3].

Крім того, інший українських фахівець Камінський Є. доводить, що саме США стали ключовим орієнтиром формування геополітичної стратегії України.

Цим пояснюється прагнення нашої держави ще на початку 1990-х рр. долучитися до інтеграційних процесів Західного світу, а також проводити свою зовнішню політику з урахуванням національних пріоритетів США [2].

Після подій серпня 1991 р, Адміністрація Дж. Буша-старшого мала виробити механізм реагування на потенційні трансформації всередині країн Радянського Союзу. Чотири ядерні держави – Росія, Україна, Білорусія та Казахстан – володіли декількома тисячами стратегічних боєголовок. На протязі «холодної війни» контроль за ними здійснювався з Москви, отже постало питання, чи нові незалежні держави будуть самостійно вести ядерну політику, чи залишиться «московський» варіант управління [8, p. 232].

Більшість службовців з числа Адміністрації Дж. Буша-старшого намагалися вести політику, виходячи з поточних міжнародних реалій. Багато хто вважав, що втручання Вашингтону до процесу «реорганізації» радянського ядерного арсеналу позитивно сприятиме зміцненню положень національної безпеки США. Проте, в американських політичних колах не було консенсусу щодо єдиної зовнішньополітичної лінії. З одного боку, науковці обстоювали необхідність створити ядерну противагу Російській Федерації за допомогою її сусідів – колишніх членів СРСР. З іншого – визнавали підтримку власної самостійної ядерної політики РФ найкращою для США. Мотивацією останніх було те, що з однієї ядерної держави не повинно було утворитися декілька. Основним поборником такого підходу був Держсекретар США Джеймс Бейкер, а його аргументація мала ледве не визначальне значення у формуванні політичних орієнтирів Дж. Буша-старшого.

Одразу ж після розпаду Радянського Союзу, Дж. Бейкер неодноразово наголошував на життєвій необхідності позбавлення України, Білорусії та Казахстану успадкованого ядерного арсеналу. Таке рішення, і його повна реалізація у 1996 р. досі вважається одним з найвизначніших здобутків президентів Дж. Буша-старшого та Б. Клінтона.

Імовірно, що пропозиції залишити ядерну зброю в Україні та Білорусії базуються на наступному. Американські політики вважали, що чим менше в Росії залишиться боєголовок, тим буде краще для Вашингтону. Представники школи політичного реалізму неодноразово зазначали, що позиції Російської Федерації на міжнародній арені ставали слабшими, у той час як США невпинно нарощували свою військову та політичну міць. Крім того, деякі науковці стверджували, що ядерна зброя може унеможливити потенційні конфлікти, як, наприклад, політика взаємного стримування під час «холодної війни» [10, p. 57].

До того ж, в Адміністрації Буша-старшого поширювалися думки, що з часом Росія може відновити імперські амбіції в регіоні. Відомий російський політолог Дмитрій Саймс зазначав, що «крах комуністичного устрою ще не означає, що російські імперські традиції припинили своє існування. Це лише означає, що в майбутньому є всі шанси на її відродження у якісно новому форматі, з іншими лозунгами та політичними лідерами» [9, p. 45].

До того ж, на Заході не було консенсусу щодо довгострокових російських демократичних перспектив. Майже одразу після дезінтеграції Радянського

Союзу з'явилися численні дискусії щодо популістських та самодержавних нахилів Б. Єльцина. Так, в листопаді 1991 р. деякі політичні спостерігачі писали, що «навіть реформатори відходять від демократії на користь авторитарності» [6, p. 48]. Задля з'ясування імовірності відновлення російських імперських тенденцій, деякі високопосадовці виступали за утворення системи противаги РФ з числа держав регіону. Звідси, Пентагон і був зацікавлений в гарантуванні незалежності Україні. Деякі американські воєначальники наголошували, що володіння ядерним арсеналом надасть Україні можливість вирости до масштабів держави, яка була б стримуючою силою для Росії. За іронією долі, ті політики, що підтримували зміну політичного режиму в СРСР, також виступали на користь створення протицентру сили стосовно РФ у якості забезпечення гарантії проведення демократичних трансформацій всередині неї.

З цього приводу радник Дж. Буша-старшого з питань національної безпеки Брент Скоукрофт зазначає, що він «вбачав існування реальної користі в припиненні існування централізованого керівництва Радянським Союзом за ядерними потужностями союзних республік. Все, що може звести до мінімуму масштаби ймовірної атаки з боку СРСР, варто вважати рівноцінним втраті Москвою одноосібного контролю за стратегічним озброєнням» [5, p. 543]. Згодом він обґрунтовує свої розбіжності в поглядах з Бейкером: «ядерною зброєю переймався лише Бейкер. Він був занепокоєний виключно втратою можливості командування та управління, а це не є визначальним в категоріях національного інтересу США» [5, p. 544].

Стратегічне ядерне озброєння було не єдиним в арсеналах новостворених незалежних держав. З подачі Дж. Буша-старшого, його Адміністрація розпочала агітувати за внесення змін до розгортання тактичного ядерного озброєння, особливо у випадку зі зброєю ближньої дії, розміщеної в Європі під час «холодної війни». Голова об'єднаного комітету начальників штабів Колін Пауел разом з Діком Чейні вперше винесли це питання на обговорення в 1991 р., наголошуючи на необхідності позбавитися артилерійських ракет, котрі більше не потрібні в умовах, коли США володіють більш дієвим звичайним озброєнням. Крім того, у мемуарах К. Пауела говориться, що «5 вересня 1991 р. під час зустрічі з приводу подій, які мали місце біля місяця тому, Дж. Буш-старший запропонував своїй команді виробити нові принципи контролю над озброєнням» [7, pp. 540-541].

Окрім нових оцінок Пентагону щодо практичної значимості тактичного ядерного озброєння, на передній план виступає нове питання: з розпадом СРСР, багато американських посадовців були стурбовані новими можливостями РФ здійснювати контроль за одержаним в спадок ядерним озброєнням. Адміністрація Дж. Буша-старшого була зацікавлена у знищенні якомога більшої кількості такої зброї, доки нею не заволоділи сепаратистські угрупування всередині колишнього Радянського Союзу, або ж вона не була перевезена контрабандним шляхом до таких держав як Іран, Ірак та Афганістан.

Реакцією на вищезгадані події було звернення Президента Дж. Буша-старшого до народу 27 вересня 1991 р., у якому були описані широкомасштабні односторонні ініціативи США щодо контролю над озброєнням, а також заклик

СРСР до відповіді. У промові було наголошено, що Вашингтон планує знищити свої арсенали ближньої дії наземного базування по всьому світі. Крім того, Президент зауважив, що США планує позбавити від ядерного озброєння військові кораблі, підводні човни та наземну військово-повітряну авіацію. Що стосується зброї стратегічного призначення, то Дж. Буш-старший вніс пропозицію зняти з бойової готовності стратегічні бомбардувальники та всі міжконтинентальні балістичні ракети за положеннями договору СНО-1 [4, p. 526]. Президент США закликав Михайла Горбачова проаналізувати дії американської сторони, у результаті чого російський керманич дав обіцянку зменшити обсяг стратегічного арсеналу до гранично допустимого положеннями СНО-1 (до 5000 боєголовок), а також ввести річний мораторій на проведення ядерних випробувань [10, pp. 546-547].

В зазначений проміжок часу, в Адміністрації Президента США не припинялися дискусії стосовно майбутнього незалежної України, а також її володіння ядерною зброєю. Незважаючи на запал в обговореннях цього питання, воно скоро відійшло на другий план після референдуму в Україні 1 грудня 1991 р., який відбувся всього за тиждень після історичних подій у Біловежській пущі, коли було засновано Союз Незалежних Держав. Обговорення колапсу Радянського Союзу швидко трансформувалися з гіпотетичних в надзвичайно актуальні. Головне питання тепер полягало не в тому, чи буде Україна незалежною, а в тому, чи вона стане суверенною та ядерною [3].

Таким чином, протягом 1990-1991 рр. Дж. Буш-старший намагався уникнути дій, які б пришвидшили дезінтеграцію Радянського Союзу. На початку 1992 р. зовнішньополітичний курс США раптово зазнав трансформації – високопосадовці працювали на всіх напрямках задля інституціоналізації розпаду Радянського Союзу. Бейкер приймав рішучі рішення щодо відкриття американських посольств у новостворених державах задля підтримки їх незалежності. США скликали міжнародну конференцію у Вашингтоні з метою розпочати процес надання економічної допомоги пострадянському регіону. Адміністрація, у свою чергу, займалася виробленням засобів вирішення «ядерних» питань: скорочення обсягів наступальних ядерних систем, запобігання масової еміграції наукових працівників з Росії, України, Білорусії та Казахстану, а також виключення можливості продажу ними військових технологій таким країнам як Ірак та Північна Корея

Виходячи з цього, Адміністрація Дж. Буша-старшого проводила по відношенню Російської Федерації двояку політику, котра збереглася й до сьогодні. Адміністрація домагалася на переговорах серйозного скорочення створених Радянським Союзом ядерних озброєнь, включаючи і досить серйозний спадок в Україні, Білорусії та Казахстані. В той же час високопосадовці США боролися за швидкий перехід Росії до демократії та капіталізму, на підтримку котрих планувалося забезпечити істотну фінансову допомогу. Американська політика й насправді дещо трансформувалася до «нової ери дружби й партнерста», котру у свій час проголосили президенти Дж.

Буш-старший та Б. Єльцин. Однак, це просування мало переважно риторичний характер, маючи на увазі скоріше тільки проголошення намірів.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. – М., 1999. – 256 с.
2. Камінський Є. Два ювілеї. США – Україна: становлення партнерства // Президентський вісник – 2001. – 1 вересня. – С.7-9.
3. Крапівін О. Політика США щодо України на початку її незалежності // Вісник Донецького університету, сер. Б: гуманітарні науки. – вип.1. – 2008. – С. 123-132.
4. Baker J., DeFrank T. The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989–1992. – G. P. Putnam's Sons. – 1995. – P. 526.
5. Knopf A. George Bush and Brent Scowcroft // A World Transformed. – 1998. – P. 543–544.
6. Mearsheimer J. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – vol. 72 (Summer 1993). – P. 50–66.
7. Powell C. My American Journey: An Autobiography. – Random House. – 1995. – P. 540–541.
8. Sigal L., Separately H. Cooperative Security between the United States and Russia, 1985-1994. – New York: Century Foundation. – 2000. – P. 232.
9. Simes D. Russia Reborn // Foreign Policy. – vol. 85 (Winter 1991–92). – P. 41–62.
10. Stanglin D., Corwin J., The Old Face of Russia // U.S. News and World Report. – November 11, 1991. – P. 48.

Железняк И.С. Проблема ядерного разоружения постсоветских стран во внешней политике США в начале 1990-х годов.

Дается комплексный анализ внешнеполитических приоритетов США по обеспечению собственных национальных интересов на постсоветском пространстве. Детерминантой является решение вопроса по поводу обладания ядерным оружием новыми независимыми государствами на территории бывшего СССР.

Ключевые слова: *США, постсоветские страны, внешняя политика, постбиполярной мир, ядерное оружие, разоружение.*

Zhelezniak I.S. The Issue of Nuclear Disarmament of post-Soviet Countries in the US Foreign Policy in the early 1990's.

The article deals with a comprehensive analysis of U.S. foreign policy priorities ensuring its own national interests in post-Soviet area. Determinant issue is the solution the problem of possession of nuclear weapons by new independent states of the former Soviet Union.

Keywords: *the USA, post-Soviet states, foreign policy, post-bipolar world, nuclear weapons, disarmament.*

Рецензент: **Кривуля О.О.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
10.10.2011

УДК 636.09:615.37(477)

Іващенко Н.В.

ЗАПОЧАТКУВАННЯ І РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙ КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ВЕТЕРИНАРНИХ ІМУНОБІОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ

Висвітлюється діяльність організацій контролю якості ветеринарних імунобіологічних засобів на теренах України, внесок Державного науково-контрольного інституту біотехнології і штамів мікроорганізмів у розвиток цього напряму.

Ключові слова: *Україна, контроль, якість, ветеринарна медицина, імунобіологія, засоби, Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів, стандартизація, штами.*

Розвитку і оздоровленню тваринництва завжди приділялася значна увага. Ще в серпні 1919 р. було видано один з перших декретів Ради Народних Комісарів «О мерах обеспечения РСФСР прививочными материалами, необходимыми для борьбы с эпизоотиями». В подальшому ветеринарною службою велика увага приділялась питанням одержання біологічних ветеринарних препаратів, необхідних для боротьби з інфекційними хворобами тварин. Для забезпечення ефективними ВІЗ в країні у 1930-1932 рр. була створена біологічна промисловість. Для нового напрямку виробництва потрібні були відповідні наукові розробки по виготовленню і контролю ветеринарних імунобіологічних засобів (ВІЗ), а також централізованому забезпеченню біофабрик стандартними штамами мікроорганізмів. У січні 1931 р. Постановою Колегії Наркомзему було створено Всесоюзний державний науково-контрольний інститут ветеринарних препаратів (ВДНКІВП, м. Москва). Відповідно до Ветеринарного Статуту державними контролерами безпосередньо на виробництвах, які випускали препарати. На ВДНКІВП було покладено задачі державного контролю за виготовленням біопрепаратів, складання інструкцій, розробки методик та настанов щодо виготовлення та застосування ВІЗ [1, с. 569; 2, с. 5-6].

З метою підвищення якості, забезпечення належної державної апробації і контролю за випуском біологічних та інших препаратів, що застосовуються в ветеринарній медицині та тваринництві, та на виконання Наказу Міністерства сільського господарства УРСР від 30 вересня 1975 року № 420 «Про організацію зональних лабораторій Всесоюзного державного науково-контрольного інституту ветеринарних препаратів» та відповідно до листа Міністерства сільського господарства (МСГ) Української РСР від 14 листопада 1975 року № 11-28/540 у складі ВДНКІВП були організовані Західно-Українська зональна науково-контрольна лабораторія (м. Львов) та Українська зональна науково-контрольна лабораторія (м. Київ). Директором Західно-Української зональної науково-контрольної лабораторії було призначено Косенка Михайла Васильовича, а Української зональної науково-контрольної лабораторії – Зінченка Андрія Васильовича. Головним завданням Філії був контроль якості ветеринарних засобів. В такий спосіб, в Україні було започатковано контроль якості ветеринарних імунобіологічних засобів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. в УРСР з розширенням обсягу робіт щодо контролю ветеринарних засобів починається реорганізація контролюючих закладів. Згідно з Наказом № 179 від 18.10.1989 Всесоюзного ордена Трудового Червоного Прапору державного науково-дослідного контрольного інституту ветеринарних препаратів – Західно-Українська зональна науково-контрольна лабораторія була перетворена в Українську філію Всесоюзного державного науково-контрольного інституту ветеринарних препаратів.

У 1991 р. відповідно Наказу № 87 МСГ України від 12.12.1991 р. філія була реорганізована у Державний науково-дослідний контрольний інститут ветеринарних препаратів та кормових добавок (ДНДКІ ветпрепаратів та кормових добавок, м. Львів), а Українська зональна науково-контрольна лабораторія у Київську філію цього Інституту (КФ ДНДКІ ветпрепаратів і кормових добавок) [6], на яку було покладено завдання контролю якості, реєстрації (перереєстрації) ВІЗ та удосконалення біотехнологій їх виробництва.

У відповідності з «Положенням про Київську філію Державного науково-дослідного контрольного інституту ветеринарних препаратів і кормових добавок Міністерства сільського господарства і продовольства України» від 01.02.1993 р., її робота була спрямована на: здійснення вхідного, вибіркового, арбітражного державного контролю за дотриманням вимог нормативно-технічної документації при розробках, впровадженні, виготовленні, зберіганні біологічних препаратів та препаратів ветеринарної галузі. В структуру КФ ДНДКІ ветпрепаратів і кормових добавок станом на 1993 рік входило 4 відділи та Національний центр штамів мікроорганізмів (НЦШМ). НЦШМ на базі філії було створено з метою забезпечення штамами мікроорганізмів біофабрик України. Цьому сприяло прийняття постанови колегії Міністерства сільського господарства і продовольства України від 30 липня 1993 року № 23 «Про стан та заходи по забезпеченню засобами захисту тварин», спільний наказ Мінсільгосппроду та УААН від 15 лютого 1994 року № 21 «Про організацію Національного центру штамів мікроорганізмів України» та постанова Кабінету Міністрів України № 705 від 12 жовтня 1994 р. «Про державну систему депонування штамів мікроорганізмів» [5, 7].

Для підвищення рівня наукових досліджень в галузі розробок та впровадження у виробництво, налагодженої власної біологічної промисловості для потреб ветеринарної медицини, на виконання Наказу Міністерства агропромислового комплексу України від 12.02.1998 р. № 44 Київську філію було реорганізовано у Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів (ДНКІБШМ). Діяльність Інституту з самого початку визначалась найактуальнішими потребами ветеринарної медицини України. Інститут підпорядковувався Державному департаменту ветеринарної медицини (нині – Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України).

Першим директором Інституту (1998-2000) був відомий вчений в галузі ветеринарної вірусології, доктор ветеринарних наук Прискока Віктор Андрійович. Його найвагоміший внесок полягав у розробці структури Інституту. Після нього Інститут очолювали доктор ветеринарних наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України Анатолій

Миколайович (2000-2006 рр.), йому на зміну прийшов доктор ветеринарних наук, член-кореспондент НААН Ушкалов Валерій Олександрович (2006-2011), а з 2011 р. і по теперішній час Інститутом знов керує А.М. Головко.

У 1998 р. в Інституті функціонувало шість відділів. Інститут мав програму, започатковану ще з часів існування Філії. В новій програмі його функції розширились:

- інформаційно-методичним забезпеченням установ ветеринарної медицини з питань розробки, впровадження, виготовлення, контролю, зберігання, транспортування та застосування засобів для ветеринарної медицини;
- здійсненням державного контролю за дотриманням вимог стандартів, фармакопейних статей, технічних умов, технологічних регламентів, ветеринарно-санітарних правил, настанов щодо застосування засобів ветеринарної медицини та інших документів;
- здійсненням контролю за виконанням міжнародних договорів України щодо забезпечення якості засобів для ветеринарної медицини;
- депонуванням та зберіганням штамів мікроорганізмів в НЦШМ тощо.

Відповідно до Закону України «Про ветеринарну медицину» Кабінет Міністрів України постановою № 673 від 7 травня 1998 року затвердив «Положення про Національний центр штамів мікроорганізмів України і порядок депонування штамів мікроорганізмів», що надало НЦШМ статусу Національного надбання.

Одним з пріоритетних напрямів НЦШМ є депонування. На підставі постанови Кабінету Міністрів України за № 1309 від 17 серпня 1998 р. «Про розвиток державної системи депонування штамів мікроорганізмів» в НЦШМ здійснюється підтримання в активному стані вірусів, бактерій, грибів, постачання їх підприємствам та організаціям, які виготовляють біологічні препарати і діагностики, що використовуються у практиці ветеринарної медицини, а також організація депонування, зберігання, підтримання та освіження виробничих, референтних, контрольних і унікальних штамів вірусів, бактерій, грибів з метою використання їх у ветеринарній медицині. Об’єктом депонування в НЦШМ були штами мікроорганізмів – патогенні для тварин і птиці [4; 7].

Розвиток технологічних процесів сприяв удосконаленню методів контролю. Нині НЦШМ має велику колекцію мікроорганізмів. Якщо на початок 1999 року в НЦШМ було зареєстровано 101 штам, то сьогодні їх підтримується понад 500.

В ДНКІБШМ впроваджувалися і науково-дослідні розробки ВІБ у виробництво. Вперше в Україні було проведено культивування вірулентного штаму «Т» вірусу ньюкаслської хвороби [4, с. 175].

У 2000 р. в Інституті було відкрито референс-лабораторію по вивченню сказу тварин.

Завдяки реорганізації в Інституті було визначено коло задач, які стояли перед ним на той час, а кожний відділ одержав назву у відповідності з профілем своєї роботи, розширились і поглибились:

- наукові та економічні зв'язки із зарубіжними інститутами, підприємствами та іншими установами з питань спільних розробок, виробництва, апробації, придбання і реалізації біологічних препаратів;
- вивчення та узагальнення досягнень вітчизняної та зарубіжної науки з питань якості та ефективності ветеринарних біологічних препаратів і внесення до Держдепартаменту ветеринарної медицини пропозицій про зняття малоефективних біопрепаратів з виробництва;
- проведення робіт з державної реєстрації (експертизи, випробування), контролю якості, нагляду за неспецифічною дією ВІЗ та їх субстанцій, підготовки відповідних висновків;
- розробка, апробація та представлення на затвердження нових методів і методик щодо контролю якості;
- здійснення всіх видів представницьких та посередницьких послуг в цій галузі.

Науково-дослідна робота в НЦШМ була спрямована на систематизацію даних про культури мікроорганізмів, що знаходяться в колекціях установ ветеринарної медицини України з метою використання їх у біологічній промисловості та оформлення «Каталогу штамів мікроорганізмів для ветеринарної біотехнології» і «Каталогу штамів мікроорганізмів, патогенних для тварин». Проводиться розробка методів стабілізації і стандартизації вакцинних штамів мікроорганізмів, організація виготовлення референс-сироваток в установах ветеринарної медицини під керівництвом Центру.

Визнанням наукових досягнень і провідної ролі ДНКІБШМ у сфері ветеринарної медицини стало створення Секції ветеринарних імунобіологічних препаратів Державної фармакологічної комісії ветеринарної медицини. Цей період характеризується і законодавчо затвердженими стратегічними напрямами інтеграції України в Європейський Союз (ЄС) [8; 9]. У 2002 р. згідно наказу № 522 у ДНКІБШМ було створено Технічний комітет № 149 Держпоживстандарту «Ветеринарні біологічні препарати та засоби ветеринарної медицини для роботи з ними». Із створенням комітету розпочалась напружена робота у сфері розроблення та впровадження державних стандартів якості ВІЗ та гармонізації їх з міжнародними стандартами (ISO) [6, с. 13; 8].

З цією метою в ДНКІБШМ до 2004 року було розроблено правила належної виробничої практики ветеринарних лікарських засобів (GMP); правила належної практики дистриб'юції ветеринарних лікарських засобів (GDP); технологічний регламент виробництва ВІЗ; аналітично-нормативний документ та інструкція із застосування препаратів; положення про порядок проведення атестації підприємств-виробників ВІЗ; положення про реєстрацію/перереєстрацію ВІЗ, субстанцій, готових кормів та кормових добавок в Україні; положення про проведення державного контролю і нагляду за якістю ветеринарних препаратів, субстанцій, готових кормів та кормових добавок та засобів ветеринарної медицини, які застосовуються в Україні; інструкція про порядок проведення акредитації відділів біологічного і

технологічного контролю підприємств-виробників ВІЗ; інструкція про порядок обліку, зберігання, підтримання, відпуску, завозу в Україну й вивозу штамів мікроорганізмів, токсинів і отрут тваринного та рослинного походження [3].

Контроль ВІЗ є важливою ланкою в їх виробництві щодо підвищення якості та ефективності. Тому стандартизація ВІЗ має особливу складність та специфічність. По стабілізації основних показників якість біопрепаратів значною мірою залежить від ефективності системи і застосування стандартизації при їх виробництві. З метою вдосконалення системи стандартизації ВІЗ ДНКІБШМ розроблено та впроваджено цілу низку засобів, найважливішими з яких є: стандартний зразок туберкуліну для ссавців, стандарти оптичні мікробіологічні, референс-вакцина проти сказу, контрольні панелі стандартних сироваток до ряду збудників тощо [3].

В практику ветеринарної медицини впроваджено стандарти по ВІЗ: ДСТУ 4483:2005 «Препарати ветеринарні імунологічні. Методи визначення бактеріальної та грибної контамінації»; ДСТУ 4517:2006 «Препарати ветеринарні імунологічні. Методи виявлення контамінації сторонніми вірусами»; ДСТУ 4613:2006 «Препарати ветеринарні імунологічні. Метод визначення контамінації мікоплазмами»; ДСТУ 4614:2006 «Препарати ветеринарні імунологічні. Маркування» [9, с. 364].

В 2002 р. для належного інформаційного забезпечення науковців створено бібліотеку. З 2004 р. бібліотека Інституту – самостійний підрозділ і має статус наукової.

З 2002 року в ДНКІБШМ як експериментальну базу було відкрито Житомирську філію. Робота філії передбачала проведення дослідів на сприйнятливих тваринах.

Рівень стану біотехнологічної галузі вплинув на подальший розвиток ветеринарної імунобіології: у 2003 році в Інституті було створено лабораторію молекулярної біології та імунохімії, відділ державної інспекції з контролю та нагляду за якістю ветеринарних імунобіологічних препаратів, відділ біохімії та імунології.

У 2006 р. в Інституті відкрито аспірантуру за спеціальністю 16.00.03 «Ветеринарна мікробіологія і вірусологія», а з 2011 року за спеціальністю «Біотехнологія». За час існування Інституту на його базі було підготовлено і захищено 3 докторські та 3 кандидатські дисертації.

Наприкінці 2010 р. в ДНКІБШМ працював 91 співробітник, з них – 6 докторів наук (5 – ветеринарних та 1 – сільськогосподарських наук), 9 кандидатів ветеринарних наук, 3 кандидати біологічних наук, 2 кандидата технічних наук. В аспірантурі навчалося 29 аспірантів та 6 здобувачів.

Значний вклад у вирішення наукового пошуку щодо біотехнологій отримання вакцин, методів їх контролю і нових форм застосування зробили такі вчені ДНКІБШМ: В.А. Прискока, А.М. Головко, Ф.С. Вабіщевич, О.П. Степанюк, В.Г. Скрипник, Д.Л. Мартиненко, В.В. Герман, В.О. Ушкалов, О.Ф. Блоцька, Н.А. Пархоменко, Л.І. Акименко, Н.Г. Пінчук та ін.

За час діяльності інституту співробітниками ДНКІБШМ було надруковано понад 500 наукових статей у періодичних журналах, міжвідомчих збірниках та

матеріалах конференцій ветеринарного, біологічного та медичного профілів, а також підготовлено методичні рекомендації щодо профілактики інфекційних хвороб та контролю якості ВІЗ. Удосконалення контролю щодо якості ВІЗ підтверджується розробленими на базі Інституту ДСТУ, ДСТУ ISO 17025, СОУ та 13 деклараційними патентами.

Науковцями ДНКІБШМ була проведена велика робота щодо визначення відповідності характеристик ВІЗ до показників, закладених у документацію. Станом на 2010 р. в Україні було зареєстровано 615 ВІЗ (252 – вітчизняних, 363 – зарубіжних).

Одержані результати наукового дослідження узагальнюють і збагачують інформацію щодо важливості наукової діяльності ДНКІБШМ у розвитку ВІБ та ветеринарної медицини України взагалі. Встановлено, що наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. в Україні ВІБ досягає значного ступеню свого розвитку, чому сприяє налагодження контролю щодо якості ВІЗ. Наукова діяльність та досягнення ДНКІБШМ в значній мірі посприяли розвитку ВІБ в Україні завдяки науковим публікаціям, розробкам стандартів, довідникам, методичним рекомендаціям та інструкціям. Напрацювання ДНКІБШМ стали помітним внеском у розвиток ВІБ України: вперше на належному рівні налагоджено контроль якості ВІЗ, які надходять на реєстрацію/перереєстрацію в Україну; НЦШМ забезпечує роботу біофабрик постачанням штамів мікроорганізмів; в Інституті підготовлені інспектори, робота яких забезпечує контроль якості та стандартизації ВІЗ; завдяки плідній роботі Інституту удосконалена нормативно-законодавча база стосовно якості і контролю ВІЗ.

В статті подана еволюція розвитку напряму на прикладі ДНКІБШМ: якщо протягом перших років дослідження були спрямовані на вирішення першочергових завдань – визначення ефективності ВІЗ, то в подальшому – виконуються дослідження в сфері розробки і удосконалення методів та засобів контролю ВІЗ. На сьогоднішній день ДНКІБШМ посідає гідне місце серед установ ветеринарного профілю і має чітку програму розробки нормативної бази, гармонізованої з міжнародними вимогами. Інститут забезпечує виконання державних замовлень на високому якісному рівні, забезпечує ефективну роботу біофабрик України.

Література

1.Ветеринарная энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1972. – Т. 3: Зуд-Метрит. – 1127 с.

2.Всесоюзный государственный научно-контрольный институт ветеринарных препаратов. Труды. – М. : ВГНКИВП, 1977. – Т. 24-25 : Совершенстование технологии изготовления и контроля ветеринарных препаратов за период 1967-1977 гг.; Контроль качества препаратов, применяемых в животноводстве и ветеринарии. – 276 с.

3.Головко А. М. Виробництво та контроль якості ветеринарних імунобіологічних препаратів в Україні / А. М. Головко, О. Є. Айшпур // Ветеринарна медицина України. – 2003. – № 8. – С. 19-20.

4.Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів на порозі двадцять першого століття / В. А. Прискока, Ф. С. Вабіщевич, О. П. Степанюк, О. Ф. Блоцька, Н. А. Пархоменко, Л. І. Акименко // Ветеринарна медицина: міжвід. темат. наук. зб. – Х., 2000. – № 78 (Т. 2). – С. 171-176.

5.Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів:

здобутки і перспективи розвитку / А. М. Головко, Д. Л. Мартиненко, В. Г. Скрипник, В. В. Чумаченко // Ветеринарна медицина України. – 2002. – № 8. – С. 22-23.

6.Іващенко Н. В. Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів – історія і сучасність / Н. В. Іващенко // Ветеринарна біотехнологія : бюлетень. – К. : Дорадо, 2008. – № 13 (том 1) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми біотехнології, стандартизації та забезпечення контролю якості ветеринарних препаратів, кормів та кормових добавок», присвяч. 10-річчю Держ. наук.-контр. ін-ту біотехнології і штамів мікроорганізмів. – С. 8-17.

7.Національний центр штамів мікроорганізмів ДНКІБШМ: стан і перспективи розвитку / А. Головко, В. Ушкалов, Л. Акименко, Л. Давидовська // Ветеринарна медицина України. – 2007. – № 2. – С. 35-36.

8.Річні звіти технічного комітету № 49 з стандартизації «Ветеринарні біологічні препарати та засоби ветеринарної медицини для боротьби з ними» за 2005-2008 рр.

9.Ушкалов В. О. Напрямки вирішення проблеми стандартизації системи виробництва ветеринарних біологічних препаратів / В. О. Ушкалов, А. М. Головко, О. О. Напненко ; УААН, ІВМ, ДНКІБШМ // Ветеринарна біотехнологія : бюлетень. – К. : Дорадо, 2008. – № 13 (том 1) : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми біотехнології, стандартизації та забезпечення контролю якості ветеринарних препаратів, кормів та кормових добавок», присвяч. 10-річчю Державного науково-контрольного інституту біотехнології і штамів мікроорганізмів. – С. 363-367.

Иващенко Н.В. Становление и развитие организаций контроля качества ветеринарных иммунобиологических средств в Украине.

Освещается деятельность организаций контроля качества ветеринарных иммунобиологических средств на территории Украины, вклад Государственного научно-контрольного института биотехнологии и штаммов микроорганизмов в развитие этого направления.

Ключевые слова: *Украина, контроль, качество, ветеринарная медицина, иммунобиология, средства, Государственный научно-контрольный институт биотехнологии и штаммов микроорганизмов, стандартизация, штаммы.*

N.V. Ivaschenko. Establishment and development of quality control organizations of veterinary immunobiological preparations in Ukraine.

Is represented the information about activity of control organizations of veterinary immunobiological preparations on the territory of Ukraine, the contribution of the State Scientific-Control Institute of Biotechnology and Strains of Microorganisms into development of this direction.

Key words: *Ukraine, control, quality, veterinary medicine, immunobiology, preparations, State Scientific-Control Institute of Biotechnology and Strains of Microorganisms, standardization, strains.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
19.10.2011

УДК 378.4(477-25)«1933/1941» **Казьмирчук М.Г.**

ГРОМАДСЬКА, НАУКОВО-ДОСЛІДНА ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Проаналізовано освітні та організаційні проблеми відновленого Київського державного університету в довоєнні роки. Проблеми виконання громадських обов'язків, науково-дослідна та видавнича робота викладачів та студентів висвітлені на тлі ідеологічних чисток радянської влади в освітянській сфері.

***Ключові слова**: освітній процес, громадські обов'язки, науково-дослідна робота, ідеологічні чистки, Київський державний університет.*

В системі вищої освіти України лікуючі приоритетне місце належить університетам, серед який одним із сильніших є Київський національний університет імені Тараса Шевченка. В історії цього потужного центру підготовки високоосвічених кадрів все ще залишається багато малодосліджених сторінок, особливо це стосується періоду 1933-1941 рр. Історія сучасного Київського національного університету імені Тараса Шевченка нерозривно пов'язана із Київським державним університетом радянської доби і є важливою сторінкою в історії українського суспільства. У 1920 р. Київський державний університет було перетворено у Київський вищий інститут народної освіти, а з 1926 – у Київський інститут народної освіти. Процес відновлення у 1933 р. класичного університету в Києві мав у радянській історіографії однозначну оцінку, яка базувалася на принципі непогрішимості дій радянського керівництва. Все мало сприйматися з ентузіазмом та вірою у краще майбутнє, без глибинного аналізу причин та передумов, за матеріалами дозволеними для використання та згідно ідеологічних стандартів. Основна маса радянської літератури щодо Київського університету має довідковий або пропагандистський характер, де автори мусили свідомо замовчувати історичні факти, підвищуючи пропагандистську, а не наукову цінність дослідження. У 1980-х рр. у дослідників з'явилася можливість працювати з раніше не досліджуваними документами, але тоді ще доступ до них залишався обмеженим [28, 43]. Нині ведеться систематична робота з дослідження історії окремих факультетів Київського університету [26, 32], біографії деяких професорів та ректорів в умовах розгортання політичного терору [1, 42], де відтворені основні етапи їхнього життя та діяльності, віднайдені унікальні фотозображення, автографи. У 2008 р. була захищена кандидатська дисертація К.Довганя щодо діяльності Київського університету в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму [23]. Проте вітчизняні дослідники не вичерпали проблеми, досі залишаються маловідомими і недослідженими архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області тощо.

У перші роки після відновлення навчальний процес у Київському державному університеті (далі – КДУ) проходив з численними ускладненнями

через нескінченні збори, засідання та наради, давалася в знаки перевантаженість студентів і викладачів численними зборами й громадськими обов'язками. Так, у 1933 р. секретар Київської облпросвіти встановив, що для аспірантів було передбачено виконання 15% адміністративної роботи, 75% педагогічної роботи і 100 % громадських робіт. Згодом було визнано, що «взагалі гостро стоїть питання про надмірну завантаженість багатьох аспірантів великою педагогічною, громадською, а іноді навіть адміністративною роботою» [20, 15зв., 17]. Студент філологічного факультету А.Шпрот пригадував: «По кілька разів на місяць скликали позачергові збори студентів для «проробки» наших викладачів Зерова, Калиновича, Синявського...» [48, 11]. У жовтні 1933 р. відзначалося шкідливість практики засідань, зборів, нарад та пленумів для студентів, навчанню яких це шкодить, бо «навчає студентів «мистецтву» висловлюватись під час дебатів, але зовсім не свідчить про проведення громадсько-політичної роботи» [41, 1]. У наказі ректора М.А.Кушнарьова від 15 грудня 1934 р. відзначалося: «Велика кількість різних зборів, засідань, які влаштовують організації КДУ, призводять часто до дезорганізації навчальної роботи, пропуску лекцій учасниками засідань та інших ненормальностей» [27, 356]. Проте студенти змушені були включатися до громадської роботи, бо інакше не могли спокійно вчитися без побоювання, що їх у чомусь звинуватять. Так, у 1934 р. професор кафедри зоології безхребетних біологічного факультету М.М.Воскобойников, критикуючи важкість доступу в аспірантуру здібних студентів без згоди громадських організацій, гарячково заявив, що «громадську роботу не можна поєднати з підготовкою до роботи наукової» [29, 1]. Такі думки не минулися професору, його засудили за пропаганду теорії «голубої крові» та контрреволюційну діяльність [20, 42].

Тільки 23 листопада 1936 р. постановою ЦК ЛКСМУ було наказано переглянути і скоротити кількість засідань та зборів в університеті, скласти розклад засідань і суворо дотримуватися його, заборонити викликання студентів на наради під час навчання [38, 1]. Незважаючи на потребу впорядкування громадської роботи в Київському державному університеті та розробку чіткого графіка засідань і зборів громадських організацій, у 1936 р. ліквідувати перевантаженість студентів громадською роботою не вдалося, оскільки засідання й наради були основою ідеологічної обробки радянською владою студентів і викладачів вишів, надаючи університету ознак ідеологічного, а не наукового центру. У студентів-активістів й надалі майже щодня були якісь засідання та наради. Студент 4 курсу Іщенко витратив 120 годин на засідання, замість того, щоб опрацювати потрібну літературу. Він звільнявся від засідань щодня близько 23 години ночі. Студентка-випускниця біологічного факультету Лисенко втратила таким же чином 100 годин і не змогла як слід підготуватися до іспитів [38, 1]. Про завантаженість студентів ідеологічною, а не науковою роботою свідчить і звіти за 1940 р. аспіранта кафедри основ марксизму-ленінізму КДУ А.І.Трояновського, який мав опрацювати літературу з трьох тем з курсу марксизму-ленінізму, скласти кандидатський мінімум з діалектичного та історичного матеріалізму та вивчити

іноземну мову, а також досконало вивчити праці Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна й Плеханова, опрацювати протоколи з'їздів партії (це складало 39 окремих позицій), вести конспекти [14, 1-4].

До переліку громадської роботи слід також додати «самозобов'язання», якими було охоплено 85 % колективу МК КДУ і 50 % решти науковців, до них змушені були приєднатися студенти, яких нараховувалося 96 %. Як визначалося у 1933 р., самозобов'язання містили «здебільшого пункти, що стосуються педагогічної роботи, громадської роботи, допомоги середній школі», дехто із викладачів брав зобов'язання подати наукові праці. Проте радянській владі цього виявилося замало: «зобов'язання щодо наукової роботи в науковців-комуністів є, але в загальному розгортання наукової роботи, авангардної ролі комуністів ще не відчувається» [20, 16, 30]. На думку радянської влади, самозобов'язання мали надто загальний характер, не були «календаризовані», але після проведення роз'яснювальної роботи у 1933 р., зокрема на зборах СНР та МК, «якість самозобов'язань покращилася». Так, прийнятними для самозобов'язання викладачів виявилися пункти про відвідання керівниками курсів занять аспірантів та навпаки, виготовлення в певний термін конкретної наукової продукції, перевірку конспектів студентів, проведення популярних лекцій тощо [20, 29]. Студенти, на думку радянської влади, дещо несерйозно поставилися до самозобов'язання, а дехто підписувався «якщо професор викличе, зобов'язуюсь добре відповісти», або «за два тижні вивчити «Діалектику природи»» або «вивчити конкретну додаткову літературу». Прийнятним було, коли дехто із студентів-ударників обіцяв виконання громадських робіт, а хтось – вивчити іноземну мову. Всі ці обіцянки мали ретельно перевірятися, а результати друкуватися в університетській багатотиражці, на сторінках якої викривали «лжеударників» [20, 30].

З перших днів відновлення КДУ адміністрація власними силами розпочала налагоджувати видавничу роботу, яка особливо була потрібна для кращого вербування абітурієнтів. У 1933 р., попри відсутність друкарні, паперу та коштів, університет планував видання наукових записок та розгортання «взагалі широкої видавничої роботи (маючи для цього вже деякі готові матеріали)» [20, 19]. У 1935 р. через підготовку до святкування сторічного ювілею університету було розгорнуто активну науково-видавничу роботу. Її результатом стала поява 7 збірників наукових робіт викладачів і студентів університету, зокрема збірника «Розвиток науки в Київському університеті за сто років». Проте слід пам'ятати, що друкування тієї чи іншої статті або праці мала пройти «цензуру» у ДПУ УРСР [1, 101].

Мала кількість публікацій по кафедрах КДУ пояснювалася відсутністю можливості друкуватися, натомість статті університетської багатотиражки та випуск стінгазет здійснювалися «ударними» темпами. У 1933 р. «За комуністичні кадри» стала «бойовою оперативною пресою... бойовим організмом на виконання завдань...» [25, 1]. Виходили й факультетські газети. На історико-економічному факультеті «За темпи та якість» (ред. Коваленко), різні бюлетені курсів тощо. У них висвітлювалися відвідування та академуспішність, підготовка до конференцій, якість роботи лекторів тощо [35,

1]. У періодичних виданнях часто траплялися такі дошкульні коректорські помилки, як «можць» замість «вождь» або «Сталінгад» замість «Сталінград» [36, 2; 48, 13].

Науково-дослідна робота відразу після відновлення КДУ майже не провадилася через брак прогресивно обладнаних лабораторій. Станом на 1933 р. університет мав низку лабораторій, але вони «далеко не забезпечують навіть проведення навчального процесу і ще менше можуть служити для науково-експериментальної роботи». Значна частина лабораторного устаткування у період існування Інститутів Народної Освіти було передано до інших установ, переважно до ВУАН, і не повернуто [20, 20]. У згадуваній постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. вищі навчальні заклади закликали не замикатись у межах навчально-педагогічної діяльності, а активно розгортати наукову роботу [34, 501-502]. Після цього відбулося створення спеціальних наукових лабораторій (рентгено-металофізики, електронних процесів, фізики напівпровідників і діелектриків, оптики) та цілого ряду кабінетів; організація в Каневі науково-дослідного заповідника [33, 8]; створення самостійної наукової бібліотеки [40, 2]; подальша розбудова Астрономічної обсерваторії. У 1936 р. при університеті було організовано Науково-дослідний інститут біології. В той же час у 1937 р. було ліквідовано Інститут географії та картографії, що функціонував при КДУ: «Рада Народних Комісарів УРСР постановляє: 1. Науково-дослідний інститут географії і картографії при Київському державному університеті ліквідувати. 2. Запропонувати Народному комісаріатові освіти УРСР переглянути тематику науково-дослідної роботи інституту і актуальні роботи розподілити між Київським і Харківським державними університетами» [37, 2]. У 1936 р. в КДУ працювали 32 лабораторії, а у 1939 р. – 78. Діяли лабораторії рентгено-металофізики, електронних процесів, фізики напівпровідників-діелектриків, оптики, розширено діяльність Астрономічної обсерваторії [2, 223, 246].

Працівники університету дуже болісно сприймали уніфікацію та вилучення дорогоцінного обладнання лабораторій. Так, 27 червня 1939 р. ректор О.М.Русько наказав ліквідувати устаткування по окремих лабораторіях з виготовлення дистильованої води для впорядкування та централізації цієї справи у лабораторіях університету, а також для покращення протипожежних заходів. Опір рішенню з ліквідації устаткування, а саме перегінного куба, вчинила лабораторія фізіології тварин, її старший лаборант Бойко категорично відмовився це робити, посилаючись на керівника кафедри професора Ємченка. Всі пояснення, що ректор університету як керівник установи має право розпоряджатись усім майном університету, результатів не дали. У результаті Бойка за грубе порушення дисципліни звільнили з роботи [5, 71].

У 1940 р. звіти про науково-дослідну роботу на кафедрах були бідними. Так, за 1940 р. на кафедрі геометрії КДУ професор Б. Я. Букрєєв написав 3 статті, доцент Б.Г.Фукс підготував докторську дисертацію, а старший викладач І.Г.Ільїн розробив методичний курс з геометрії для пединститутів [7, 1]. Кафедра математичного аналізу на чолі із академіком Г.В.Пфейффером також звітувала про кілька друкованих статей та циклу додатків до класичної праці

Е.Гурса, відзначивши, що перешкодою до науково-дослідної роботи є нерегулярне видання Наукового збірника КДУ [8, 1]. Кафедра теорії функцій, очолювана професором М.М.Богалюбовим, деканом механіко-математичного факультету, подала до звіту кілька статей [9, 1]. Кафедра теоретичної механіки показала у звіті видання 4 статей та захист кандидатської дисертації та скаржилася на недостатність експериментальної бази, відсутність лабораторій [10, 1].

А ось кафедра електрофізики у 1940 р. мала певні здобутки (3 доповіді на конференціях, 2 наукові праці) лише з фізики електронних явищ, а у фізиці напівпровідників завідуючий Н.Д.Моргуліс визнавав відсутність значних успіхів [13, 2]. Кафедра фізичної оптики обґрунтовувала низький рівень науково-дослідної роботи браком необхідних хімікалій та інших матеріалів для роботи, адже 75 % часу йшло на пошуки нових або на очищення вже використаних матеріалів. Завідувач кафедри А.Шишловський відзначав: «Причем все это снабжение (матеріалами) идет по линии личной связи в виде одолжения со стороны сторонних лиц» [12, 1]. Кафедра металофізики показала у звіті, що науково-дослідна робота кволо провадиться через те, що два члени кафедри були в Червоній Армії, а тому план складався із чотирьох тем, проблеми виникли із постачанням матеріалів та деталей [11, 2].

Кафедра історії України у 1940 р. відзначила кілька статей П.А.Лаврова, праці О.П.Оглобліна, кілька незакінчених праць аспірантів І.Л.Великого та В.П.Козинця, які вже вибули із КДУ із різних причин (виклик до Червоної Армії, закінчення терміну навчання) [17, 1]. Кафедра середніх віків і професор Л.М.Беркут зазначили у звіті, що успіхи «може і невеликі, якщо взяти на уваги і кількість працівників кафедри і недостатку суто практичного характеру в нашій роботі». Було названо три статті професора Л.М.Беркута, аспіранта О.С.Мінського та С.І.Ойгенбліка [16, 1-2]. Кафедра нової історії у 1940 р. вказала на наукові досягнення: «три з чотирьох її членів мають наукові звання і ступені... ведуть наукову роботу...» та поскаржилася на відсутність іноземної літератури, недостатність відряджень по 10 днів, відсутність найважливіших журналів [17, 1]. Найбільше у 1940 р. було друкованих праць та статей у кафедр психології та педагогіки КДУ, але викладачі скаржилися на недостатню кількість годин, відведених вивченню цих предметів, та відсутність лабораторій [15, 1-6].

Геолого-географічний факультет подав у 1940 р. звіт по кафедрах економічної географії, фізичної географії, геології, мінералогії та петрографії, де було розроблено не менш як 4 теми. Проте декан геолого-географічного факультету В.Г.Бондарчук (в майбутньому ректор університету) відзначав: «умови для роботи на геолого-географічному факультеті вкрай незадовільні. Найбільш негативно на роботі відбивається брак приміщень. Жодна з кафедр геолого-географічного факультету не має свого приміщення, так само не мають робочих місць науковці факультету. Іншу проблему складає завантаженість членів кафедр роботою в науково-дослідних установах спорідненого факультету. Останні виконують ті завдання, які перед ними ставить народне господарство. Це вимагає глибокої координації роботи кафедр... На сьогодні ця

координація ще недостатньо визначена... необхідно налагодити справу з друкування робіт у видавництві КДУ. За останні п'ять років з кількох десятків робіт, переданих у видавництво, ні одна не була надрукована» [18, 1-6]. Завідувач кафедри політичної економії М.Мойсєєв відзначав у звіті за 1940 р.: «большинство преподавателей переключено на другие работы, – кафедра политической экономии не имела возможности вести широкую научную деятельность» [19, 3-4].

У середині 1930-х рр. Київський державний університет став центром науково-практичної роботи студентів та аспірантів. Відразу після відновлення університету на січень 1934 р. була запланована конференція з нагоди 10-річчя з дня смерті Леніна та 25-річчя його праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм» [20, 15зв.]. З ініціативи ЦК ЛКСМУ була проведена перша в УСРР конференція молодих вчених України: «Задачей конференции является – выявить и показать молодые научные кадры, их работу, достижения, содействовать обмену опытом их работы, стимулировать дальнейшую творческую работу молодых научных работников. Конференцию эту мы хотим провести при КДУ с участием молодых научных работников всех университетов Украины, учебных и научно-исследовательских учреждений системы НКП, которые охватывают соответствующие университетам дисциплины (физика, математика, химия, биология, география, история, философия, литература). Эту конференцию мы хотим как следует подготовить, привлечь к участию в ней, в частности к руководству отдельными секциями, лучших академиков, профессоров, научных работников, а также пригласить для участия в конференции представителей молодых научных работников лучших университетов братских союзных республик. За лучшие научные доклады молодых ученых на конференции – считаем также необходимым установить 20 премий ЦК ЛКСМУ и Наркомпроса на сумму 10 000 руб.» [46, 65-66].

Передбачалося провести конференцію у вересні 1935 р., але вона відбулася тільки 16 квітня 1936 р. На ній було заслухано 33 доповіді з різних дисциплін. Це була перша в СРСР наукова студентська конференція, яка стала щорічною, а традиція проведення університетських наукових конференцій у квітні збереглася й до наших днів. 16 квітня 1938 р. розпочалася 2-га наукова конференція студентів та аспірантів КДУ, присвячена пам'яті російського природознавця та фізіолога К.А.Тімірязєва. У її роботі взяло участь близько 90 студентів та 15 викладачів [31, 2]. У листопаді 1939 р. було проведено наукову конференцію, присвячену 22-ій річниці Великої Жовтневої революції, секції були розділені по факультетах КДУ [6, 112]. У грудні 1939 р. було проведено наукову конференцію, присвячену 60-річчю з дня народження Й.В.Сталіна [6, 169]. Дуже урочистими були конференції присвячені Т.Г.Шевченко, які відбувалися у березні по всьому Союзу.

Активізації науково-дослідної роботи студентів КДУ сприяло створення у жовтні 1935 р. Єдиного наукового студентського товариства [45], де працювали не лише студенти, але й викладачі університету. У 1930-ті рр. кількість членів студентського товариства була значною та складала в різні роки – 20-30% від кількості усіх студентів (628 осіб у 1935 – 1936 навчальному році, 751 в 1938-

1939 та 800 у 1939-1940) [27, 361]. Товариство мало 35, а згодом – 54 гуртки [2, 246]. У 1935 р. був прийнятий, а у 1936 р. надрукований статут Єдиного наукового студентського товариства при КДУ, де зазначалося, що метою товариства є керувати громадсько-науковою роботою студентів, втягувати студентів у самостійну наукову роботу тощо, воно організовувало бібліотеки, друкувало монографії та бюлетені. Кошти товариство отримувало від НКО та КДУ [44, 3]. Друкувати свої роботи студенти отримали можливість у збірнику «Студентські наукові праці». Активні члени наукового студентського товариства в 1930-х рр. пізніше стали відомими вченими, зокрема серед студентів: І.М.Рапопорт, Б.Н.Фрадлін, І.Я.Дехтяр, І.П.Білокінь, П.Д.Марченко, а серед викладачів: М.П.Кравчук, М.О.Русанівський, О.П.Корнєєв, О.П.Маркевич, Н.Ю.Мірза-Авак'янц, М.М.Богалюбов, К.Т.Штепа.

Науковому студентському товариству часто доручалося проведення різних конкурсів, було створено посаду секретаря журі конкурсів. Провадилися конкурси на кращий науковий гурток студентів університету. У 1939 р. було встановлено премії науковим гурткам-переможцям – перша премія становила 1000 крб., друга – 750 крб. Студенти в гуртках також мали змогу отримати премію за конкурсом на кращу наукову роботу: перша премія – 750 крб., друга – 500 крб. і третя – 300 крб. [4, 148].

Студенти КДУ також брали участь у різноманітних практиках та експедиціях по збиранню археологічного, етнографічного та фольклорного матеріалу. Крім безпосередньо навчальної роботи (лекцій, лабораторних робіт), студенти 3-іх та вищих курсів щорічно проходили обов'язково не менш як одномісячний практикум польової археологічної роботи та практикум музейної роботи [20, 75]. Проте виникали і певні проблеми. Так, геолого-географічний факультет потребував опанування студентами свого фаху за допомогою екскурсій та експедицій, але ректорат не знаходив на це коштів: «...геологи 3-го курсу ще не бачили кристалічної породи в родовищі, незважаючи на те, що збираються писати наукові праці про ці родовища. Це щось надзвичайне! Чи не збираються з нас готувати книжних «страноведов», кабінетних мандрівників? А між тим... можна почати з ближчих родовищ (Коростень, Фастів, Волинь та Криворіжжя). Лише 3-му курсові географії, після тривалої боротьби в усіх інстанціях, вдалось-таки побачити справжній Крим. Ректорат повинен зрозуміти, що природа – наш об'єкт вивчення та наша лабораторія» [30, 3]. У 1935 р. студенти на геолого-географічному факультеті жартували, що проректор КДУ Мойсєєв допоміг проводити конференції: «Поскільки геологи та географи намагаються опанувати найбільші висоти й простори, отже варто... щоб студенти щодня мали змогу відчувати це в стінах університету... щоб перейти з аудиторії до аудиторії, треба спуститись поверхом нижче, обійти університет кругом 2 рази й знову піднятися на 4 поверх. Ось вам і простір і висоти» [24, 3].

Практична робота та експедиції з етнографії у 1937 р. підтримувалася на філологічному факультеті деканом А.О.Іщуком на прохання заступника Народного комісара з освіти А.А.Хвилі [47, 22]. У листопаді 1939 р. на

історичному факультеті підтримали археологічну експедицію, у якій взяв участь студент 4 курсу історичного факультету Л.Я.Бродський [5, 118].

У липні-серпні 1939 р. в експедицію до Київського Полісся було направлено студента Б.А.Салганік, препаратора Шахановича та старшого лаборанта Н.П.Лубкіна, які мали зібрати матеріали для зоомузею [5, 6-9]. Того ж року експедиція від зоомузею їздила до Дагестану (доцент Л.А.Шелюжко, лаборант Павлицька, препаратор Вощикин, студентка Мазановська) та Чорнобильського району (працівники музею: Губарєва, Сморжевський, студенти Ревуцький, Накладова і Кавецька) [5, 13, 60]. Препаратори та працівники зоомузею часто їздили у відрядження для збирання матеріалів по Київській, Полтавській, Чернігівській областях [5, 76]. 17 січня 1939 р. студенти КДУ взяли участь у всесоюзному перепису населення. Для цього 374 студенти пройшли курси обліковців і 24 студенти – курси інструкторів-контролерів [22, 2]. Серед них: студенти 3-го курсу хімічного факультету, 2-го курсу історичного факультету, 3-го курсу юридичного факультету, геолого-географічного факультету, 1-го курсу фізико-математичного факультету, 2-го курсу філологів [3, 12]. Ректор відзначав: «Усвідомивши всю важливість дорученої справи, студенти університету по-більшовицькому виконали всі покладені на них завдання і з честю справилися з такою серйозною роботою». Окремо були відзначені 22 студенти, які брали участь у перепису [3, 99].

Студенти мали виконувати виробничу практику на заводах та фабриках або в інститутах. Так, у 1939 р. студента В.Полевого направили до Союзпушнини у м. Мала Дівиця, студентів Кавецьку, Рапопорт та Дейген – до Ленінградського фізико-механічного інституту, Лісника, Фельдман та Маловиченко до Харківського електротурбогенераторного заводу ім. Сталіна [5, 72, 122] Студенти юридичного факультету проходили практику в судах: Верховному суді АМРСР (м. Тираспіль), Сталінській облпрокуратурі (м. Сталіно). Студентів 5-го курсу механічного відділу фізико-математичного факультету відряджали на практику до Науково-дослідного інституту Будівельної механіки АН УРСР, Науково-дослідного інституту математики АН УРСР, Науково-дослідного інституту гідрології АН УРСР у Києві [5, 160, 162].

Отже, борючись із складнощами та проблемами, у передвоєнні роки Київський державний університет щорічно випускав 400-500 фахівців. У 1939 р. було підготовлено 327 кваліфікованих спеціалістів – 51 хімік, 53 фізики, 97 істориків, 46 філологів та 80 географів [21, 1], а у 1940 р. було підготовлено 457 спеціалістів, серед них: 106 біологів, 83 філологи, 70 юристів, 67 істориків, 40 фізиків та математиків, 34 геологи, 32 географи, 14 хіміків і 11 лінгвістів [27, 359]. КДУ входив до трійки найкращих університетів СРСР, а його вихованці отримували місця в наукових установах та на великих промислових підприємствах країни. Незважаючи на всі труднощі освітнього процесу, КДУ у 1939 р. завоював перше місце в Республіканському соціалістичному змаганні вишів та втишів і технікумів. У порівнянні з 1938 р. університету вдалося скоротити втричі прогули, вдвічі – кількість незадовільних оцінок, покращити на 7% виконання плану [3, 62]. Комітет по змаганню ЦК ЛКСМУ присудив КДУ першу премію [6, 167].

Література

1. Верба І. В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
2. Вища школа Української РСР за 50 років: у двох частинах (1917 – 1967 рр.). – К.: Вид-во Київського університету, 1967.
3. Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. Р-1246. – Оп.5. – Спр.3.
4. Там само. – Оп. 5. – Спр. 4.
5. Там само. – Оп. 5. – Спр. 5.
6. Там само. – Оп. 5. – Спр. 6.
7. Там само. – Оп. 6. – Спр. 4.
8. Там само. – Оп. 6. – Спр. 5.
9. Там само. – Оп. 6. – Спр. 6.
10. Там само. – Оп. 6. – Спр. 8.
11. Там само. – Оп. 7. – Спр. 5.
12. Там само. – Оп. 7. – Спр. 7.
13. Там само. – Оп. 7. – Спр. 9.
14. Там само. – Оп. 8. – Спр. 1.
15. Там само. – Оп. 12. – Спр. 2.
16. Там само. – Оп. 13. – Спр. 1.
17. Там само. – Оп.13. – Спр. 3.
18. Там само. – Оп. 19. – Спр. 3
19. Там само. – Оп. 22. – Спр. 1.
20. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. Р-144. – Оп.1. – Спр.1400.
21. Державні іспити // За комуністичні кадри. – 1939. – № 28 (7 червня).
22. Добре підготуватись до перепису населення // За комуністичні кадри. – 1939. – № 2 (7 січня).
23. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933-1941 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К.Г.Довгань; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с.
24. Експедиція по університету // За комуністичні кадри. – 1935. – № 31 (30 жовтня).
25. За більшовицьку перебудову // За комуністичні кадри. – 1933. – № 6 (13 травня).
26. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2004. – 365 с.
27. Історія Київського університету / Відп. ред. проф. О.З.Жмудський. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 630 с.
28. Киевский университет: документы и материалы (1834-1984) / Сост. В. А. Замлинский, А. А. Буравченков, А. В. Долинский. – К.: Вища школа, 1984. – 192 с.
29. Львович С. Буржуазно-націоналістичним натхненням дамо нещадну відсіч // За комуністичні кадри. – 1934. – № 14 (9 січня).
30. На огляд – геолого-географічний факультет // За комуністичні кадри. – 1935. – № 31 (30 жовтня).
31. Наукова конференція студентів та аспірантів КДУ // За комуністичні кадри. – 1938. – № 22 (22 квітня).
32. Наукові записки до 170-річчя Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Т.1. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, КПВД «Педагогіка», 2004. – 189 с.
33. О передаче КГУ имени Т.Г. Шевченко Средне-Днепровского заповедника: постановление СНК УССР от 29 июня 1939 г. // Собрание постановлений и распоряжений Правительства УССР. – 1939. – Т.7. – № 21. – Ст. 101.
34. О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой: постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 23 июня 1936 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1936. – № 34 (21 июля). – Ст. 308.
35. Підсилити роботу низової преси // За комуністичні кадри. – 1933. – №6 (13 травня).

36. Поправка // За комуністичні кадри. – 1933. – № 6 (13 травня).
37. Про ліквідацію науково-дослідного інституту географії та картографії при КДУ: постанова РНК УРСР від 12 липня 1937 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1937. – №44 (14 жовтня). – Ст. 152.
38. Про перевантаженість студентів різними нарадами, засіданнями та громадською роботою // За комуністичні кадри. – 1936. – №36 (21 листопада).
39. Про перевантаженість студентів різними нарадами, засіданнями та громадською роботою // За комуністичні кадри. – 1936. – №36 (21 листопада).
40. Про утворення в системі КДУ імені Тараса Шевченка самостійної наукової бібліотеки: постанова РНК Освіти УРСР від 30 грудня 1940 р. // Збірник наказів і розпоряджень Наркомосу УРСР. – 1941. – № 2-3. – Ст. 10.
41. Проти засідательської метушні // За комуністичні кадри. – 1933. – №3 (2 жовтня).
42. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В.В.Скопенко, В.А.Короткий, Т.В.Табенська та ін. – К., 2006. – 336 с.
43. Ремезовский И. Д. Киевский университет: страницы революционной борьбы. – К: Изд-во при Киевском гос. ун-те, 1984. – 68 с.
44. Статут Єдиного наукового студентського товариства // За комуністичні кадри. – 1936. – №12 (26 березня).
45. Уже в 1930-ті рр. початкова назва «Єдине наукове студентське товариство» трансформувалася в «Наукове студентське товариство», яка стала загальновживаною; а в наш час – Наукове товариство студентів та аспірантів.
46. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6641.
47. ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.49270 ФП.
48. Шпорт А. Беззаконня // Київ. – 1991. – №7.

Казьмирчук М.Г. Общественная, научно-исследовательская и издательская деятельность в Киевском государственном университете в период сталинского режима.

Проанализировано образовательные и организационные проблемы восстановленного Киевского государственного университета в довоенные годы. Проблемы исполнения общественных обязанностей, научно-исследовательская и издательская работа преподавателей и студентов выяснены на фоне идеологических чисток советской власти в образовательной сфере.

Ключевые слова: *образовательный процесс, общественные обязанности, научно-исследовательская работа, идеологические чистки, Киевский государственный университет.*

Kazmirchuk M.G. Public, research and publishing activity in the Kievan state university in the period of the Stalin.

The article analyzes the educational and organizational problems at renewed the Kiev State University during the pre-war years. The problems of meetings and performance of public duties, research and publishing work of teachers and students clarified against the background of ideological cleansing by Soviet power in the educational sphere.

Key words*: educational process, textbooks, educational programs, lectures, seminars, public duties, research work, the ideological cleansing, Kiev State University.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
23.09.2011

УДК 327 (73:497,1) «198» **Константинов А.Ю.**

ПОЛИТИКА АДМИНИСТРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТА Р. РЕЙГАНА В ОТНОШЕНИИ ЮГОСЛАВИИ В 80-е гг. XX ст.

Рассматриваются основные составляющие политического курса администрации президента Р. Рейгана в отношении Югославии в период её пребывания у власти в 1981–1989 гг. В работе проведен анализ основных причин приведших к трансформации политики и идеологии этой страны, изменению основных внешнеполитических приоритетов и переходом холодной войны в свою решающую стадию. На основании ранее неизвестных источников автор раскрывает основные формы реализации нового курса руководства США в отношении Югославии.

Ключевые слова: *политика США, Югославия, администрация президента, национальная безопасность.*

В начале 80-х годов XX в. наступает, заключительный этап информационно-психологической войны США против СССР и стран «социалистического лагеря». Эволюционная стадия психологической войны завершилась. На повестку дня в качестве практической задачи ставится операция по тотальному разгрому СССР и его союзников. В этот период актуальным для руководства Соединённых Штатов становиться вопрос о выработке новой внешнеполитической стратегии в отношении стран Восточной Европы, среди которых особое место занимала Югославия, являвшаяся одним из ключевых партнёров США в регионе.

Развитие событий в Югославии не повторило сценарий, во многом общий для соседних с ней стран и проходило значительно более сложно и остро. Это обусловлено целым рядом факторов, среди которых достаточно указать на специфику Югославии как многонационального и многоконфесионального государства, чрезвычайно пестрого и неоднородного как по экономическому развитию, так и по культурным традициям. Югославия весомо отличалась от многих социалистических государств Европа, но при этом имела значительное сходство с СССР. Судьба СФРЮ получает, таким образом, известное парадигматическое значение и для народов «постсоветского» пространства.

При написании статьи важную роль сыграли источники связанные с деятельностью советских дипломатических служб на территории СФРЮ [1-3]. Они содержат в себе аналитические записки советских дипломатов, обзоры прессы, экономические справки, интервью с виднейшими политическими и культурными деятелями Югославии. Большое значение имеет информация содержащаяся в частично рассекреченных в 1990г. директивах совета по национальной безопасности [4].

Изменение внешней политики США в соответствии с новыми задачами стало предметом изучения для многочисленных исследователей. Среди них необходимо выделить директора Центра международных исследований Института США и Канады РАН Уткина А.И. [5-6] сотрудников института военной истории МО РФ Васильеву Н.В., Гаврилова В.А., Миркискина В.А. [7-8], экономиста Травина Д. [9], западных исследователей Чосудовского М. [10] , Кэмпбелла Дж. [11] Уилсона Д. [12], Швейцера П. [13]. В их работах

достаточно подробно освещается новая политическая линия США в отношении СССР и практические шаги, предпринимаемые новой администрацией Р.Рейгана для её осуществления, однако практически не уделяется внимание политике проводимой Соединёнными Штатами в отношении стран Восточной Европы.

Автор статьи ставит своей целью исследовать, на основании ранее малоизвестных источников, югославское направление политики США в период работы администрации Р. Рейгана, трансформацию политики и идеологии этой страны в связи с изменением основных внешнеполитических приоритетов и переходом холодной войны в свою решающую стадию.

Существующий пробел в исследованиях создаёт необходимость раскрыть суть сформировавшейся в начале 80-х так называемой «доктрины Рейгана» и принятых на её основании серии секретных директив по национальной безопасности, определившей на долгий период политику официального Вашингтона в отношении Югославии, проследить методы осуществления нового внешнеполитического курса в отношении СФРЮ, выявить основные движущие силы эволюции внешнеполитической стратегии США на югославском направлении.

Начиная с середины 60-х годов, Р. Рейган был и апологетом той политики Америки, которую она проводила во Вьетнаме. Ещё будучи претендентом на пост президента, он заявил: «Мы осуществляли во Вьетнаме благородную миссию». Уже став президентом, он объявил, что пораженцы «не дали американским войскам добиться победы». В инаугурационной речи 20 января 1981 г. президент Р. Рейган не преминул почтить память тех, «кто пал на рисовых полях Вьетнама».

Сторонники Рейгана по принципиальным соображениям отказываются признать «аксиомы» политики Никсона – Форда – Картера: факт ограниченности американских ресурсов, важность переговоров, пользу диалога с потенциальными противниками на основе равенства. Президент Рейган принадлежит к тем, кто, в отличие от большинства правящей элиты США, не прошел «вьетнамский урок», не согласился признать ограниченность мощи США в быстро изменяющемся мире. «Его мир – это мир 1952 года, – писал обозреватель Х. Смит о Рейгане. – Он видит мир в черно-белых тонах» [5, с.254].

В администрации Р. Рейгана сплотились те, кто хотел бы за счет наращивания жесткости в отношении потенциальных противников и игнорирования интересов развивающихся стран создать альтернативу «сползающей» с вершины могущества Америки, возродить стратегию, основанную на увеличении военного арсенала США и силового курса на международной арене. Часть стратегов республиканской администрации вышла из созданного в середине 70-х годов Комитета по существующей опасности – правой организации, поставившей своей задачей борьбу против процесса разрядки, договоров ОСВ-1 и ОСВ-2, выступавшей за новое американское самоутверждение в мире. Члены комитета заняли до 50 % вакансий в высшем эшелоне администрации. Сторонники Рейгана опирались на разработки

нескольких «мозговых трестов». Основные «фабрики мысли» правых – Фонд наследия, а также Американский предпринимательский институт, Гуверовский институт войны, мира и революции при Стэнфордском университете, Центр международных и стратегических исследований при Джорджунском университете [6, с.388]. В США формируется качественно новая наступательная стратегия. В январе 1981 г. директор ЦРУ Уильям Колби представил соответствующий доклад только что избранному президенту США Рональду Рейгану.

В начале 1982 г. президент Рейган вместе с несколькими главными советниками начал разрабатывать стратегию, основанную на атаке на главные, самые слабые места политической и экономической советской системы. «Для этих целей, – вспоминает Каспар Уайнбергер, – была принята широкая стратегия, включающая также и экономическую войну. Это была тайная операция, проводимая в содействии с союзниками, а также с использованием других средств» [13, с.6]. Началось стратегическое наступление, имеющее своей целью перенесение центра битвы супердержав в советский блок и даже вглубь самой Страны Советов.

Цели и средства этого наступления были обозначены в серии секретных директив по национальной безопасности (NSDD), подписанных президентом Рейганом в 1982 и 1983 годах, – официальных документах президента, направленных советникам и департаментам, касающихся ключевых проблем внешней политики. Как всегда в таких случаях, они шли под грифом «совершенно секретно». Эти директивы по многим аспектам означали отказ от политики, которую еще недавно проводила Америка. Подписанная в марте 1982 года «NSDD-32» рекомендовала «нейтрализацию» советского влияния в Восточной Европе и применение тайных мер и прочих методов поддержки антисоветских организаций в этом регионе. Наконец, в январе 1983 года, Рейган подписал «NSDD-75», в которой Соединенным Штатам рекомендовалось не только сосуществование с советской системой, но и фундаментальные ее изменения. Некоторые из этих директив имели своей целью проведение Америкой наступательной политики, результатом которой должно быть ослабление советской власти, влияния среди стран «социалистического лагеря», а также ведение экономической войны, или войны за ресурсы.

Безусловно, изменение внешнеполитической стратегии предусматривало пересмотр отношений с ключевыми партнёрами в восточноевропейском регионе и особенно с Югославией. Как известно, в своём отношении к любой стране Восточной Европы американские политики исходили не столько из идеологических соображений, сколько руководствуясь концепцией национальной безопасности [8, с.278]. СФРЮ, являясь одним из лидеров движения неприсоединения в условиях, когда большинство восточноевропейских государств двигались в направлении большей автономии и самостоятельности выработала свою собственную модель развития. «Титоизм» как право на национальную независимость и равноправие был подобен вирусу, который проник в кровеносную систему стран Восточной

Европы [11, с. 100]. В годы правления Иосипа Броз Тито Югославия выполняла роль посредника между Западом и наиболее одиозными коммунистическими режимами (маоистский Китай, полпотовская Кампучия). Режим Тито играл на противоречиях между государствами капиталистической и социалистической систем, что позволяло Югославии в послевоенные десятилетия довольно быстро развиваться.

В 60-70–е годы СФРЮ придерживалась равноудалённости от двух военно-политических группировок. Она выступала за развитие различных форм сотрудничества со всеми государствами Балканского региона в «духе Хельсинки», за ослабление блокового противостояния в районе Средиземноморья [7, с. 311]. Но в экономическом отношении она всё теснее привязывалась к Западу. США ещё с 60-х начали оказывать помощь Югославии по трём основным направлениям: продажа сельскохозяйственных продуктов, преимущественно излишков пшеницы; предоставление отдельных займов для финансирования конкретных объектов; осуществление технической помощи, в том числе по обучению югославских специалистов в США. Оказывая такую помощь, в США рассчитывали ограничить сближение Югославии с Москвой, поддержать её независимую политику [11, с. 50].

Однако с изменением самой внешнеполитической стратегии Соединённых Штатов, поставившей своей задачей тотальный разгром СССР и его союзников, роль Югославии оказывавшей разрушительное влияние на советский блок и его единство была нивелирована. Существование в Восточной Европе достаточно крупного многонационального государства с развитой экономикой, современной боеспособной армией, высокими социальными стандартами жизни и независимой политикой стало нежелательным для новой администрации в Вашингтоне и вступало в явное противоречие с планами США по расширению своего влияния в регионе. С начала 80-х всё более привлекательной стала выглядеть возможность устранения экономического конкурента и «силового открытия» экономики СФРЮ для западного капитала с поглощением наиболее привлекательных югославских предприятий транснациональными корпорациями. Опасность чрезмерного усиление западного влияния на Югославию была очевидна ещё при правлении многолетнего лидера страны Иосифа Броз Тито, который в июле 1971 г. Заявил хорватским коммунистам: «великие державы воспользуются услугами хоть самого дьявола, и им наплевать коммунист он или нет» [12, с. 203–204].

Изменившийся характер двухсторонних отношений стал полностью очевиден для югославской стороны после визита в Белград в 1982 году госсекретаря США Дж. Шульца и ознакомления с его докладом «Демократия в странах под коммунистическим управлением». По мнению югославской прессы, выступление госсекретаря США является первым фактическим шагом в реализации новой доктрины Рейгана, которая была им изложена им в английском парламенте. Газеты посчитали, что тезисы из доклада Дж. Шульца означают намерения США «прямо вмешиваться» во внутренние дела социалистических государств, оказывать «непосредственную активную»

политическую, материальную и др. поддержку «оппозиционным силам» этих стран. [2, с. 23].

Несмотря на неприсоединение Белграда ни к одному из противоборствующих военно-политических блоков и его обширные торговые отношения с Европейским экономическим сообществом и США, правительство Рейгана избрало своей мишенью югославскую экономику. Это отражено в Директиве Совета национальной безопасности 1984 г. (NSDD 133) под названием «Политика Соединенных Штатов по отношению к Югославии» [4] с грифом «совершенно секретно». Её неполная, подвергнутая цензуре версия, рассекреченная в 1990 г., в значительной степени выглядит основанной на директиве NSDD 54 по Восточной Европе, разработанной в 1982 году. Последняя защищает всё более «расширяющиеся усилия в продвижении «тихой революции», имеющие целью низвержение коммунистических правительств и партий», для реинтеграции стран Восточной Европы в рыночную экономику. США ранее присоединились к другим международным кредиторам Белграда в навязывании первого этапа макроэкономической реформы в 1980-х, незадолго до смерти маршала Тито. Спонсируемые МВФ программы с тех пор последовательно продолжали уничтожение индустриального сектора и постепенно демонтировали югославское государство «всеобщего благоденствия». Соглашения о реструктуризации увеличили внешний долг и обеспечили мандат для девальвации югославской валюты, что сильно ударило по уровню жизни югославов. Этот начальный раунд реструктуризации заложил её основы.

В течение 1980-х годов МВФ периодически прописывал дальнейшие дозы своей горькой «экономической терапии», тогда как югославская экономика медленно впадала в кому. В 1988 г. по согласованию с МВФ была принята программа реформ. Она предполагала существенную либерализацию в сфере ценообразования и внешнеэкономических связей. Был создан единый валютный рынок, сняты административные ограничения в системе банковского кредитования. Однако. по оценке Травина Д., результат получился обратный ожидаемому. Соединить либерализацию с финансовой стабилизацией в югославских условия оказалось невозможно. С одной стороны, сильно выросли тарифы естественных монополий, которые принудительно держали на низком уровне примерно 25 лет. С другой же стороны, прирост денежной массы в 1989 г. возрос в 10 раз по сравнению с 1988 г., что в условиях более свободной системы ценообразования ускорило и темпы инфляции, превысившие в годовом исчислении 1200%. [9,с.242]. Промышленное производство докатилось до 10-процентного падения к 1990 году – со всеми предсказуемыми социальными последствиями. Навязываемые МВФ реформ подлили масла в огонь сепаратистских тенденций, которые и без этого подпитывались как экономическими факторами, так и этнической рознью, что фактически и предопределило раскол Югославии. Спровоцированный МВФ бюджетный кризис создал экономику «свершившегося факта», которая проложила путь к формальному отделению Хорватии и Словении в июне 1991-году [8]. По существу же предоставляемые МВФ кредиты прямо направлены на

вмешательство и контроль над югославской экономикой, а также её внутреннеё экономической и социальной политикой, которая в значительной мере испытывала давление этого фонда, за которым стояли западные государства [3, с. 79].

Качественно новым этапом в подрывной деятельности против СССР и стран «социалистического лагеря» стало то, что руководство ею, которое раньше осуществлялось спецслужбами якобы без ведома политических инстанций, теперь официально возглавили вашингтонские чины высшего государственного уровня. В подписанной Рейганом директиве № 75 предписывалось прямое вмешательство во внутренние дела соцстран с целью подрыва их режимов. При этом главную ставку делали на создание и консолидацию «внутренних оппозиционных сил», которые при поддержке извне должны добиться захвата власти и политической переориентации своих стран на Запад. В директиве говорилось о том, что в основу конкретных действий должна быть положена «программа демократии и публичной дипломатии» [7, с.7].

Эта программа, в частности, предусматривала выделение на ближайшие два года 85 млн. долларов для подготовки будущих руководящих кадров и создания прозападных политических партий и профсоюзов в соцстранах, а также в странах «третьего мира», придерживающихся социалистической ориентации. На создание «национального и интернационального рабочего движения» ассигновалось 17,8 млн. долларов, а на издание и распространение литературы, опровергающей «марксистскую диалектическую философию» - около 5,5 млн. долларов». Подготовка кадров, означавшая денежные дотации, бесплатные зарубежные поездки, снабжение техникой компьютерного типа и т. д., служила прикрытием организации сети агентов влияния.

Значительное влияние на ослабление центральной власти в СФРЮ оказывала активная работа эмигрантских организаций. Их основу составляли бежавшие после войны остатки усташей, четников, албанских баистов, словенских белогвардейцев и т.д. Общая их численность насчитывала 250 тыс. В условиях «холодной войны», пользуясь покровительством Запада, они сохранили свою организационную структуру и вооруженные силы. В своей антиюгославской деятельности эти эмигранты использовали различные формы, в том числе: психологически пропагандистскую, диверсантско-террористическую, экономический саботаж, шпионаж[1.с.26]. Достаточно ярко иллюстрирует смену курса руководства США динамика проведения эмиграцией своих акций. В период болезни И.Б. Тито и после его смерти 1979 г. – начале 1980 г. – наблюдается пауза, совпавшая с выжидательной позицией Запада. В последующие два года антиюгославские эмигранты активизировали свои действия. Всего с 1945 г. по 1982 г. ими проведен против Югославии свыше 360 диверсионно-террористических акция, убито свыше 150 человек, из них 6 югославских послов, ранено около 400 человек. При это в 1981 г. проведено свыше 60 таких акций, а за первые 9 месяцев 1982 года около 50 [1, с. 27]. На территории США в начале 80-х годов действовало 27 официальных органов печати эмиграции, материалы которых часто носили экстремистский

характер. Все это было составными частями новой стратегии администрации Р. Рейгана.

Поскольку значительная часть этой стратегии основывалась на ведении тайных операций, директор ЦРУ Кейси стал одним из главных руководителей. Он был самым могущественным директором ЦРУ в истории Америки и имел круглосуточный доступ к президенту. Поскольку существовала необходимость ведения тайных операций, Кейси мог позволить себе вмешиваться во внешнюю политику, что по давней традиции принадлежало другим членам кабинета [13, с.8]. Существенную роль в описываемых событиях сыграл Каспар Уайнбергер, многолетний сотрудник и друг Рейгана. Являясь министром обороны Уайнбергер очень ценил технические новшества и не любил коммунизм. В его представлении достижения в развитии техники давали Америке явное преимущество, которое нужно было использовать с целью ослабления стран «социалистического лагеря».

Кейси и Уайнбергер были двумя выдающимися фигурами, реализовывавшими стратегию Рейгана. Они были членами первого кабинета Рейгана и остались с президентом на второй срок его полномочий. Наиболее значительную роль в формулировании стратегии сыграл Совет национальной безопасности. Советник по делам национальной безопасности, многолетний друг Рейгана Уильям Кларк, не имел права принимать решений в вопросах иностранной политики, но имел к ней доступ и курировал создание проектов наиважнейших элементов стратегии. Члены Совета национальной безопасности Джон Пойндекстер, Роберт Макфарлейн, Роджер Робинсон, Ричард Пайпс, Билл Мартин, Дональд Фортье и Винсент Каннистраро сыграли решающую роль в формулировании принципов стратегии. Макфарлейн и Пойндекстер, принявшие после Кларка на себя руководство делами национальной безопасности, во время второго срока полномочий Рейгана воплощали в жизнь важнейшие элементы стратегии в неизменной форме.

Постановка новых стратегических задач администрацией Р. Рейгана в начале 80-х годов привела к пересмотру внешнеполитического курса США в отношении стран «социалистического лагеря». Суть новой доктрины сводилась к разгрому блока социалистических стран, возглавляемого Советским Союзом и построению нового монополярного мира. В этом новом мире Рейган, Кэйси, Уайнбергер и другие правые политики США не находили места сильному югославскому государству. Была объявлена беспощадная война. Одной из самых трагических жертв которой стала Югославия, потерявшая своё крайне важное геостратегическое положение «внеблокового государства», которое она занимала в предыдущие годы. Основная нагрузка в этом противостоянии была возложена на разведывательное и оборонное ведомство США и международные финансовые институты, оружием которых стали тайные операции, пропаганда, поддержка сепаратистских сил и навязывание разрушительных для единой Югославии экономических реформ. Утрата СФРЮ своего международного значения лишила её важной стратегической роли противовеса или альтернативы в противостоянии между блоками, в том числе в Балканском регионе. Вследствие этого исчезло одно из главных условий сплочения народов страны и были разрушены основы политической и экономической безопасности Югославии.

Литература

1. Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ), ф. 144, Оп. 43, Референтура по Югославии, д. 12. О положении граждан СФРЮ, находящихся на временной работе за рубежом и деятельности антиюгославской эмиграции. (справка), л. 138.
2. АВПРФ, ф.144 Референтура по Югославии, оп. 43, д. 8. Печать СФРЮ о конференции в госдепартаменте США (Информация), л. 87.
3. АВПРФ, ф.144 Референтура по Югославии, оп. 43, д. 8. Место и роль иностранных кредитов в развитии экономики СФР Югославии (справка), л.210.
4. U.S. Policy Toward Yugoslavia (NSC-NSDD-133) http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-133.htm
5. Уткин А. И. Американская империя / А. И. Уткин. – М. : Эксмо, 2003. – 736 с.
6. Уткин А. И. Мировая холодная война / А. И. Уткин – М. : Эксмо, 2004. – 476 с.
7. Балканский узел, или Россия и `югославский фактор` в контексте политики великих держав на Балканах в XX веке. Серия: XX век: история. Лики, лица, личины. М. : Звонница-МГ. 2005 – 432 с.
8. Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? (Историческая судьба Югославии в XX веке) / Н. Васильева, В.М. Гаврилов – М. : Гея итэрум, 2000. – 480 с.
9. Травин Д. Европейская модернизация: В 2 кн. Кн. 2. / Д. Травин – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб:Terra Fantastika, 2004. – 572 с.
10. Чосудовский М. Как МВФ разрушил Югославию [Электронный ресурс] / М. Чосудовский. – Режим доступа : http://saintjuste.narod.ru/chosudovsky.htm
11. Кэмпбелл Дж. Особый путь Тито. Америка и Югославия в мировой политике. Пер. с англ. / Дж. Кэмпбелл – М. : «Прогресс», 1968. – 320 с.
12. Уилсон Д. Югославия. Тито / Д. Уилсон. – Лондон: Кембридж, 1979. – 338 с.
13. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря [Электронный ресурс] / П. Швейцер. – Режим доступа : http://lib.rus.ec/b/164579/read#t8.

Константінов О.Ю. Політика адміністрації президента Р. Рейгана щодо Югославії у 80-ті рр. XX ст.

Розглядаються основні складові політичного курсу адміністрації президента Р.Рейгана відносно Югославії в період її перебування у влади в 1981–1989 рр. У роботі проведений аналіз основних причин що привели до трансформації політики і ідеології цієї країни, зміни основних зовнішньополітичних пріоритетів і переходом холодної війни в свою вирішальну стадію. На підставі раніше невідомих джерел автор розкриває основні форми реалізації нового курсу керівництва США у відношенні СФРЮ.

Ключові слова: *політика США, Югославія, адміністрація президента, національна безпека.*

Konstantinov A. Policy of R. Reagan administration concerning Yugoslavia, 80th years of XX century.

In article are considered main forming political course to administrations of the president R.Reagan in respect of Yugoslavia at period of her (its) stay beside the authorities in 1981-1989. In work is organized analysis of the main reasons led to politicians and ideology transformations of this country, change main внешнеполитических priority and turning the cold war in its solving stage. On the grounds of earlier unknown sources author reveals the main forms to realization of the new deal management of the USA in respect of SFRY.

Key words: *policy USA, Yugoslavia, administration of the president, national safety.*

Рецензент: **Євдокимов М.О.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.11.2011

УДК 355.018:323.11(477) «1945/1953» **Корольова Г.І.**

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ СЕЛЯН УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ ЧАСИ

Проаналізовано відношення мешканців сільської місцевості до деяких заходів влади у сільськогосподарській галузі. Висвітлено долі пересічних колгоспників в часи голоду. Визначено суспільно-політичні настрої та характер масової політичної свідомості селян на буденному рівні наприкінці 40-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: *політичні настрої, масова політична свідомість, суспільна свідомість, «людина в історії», історична антропологія, голод 1946-1947 рр.*

Серед сучасних дослідницьких напрямків української історичної науки важливе місце посідають праці в галузі історичної антропології. Саме людина з її думками, мотивами поведінки, сприйняттям навколишнього світу стає центром уваги істориків. У цьому сенсі науковий інтерес викликають суспільно-політичні настрої українських селян після здобуття перемоги у Другій світовій війні. Для масової свідомості того часу була характерна особлива «післяпереможна» атмосфера. Суспільство взагалі очікувало на значні поступки з боку держави, зокрема, селяни мріяли про корінні зміни державної політики щодо колгоспної системи. Однак відносини держави з колгоспниками були суперечливими.

Історіографічний огляд праць вітчизняних науковців, які стосуються дослідження «людини в історії», дає можливість стверджувати, що в радянській історіографії 40-80-х рр. ХХ ст. проблема політичних настроїв селян, як форми існування масової політичної свідомості, на буденному рівні конкретно не вивчалася. Адже історики, перебуваючи у лещатах жорсткої ідеології, основну увагу зосереджували на аналізі аграрної політики держави та позитивних рисах соціальних перетворень. Разом з тим, роботи радянських істориків містили і критику окремих «негативних явищ» у становищі сільськогосподарської галузі [1-3]. Оцінюючи суспільні настрої українського селянства, учені обстоювали хибну тезу про «всенародну підтримку політики партії» на селі та існування опору заходам радянської влади лише з боку незначної частини селянства.

На початку ХХІ ст. перед сучасними українськими дослідниками постала проблема розширення тематичного спектру соціальної історії України. Помітним здобутком у цьому плані є колективна праця «Історія українського селянства» [4]. Серед вітчизняних науковців, які вивчали проблему соціальної активності та морально-психологічного стану населення України у 1945-1953 рр., треба відзначити роботи В.В. Кононенка, О.В. Янковської, В. Крупини, О.П. Рабенчука [5-10]. Значний внесок у дослідження проблеми впливу державної політики на духовну атмосферу повоєнного суспільства СРСР зробили російські історики Є. Зубкова [11], Э.Ю. Завадська та Т.В. Царєвська [11-12]. На наш погляд, перед українськими дослідниками з усією очевидністю постала проблема проведення диференціації політичної поведінки різних соціальних прошарків. З огляду на це, доцільним є більш детальний аналіз політичної свідомості селян на буденному рівні, яке поки що не знайшло достатнього висвітлення в сучасній історіографії.

Метою нашого дослідження є аналіз політичних настроїв селян у повоєнний період історії України, зокрема, цікавим виявляється питання, як селяни оцінювали та сприймали заходи влади щодо майбутнього сільськогосподарської галузі й долі пересічних мешканців сіл.

Партійні документи, що знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (таємна частина), уміщують донесення секретарів обкомів партії до ЦК КП(б)У щодо політичних настроїв населення, зокрема селян, різних областей республіки. Зауважимо, що найбільшу кількість складали повідомлення про те, як «колгоспники, робітники МТС та радгоспів охоплені загальним трудовим підйомом». І це відбувалось в умовах, коли у вересні 1946 р. у повідомленні (не для друку) Раді Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) радянським і партійним керівникам щодо аналізу ситуації із продуктами харчування зазначалося, що за несприятливих погодних умов істотно зменшився валовий збір зернових.

У той же час партійні керівники усіляко підкреслювали, що селяни «щиро віддані лінії партії і вдячні уряду та особисто тов. Сталіну за турботу про них». Так, Полтавський обком партії повідомляв про думку безпартійної колгоспниці з с. Кравченко Велікобогачанського району Г. Геркель, яка під час обговорення робочого плану колгоспу мовила: «Уряд про нас чимало поклопотався, але і ми добре попрацювали. Про що ми думаємо, коли сіємо хліб? Про те, щоб зібрати ярової пшениці по 100 пудів з га, а зараз вже можна сказати, що зберемо більше» [14, арк. 9]. В інформаційній записці Сумського обкому партії у ЦК КП(б)У від 28.08.1947 р. наголошувалось, що особливо великий політичний підйом у трудящих села спостерігався під час обговорення «листа тов. Сталіну від колгоспників, колгоспниць, працівників МТС, радгоспів і фахівців сільського господарства», в якому вони масово брали підвищені соціалістичні зобов'язання щодо дострокового виконання плану хлібопостачання. Трудящі села виражали «подяку тов. Сталіну, партії й уряду за своєчасну допомогу, надану державою сільському господарству». З цього приводу цікавим є висловлювання колгоспника А.І. Псурцева на зборах артілі «Свобода» Великописарівського району: «Із думкою про нашого вождя і кращого друга Й.В. Сталіна ми працюємо на сівбі та прибиранні, з цією ж думкою ми у найближчі дні розрахуємось із державою щодо хлібопостачання». Подібних висловлювань та пропозицій з боку колгоспників можна навести чимало.

На перший погляд дивним є факт того, що в умовах відновлення колгоспної системи, яка супроводжувалась безжальною заготівельною кампанією, колгоспники продовжували завіряти партію та уряд у своєму бажанні взяти підвищені зобов'язання з дострокового виконання плану хлібоздачі державі. Проте, у більшості це були так звані «офіційні» виступи селян на загальних зборах колгоспників або виступи під час інших заходів, які влаштовували представники партійно-бюрократичного апарату.

Слід зазначити, що у повоєнний час існувало чимало колгоспників, які насправді були щиро вдячні радянській владі за позитивні зміни в їхньому житті. Ці думки вони висловлювали не за вказівкою влади, а у приватних бесідах. Наприклад, безпартійна робітниця колгоспу «Політвідділ»

Великобогачанського району Полтавської області Є. Бобліковська влітку 1947 р. у бесіді з колгоспниками казала: «Який не важкий був цей рік, але нас уряд не залишив у біді, допоміг нам із хлібом і машини нам дав. А як було б важко, якби нам не допомогли? Зараз ми бачимо, що наша праця дала добрі результати. Хліба нині буде багато. З державою ми розрахуємося повністю і на трудодні отримаємо багато всього» [14, арк. 8]. Також інтерес представляє розмова селянина зі с. Старі Броди Бродовського району Львівської області Л. Баранкевича з односельцем, яка відбулась у час проведення масової колективізації у Західній Україні (1947 р.): «Я все життя шукав щастя. Нужда і убогість змусили мене поневірятися по всьому світу. За 15 років я об'їздив майже всю Європу, жив у Канаді, а додому повернувся з порожніми руками. Я шукав щастя на заході, а воно прийшло із Москви, від Сталіна» [15, арк. 20].

У той же час, у документах наводяться й чисельні висловлювання селян зовсім іншого характеру. Чим впевненіше радянська влада відновлювала свої позиції після визволення території України від окупаційних військ, тим менше у селян залишалось сподівань на реформування колгоспного ладу. Їх психологічний стан і настрої, особливо в умовах голоду 1946-1947 рр., за оцінками органів НКВС, були тривожними, а прагнення спрямовані лише в одному напрямку - вижити. У донесеннях секретарів обкомів партії до ЦК КП(б)У повідомлялось про наявність «ворожих радянській владі» настроїв селян, які не укладались у звичні офіційні шаблони. Безумовно, «антирадянські» розмови найчастіше відбувались у неофіційній обстановці, приватних бесідах із друзями або сусідами. Найбільшого поширення вони набули у період збирання врожаю та взимку 1947 р.: «Урожай-то нині хороший, але хліба все одне отримаємо мало. Весь хліб забере держава. У 1934 р. теж був хороший урожай, але ми і тоді залишилися без хліба» (Рубен, с. Велика Будіща Деканського району Полтавської області); «Зараз у нас багато землі і всякого багатства, а колгоспник живе голодний. Скільки Росія живе, але ніколи народ трави або полови не їв, а зараз догосподарювались, що хліба немає» (С.Н. Фесенко, артіль ім. Ворошилова Крольевецького району) [14, арк. 10-11; 34].

Досить поширеними серед селян були настрої, які відображали їх сумний погляд на подальші перспективи життя. Мешканці Херсонської області так бачили існуючу дійсність та своє майбутнє: «Нам вже набридла затірка з жита, ходимо голодні, як собаки. Народ після весни ніяк не видужає. Ходять красти колоски, але за це строго судять. Якщо цього року хто буде живий, той буде щасливий. Більшість помре з голоду» (с. Виноградово Скадовського району); «Із колгоспу нічого не дають, а працювати заставляють. Колосків збирати не дають. Кого зловлять з колосками, судять. В'язниці забиті людьми. Чим так жити, так краще повіситися» (с. Чулаковка Білозерського району) [14, арк. 27].

Деякі з селян, які були незадоволені реаліями життя в колгоспах, пропонували шукати інший шлях побудови суспільства. Так, мешканець с. Федорівки Високопільського району Херсонської області казав: «Напевно нічого не дадуть на трудодні. А як жити і що робити? Планували отримати по 20 ц з га, а намолочують по 3-4 ц, ось і чекай хліба. Життя далі немає, треба

шукати іншої дороги» [14, арк. 26]. Селяни не мали чіткого усвідомлення кращого шляху розвитку села. Деякі з них вихід із продовольчих труднощів бачили у крадіжках. Так, під час читання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4.07.1947 р. про боротьбу з розкраданням суспільного майна, колгоспниця з колгоспу «КІМ» Варварівського району Миколаївської області А.М. Якименко заявила: «Увесь хліб забирають, красти не дають, чим ми повинні жити?» [14, арк. 41]. Херсонський обком партії зазначав, що у колгоспі «Краще життя» Голопристанського району серед «відсталої частини колгоспників» виявлено розповсюдження негативних і ворожих висловів: «Урожай цього року поганий, і на трудодні, мабуть, нічого не отримаємо, а ситим буде той, хто вкраде». Частина колгоспників пропонувала затягувати процес обмолоту хліба, розраховуючи на те, що поки хліб у полі або на току, у них буде що їсти. Наприклад, серед колгоспників Лисогірського району Миколаївської області була поширена така думка: «Чим довше молотитимемо, тим довше їстимемо хліб» [14, арк. 43]. Колгоспники сіл Каланчакського, Чапланського та Цюрипінського районів Херсонської області за краще для себе вважали самовільно виїхати з родинами до міста [14, арк. 28].

Інформація партійної номенклатури вміщувала думки стосовно колгоспного ладу не тільки рядових колгоспників, а й селян-одноосібників. Так, мешканець з хутору Оболонського району Полтавської області С.Л. Кубока на пропозицію вступити до колгоспу заявляв: «Пішли ви до біса зі своїми колгоспами, дурні всі ті, хто в них працює» [14, арк. 8]. Аналогічні настрої спостерігалися і в колгоспах Голопристанського і Чаплинського районів Херсонської області [14, арк. 15].

Уявлення про настрої пересічних селян у повоєнний час дає й їх особисте листування, з якого також видно інше, відмінне від офіційної картини, сприйняття радянської дійсності. Наприклад, настрої селян Херсонської області відображають такі цитати з листів: «Хліба нам би вистачило на декілька років, якби його не відправляли за кордон. Мабуть так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли б наші булки». Тяжке становище селян в умовах голоду призводило до формування негативного відношення до комуністів та комуністичної партії взагалі. Так, колгоспниця з с. Дмитровка Каховського району писала сину в армію: «…я взнала, що ти без мого дозволу вступив до партії. Для мене це дуже образливо. Ти повинен був запитати поради у своєї матері. Я не схвалюю твій вчинок. Ти партійний, а я тут страждаю без хліба. Зараз людей судять навіть за колоски» [13, арк. 10].

Слід підкреслити, що партійна номенклатура вважала, що антирадянські випадки та прояви незадоволеності притаманні лише окремим категоріям громадян і виключно під впливом «німецько-фашистських посібників та інших вороже налаштованих елементів». Так, в інформаційній записці секретаря обкому партії Кіровоградської області секретареві ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичу в серпні 1947 р. було записано, що «у період виконання плану хлібозаготівель залишки ворожих елементів із числа колишніх куркулів, націоналістів, німецьких посібників і сектантів проводять ворожу агітацію і прихований саботаж, намагаються використовувати окремих відсталих, з низькою

політичною свідомістю громадян». У повідомленні секретаря Одеського обкому КП(б)У О. Кириченка зазначалось, що у Першотравневому районі колгоспник сільгоспартілі ім. Сталіна Овсянюк у період збору врожаю «проводив антирадянську агітацію, здійснював контрреволюційний наклеп на керівників партії та уряду». Вказувалось, що під час окупації він був старостою села і неодноразово на загальних зборах колгоспників закликав їх до активної допомоги німцям. Овсяник був заарештований [14, арк. 52]. Випадки антирадянської агітації і висловів були зафіксовані й у Будському районі Сумської області. Агроном контори «Росткаучук» Желткевич у розмові з селянами казав: «Слов'янські країни стали нашими сателітами. Там поки народи не знають, що таке радянський демократизм і сталінський монархізм. Вони не знають, що у нас панує убогість, не задовольняються навіть насущні потреби людини. У більшовиків все дивно, існує якась абстрактна чуйність до людини. Місцеві монархічні колгоспи призвели до руйнації села» [14, арк. 34].

Деякі з рядових колгоспників і, навіть голови колгоспів, відважувались на відкриті розмови з представниками влади, які суперечили політиці партії стосовно сільського господарства. Так, перед початком колгоспних зборів голова колгоспу «Червоний прапор» с. Хайновка Олександрійського району Кіровоградської області Назаренко звернувся до селян з пропозицією: «Навіщо ми будемо брати зобов'язання про дострокове виконання плану хлібоздачі, коли у нас немає хліба». Але під тиском секретаря райкому партії, який прибув на збори, колгоспники «одностайно» проголосували за відправлення листа тов. Сталіну, у якому взяли зобов'язання достроково виконати план хлібозаготівель. Після цього вчинку райком партії запровадив перевірку діяльності голови колгоспу [13, арк. 2-3].

Своєрідною формою «свободи слова» та одночасно формою опору владі були так звані «настінні листівки». Так, у Подвисоцькому районі Кіровоградської області на стіні будівлі Полонійської сільради невідомий вивісив афішу з закликом: «Товариші колгоспники і колгоспниці! Крадіть хліб по всім фронтах, де б він вам не попадався, тягніть нещадно, без міри і кордонів, а хто буде у вас його відбирати, тому собача смерть» [13, арк. 2]. У с. Орлово Голованівського району Одеської області 19.07.1947 р. на стовпі селяни побачили записку, яку невідомий прикріпив до газети «Більшовицький прапор» із статтею «Зберегти Батьківщині кожне зерно». Автор нецензурно соромив радянську владу за пограбування селян та закінчив фразою «Хто не працює, той не втрачає» [14, арк. 20]. У Олександрівському і Великорогачинському районах Херсонської області були виявлені листівки «контрреволюційного змісту», які закликали до саботажу хлібоздачі [14, 2 арк. 7].

Також однією з форм протесту проти влади було розповсюдження анонімних листів. Наприклад, 16.07.1947 г. анонімні листи, що були виявлені в с. Бобрик Ульянівського району Сумської області, вміщували терористичні погрози уповноваженому обкому КП(б)У з питань хлібозаготівлі Котельникову та активістам колгоспу. У Талалаївському районі мало місце поширення антирадянських листів (листівок), зривання гасел і плакатів, підкидання

анонімних записок з погрозами радянським і партійним працівникам. Більш того, у селах Співаково, Ведмеже і Донгаленко орудували навіть терористичні банди [14, арк. 32; 34]. 8.07.1947 р. У с. Горчицька Дунаєвецького району Каменець-Подільської області було здійснено вбивство завідуючого колгоспним господарством Бежа [17, арк. 241]. У мешканця с. Ревовка Ново-Георгіївського району Кіровоградської області Олейника міліція виявила «святий лист», який сповіщав про швидкий початок війни, у якій живими залишаться віруючі люди, які не працюють у релігійні свята [13, арк. 2]. Однак не всі селяни вірили погрозам. Так, колгоспники с. Білоцерківка Великобогананського району Полтавської області розцінили подібний «святий лист», як спробу перешкоди зібранню врожаю. Секретарю парторганізації вони заявили: «Хочуть нас богом залякати, але ми знаємо, якщо добре будемо працювати, то і жити будемо добре» [14, арк. 8].

Одним із джерел відстеження настроїв селян можна вважати запитання, які вони задавали представникам влади на загальних зборах колгоспників. Так, у липні 1947 р. мешканців сіл Херсонської області цікавили такі проблеми: «Чи буде скасована карткова система після збору врожаю 1947 р.? Чому ми даємо Чехословаччині хліб у той час, коли нам самим не вистачає хліба? [14, арк. 12-16; 20-21]. У Миколаївській області запитували про таке: «Чи буде у цьому році введено по 2-3 плани хлібоздачі? (Володимирській район); «Чи будемо ми з хлібом?» (Новобузький район); «Як мені бути, я вже заробила 500 трудоднів, а отримала хліба по 150 г на трудодень, у мене 4 дітей, чоловік загинув на фронті, як мені прожити з ними?» (Кудінова, колгосп ім. Рози Люксембург) [14, арк. 43].

Проявом недоброзичливих, з точки зору влади, настроїв було розповсюдження селянами чуток про майбутню війну або про війну, яку США і Туреччина вже розпочали проти Радянського Союзу. Так, у селах Градіжського району Полтавської області протягом травня-червня 1947 р. поширювалися чутки про турецький і американський повітряні десанти, які висадилися у Кременчуці. У такій обстановці не дивно звучать слова жителя с. Хомутец Миргородського району Полтавської області, колишнього куркуля Ф.Г. Гавріша у бесіді з колгоспниками: «Напевно, комуністам цього року на Україні хліб зібрати не доведеться. Ось-ось почнеться війна, комуністи звідси тікатимуть». Мешканець с. Капітоново Новоайдарського району Ворошиловградської області заявив: «Носяться чутки про війну з Америкою. За Біблійним писанням скоро розпочнуться війни, землетрус, голод, нечувані злочини, відпадіння народу від Бога. Поширюється дія антихристу. Настане остання армагедонська битва і прийде Господь на землю за віруючими народами, тільки їм і дасть порятунок» [14, арк. 121]. Деякі з селян сподівались на те, що західні країни допоможуть розвалити колгоспи. Так, колгоспник сільгоспартілі ім. Шевченка Гайворонського району Одеської області Цвігун висловив таку думку: «Колгоспи потрібно розвалити, вони не виправдали себе. Скоро буде війна Америки і Англії проти Радянського Союзу і вони нас звільнять від колгоспного ладу» [14, арк. 52]. Слід зазначити, що партійна

номенклатура розглядала поширення подібних чуток, як спробу зірвати хлібоздачу державі.

Багато хто з селян висловлював претензії до влади, яка, з їх точки зору, більше турбувалась про постачання хліба у країни Східної Європи, ніж про добробут власного народу. Проти такої лінії партії виступив мешканець с. Мала Ольшанка Обухівського району Київської області І.Є. Загородній: «Працювати в колгоспі не потрібно, хліб все одно відправлять до Чехословаччини. Перемогла не Росія, а Америка й Англія» [16, арк. 23]. Разом з тим, окремі колгоспники висловлювали сподівання, якби Україна була під владою інших держав, то життя б поліпшилось. Так, член артілі «Червоний виноградар» Біляївського району Одеської області Тєрєнт'єв висловив таке: «Бачите, що роблять – хліб вивозять державі, а ми сидимо голодні, якби були румуни, то ми б мали, що їсти» [14, арк. 20].

Треба підкреслити, що у радянські часи усі інформаційні відомості щодо селянського опору, особливо стосовно масових протестів, ставали таємним здобутком ОДПУ. У зв'язку з поширенням ворожих настроїв, ЦК КП(б)У зобов'язало обкоми, міськкоми і райкоми партії вживати всі необхідні заходи для протидії їм, адже «шляхом антирадянської агітації і чуток, що провокаційно розпускаються, та терористичних актів ворожі елементи намагаються затримати хлібоздачу державі» [14, арк. 35].

Таким чином, на підставі аналізу суспільно-політичних настроїв селян у повоєнний період історії України можна стверджувати, що загальні настрої характеризувалися очікуванням змін. Проте, слід підкреслити неоднозначність думок щодо «світлого майбутнього». Чимало хто з колгоспників щиро вірив обіцянкам партійної еліти щодо будівництва комуністичного ладу та чесно працював для його скорішого наближення. У той же час наведені факти доводять, що для свідомості членів сільської громаді не було характерно «загальнонародне натхнення» з метою розвитку колгоспної системи. Адже реалізація політики держави щодо сільського господарства взагалі, зокрема селян, набула антинародного характеру. В умовах голоду 1946-1947 рр. тоталітарний режим СРСР перетворив їх у пригнічену верству населення, яка думала лише про власне виживання. Висловлювання колгоспників на загальних зборах, у приватних бесідах, листах до родичів аби друзів доводять про існування глибоких протиріч між інтересами пересічної людини і компартійною владою. Мешканці сіл обирали різні форми опору політиці уряду, такі як «настінні листівки», «святі» або анонімні листи, саботаж, напади терористичних банд на представників влади тощо. Усе це заступало набуте раніше громадянське переконання, яке ще донедавна давало впевненість відчувати себе переможцями тяжкої і тривалої війни.

У подальшому дослідженні ми вважаємо доцільним проаналізувати суспільно-політичні настрої селян у часи хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою», вплив дій влади на модифікацію поведінки пересічного селянина.

Література

1. О социалистическом перевоспитании крестьянства – М. : Госполитиздат, Образцовая типография им. Жданова, 1949. – 140 с.
2. Анісімов Н. Радянське селянство / Н. Анісімов. – К. : Політвидав України, 1946. – 95 с.
3. Проблемы истории советской деревни 1946-1973 гг. / Ред. кол. : М.П. Ким / отв. ред. и др. // АН СССР. Ин-т истории СССР. Научный совет по проблемам «Истории социалистического и коммунистического строительства в СССР». – 1977. – 508 с.
4. Історія українського селянства. Нариси: у 2 т. - Т. 2. - К. : Наукова думка, 2006. – 653 с.
5. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Кононенко. - Вінниця, 2004. - 231 с.
6. Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика Радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України / В. Кононенко // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 8. – К., 2005. – С. 198-207.
7. Янковська О.В. Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) / О.В. Янковська // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. - № 13. - С. 287-292.
8. Крупина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945-1948 рр.) / В. Крупина // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. - Вип. 8. - К., 2005. - С. 191-197.
9. Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946-1947 рр. та політичні настрої населення / В. Крупина // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. - Вип. 9. - К., 2005. - С. 360-367.
10. Рабенчук О.П. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х - початок 1950-х років) / О.П. Рабенчук // Україна XX ст. : культура , ідеологія, політика. Зб. ст. - Вип.12. - К., 2007. - С. 324-339.
11. Зубкова Е.Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1954 гг. / Е.Э. Зубкова. - М. : РОССПЭН, 1999. - 229 с.
12. Завадская Э.Ю., Царевская Т.В. Денежная реформа 1947 года: реакция населения: по документам из «Особых папок» / Э.Ю. Завадская, Т.В. Царевская // Отечественная история. - 1997. - № 6. - С. 134-140.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). - ф.1, оп. 23, спр. 4561, 12 арк.
14. Там само, ф.1, оп. 23, спр. 4557, 139 арк.
15. Там само, ф.1, оп. 23, спр. 5073, 24 арк.
16. Там само, ф.1, оп. 23, спр. 4962, 32 арк.
17. Там само, ф.1, оп. 23, спр. 4960, 289 арк.

Королёва Г.И. Общественно-политические настроения крестьян в послевоенный период истории Украины.

Проанализирована оценка сельскими жителями направлений развития сельскохозяйственной отрасли и мероприятий органов власти относительно судьбы рядовых колхозников. Определены общественно-политические настроения и характер массового политического сознания крестьян в конце 40-х гг. XX ст.

Ключевые слова: *политические настроения, массовое политическое сознание, общественное сознание, «человек в истории», историческая антропология, голод 1946-1947 гг.*

Korolyova G.I. Social and political moods of peasants in a post-war period of history of Ukraine.

The estimation of villagers of directions of development agricultural industry and measures of organs of power is analysed in relation to the fate of ordinary collective farmers. Social and political moods and character of mass political consciousness of peasants are certain at the end of 40th XX age.

Key words: *political moods, mass political consciousness, public consciousness, «man, are in history», historical anthropology, hunger 1946-1947.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
20.09.2011

УДК 316.334.55 (477)

Короткова О.О.

ІСТОРІОГРАФІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1906 – 1917 рр.

Проаналізовано головні етапи розвитку історіографічних досліджень з питання соціальних змін в українському селі в умовах столипінської аграрної реформи 1906 – 1917 рр.

Ключові слова: *соціальні зміни, аграрна реформа, землеволодіння, добробут, цінності.*

Розвиток сільського господарства постійно привертає увагу вітчизняних й іноземних дослідників. Протягом останнього століття це питання стало предметом уваги як істориків, так і економістів. Але різноманітні підходи та історіографічні традиції, які утвердилися з даного питання, нерідко заважали комплексному вивченню проблеми, ускладнювали синтез та аналіз явищ, пов'язаних з поступом сільського господарства наприкінці XIX – початку XX ст. З цього періоду історична наука накопичила значну кількість наукових праць, присвячених розвитку аграрного сектору Російської імперії. І перед сучасною українською історичною наукою стоїть завдання синтезу окремих питань економічного розвитку регіонів України. Тому їх подальше вивчення неможливе без систематизації здобутків попередніх дослідників.

Характерно, що існуючі публікації не містили комплексного дослідження розвитку соціального життя українського селянства згаданого періоду. Найпильнішу увагу дослідники приділяли розвитку соціально – економічних питань аграрної реформи. Тому автор й ставить за мету проаналізувати основні етапи історичних досліджень, присвячених розвитку не лише економіки аграрного сектору дев'яти українських губерній, а, насамперед, питань соціальної диференціації, змін ціннісних пріоритетів, світоглядних позицій українського селянства в умовах аграрних перетворень.

Слід зазначити, що найбільший інтерес для дослідника представляють видання дореволюційної доби, аналіз яких дає переважно реальну картину соціальних перетворень без ідеологічного забарвлення радянської епохи. Зокрема, на широкому статистичному матеріалі Полтавської губернії дослідник М.В.Рклицький проаналізував зміни в поміщицькому та селянському землеволодінні, господарському житті села [1]. Він обґрунтував розміри селянських господарств, які могли покривати витрати на їх утримання і бути

рентабельними в умовах розвитку типових товарно-грошових відносин на початку ХХ ст. [2]. Праці Б.Н. Книповича [3] та Н.П. Дружиніна [4] містять матеріали з аграрного питання та соціально – економічного становища селян, у яких відображені зміни, що відбувалися у їх матеріальному становищі на початку ХХ ст. Значний внесок в дослідження дореволюційного села належить Г.А. Евреїнову [5] і А.Ф. Фортунатову [6]. Вони досить масштабно вивчили проблеми зубожіння селян, соціального розшарування, розвитку їх добробуту. В дореволюційній історіографії до питання проведення столипінської аграрної реформи зверталися як історики, так і вчені – економісти. На думку таких дослідників, як І.В.Чернишов[7], А.Е. Лосицький [8], А.А. Кауфман [9] швидке руйнування селянської поземельної общини пов'язувалось з тим, що в губерніях Європейської Росії вже існували розвинуті капіталістичні відносини. Так, на прикладі Старобільського повіту Харківської губернії соціально-економічне становище селян, розвиток їх сімейних бюджетів дослідив А.В. Чаянов [10]. На значному фактичному матеріалі він довів, що не зважаючи на труднощі, селяни активно включалися в ринкові відносини, зростала їх купівельна спроможність, змінювалася грошова культура. Жвава зацікавленість селян у процесах розвитку нових форм виробництва, їх участь у кредитних товариствах, кооперативному русі проаналізована в дослідженнях сучасників реформ И. Жереб'ят'єва [11], А. Меркулова [12], Б. Стопневича [13], В.Шибаєва [14]. Вагома роль кредитних та споживчих товариств, на їх думку, свідчила про зміни у соціальній свідомості селянства доби реформи. Помітне місце в оцінці підсумків реформи посідають висновки одного з провідних фахівців в проведенні столипінських аграрних реформ датського агронома А.А.Кофода [15]. Він відстоював винятково позитивний результат реформи в усіх сферах соціального життя українського селянства. Зокрема, ним наведені факти, що стали прямим доказом поліпшення соціальних показників розвитку українського села: вихід на відруби і хутори сприяв розвитку комерційного мислення, зміні ціннісних пріоритетів селян тощо. До фундаментального рівня дослідження в галузі демографічних процесів в українському селі досліджуваного періоду належать праці С.А. Новосельского [16]. Автор склав перші в Росії узагальнені таблиці смертності в суспільстві та розрахував на їх основі очікувану тривалість життя для кожного віку населення. Бідність, як головну причину високої смертності, визначали Г.А. Євреїнов [17], С.Н.Прокопович [18], А.А. Кауфман [19], С.А. Клепиков [20]. Досліджуючи побутові умови найбідніших прошарків населення, вони дійшли висновку, що низький рівень життя, збіднене харчування були однією з головних причин високої смертності населення. В порівнянні з іншими державами, селянство Російської імперії споживало найбільше хліба та картоплі, а м'ясо і овочі складали мізерний відсоток в раціоні. Ці й інші питання у виявленні специфічної політики самодержавства стосовно Правобережної України одним з перших проаналізував Ф.Ф. Воропонов [21]. Він звернув увагу на складові добробуту українського селянства, розглянув зміни в соціальному становищі землеробського населення Південно-Західного краю до початку ХХ ст. Питаннями поліпшення системи медичного обслуговування, охорони здоров'я,

санітарно-епідеміологічної ситуації на селі займалися досить відомі дослідники дореволюційної доби Е. Святловский [22], Л. Ілляшевич [23], А. Шингарев [24].

Певне збагачення підходів до розглядуваної проблеми відбулося в радянські часи. Особливо пильно досліджувалася столипінська аграрна реформа в 1920-х рр., зазнавши нищівної критики, хоча при цьому з'явилися праці, в яких автори неупереджено аналізували її проведення. Так, насамперед, до їх числа треба віднести працю М. Карпова [25]. В ній особливо цінним для нас є те, що дослідник проаналізував соціально-економічні результати реформи, спираючись у тому числі й на дані Богодухівського повіту Харківської губернії. Розвиток аграрного сектору досліджуваного періоду аналізується в працях О.Погребінського [26] і М.Слабченка [27]. Вони узагальнили статистичні матеріали, які характеризували й питання мобілізації земельної власності. Автори провели порівняльний аналіз окремих сторін економічного становища селянства. Еволюційні процеси в сільському господарстві України другої половини XIX – початку XX ст. досліджував М. Яворський [28, 29]. Він, зокрема, проаналізував темпи розвитку та впровадження капіталістичної системи ведення господарства, процес перерозподілу земель в Україні, поширення серед сільського населення так званого заробітчанства, переселенський рух селян в українських губерніях. Досить значні узагальнюючі статистичні свідчення щодо становища сільського господарства й населення України в 1909 – 1913 рр. надано в праці О.Подвинського [30].

До названої теми після деякої перерви, в період сталінських репресій, звернувся Ф.Є. Лось [31]. Домінуючим у радянській історіографії залишалося питання класової боротьби. Спеціальних досліджень з історії землеволодіння та землекористування на території України досліджуваного періоду не було. Лише після XX з'їзду КПРС розпочався процес активного вивчення аграрної історії. З'являються праці, присвячені дослідженню земельних відносин на Україні в пореформений період. Початком цього процесу можна вважати праці Л.М.Іванова [32, 33] та В.П. Теплицького [34]. В них на прикладах окремих губерній та регіонів розглянуті зміни в структурі землеволодіння перед початком революції 1905 – 1907 рр., зростання аграрного перенаселення, процес формування сільської буржуазії. На початку 1960-х рр. дослідження аграрного устрою пореформеної Росії продовжилось. Хоча варто зазначити, що комплексне дослідження розвитку сільського господарства в цей період, як, до речі, і в наступні десятиліття, так і не з'явилося. Економічні передумови аграрних перетворень, зокрема на Україні, окреслив П.П. Теличук [35].

Серед значної кількості наукових досліджень, присвячених здійсненню аграрної реформи на території Російської імперії, слід виділити монографію С.М. Дубровського. Вона вийшла у світ у 1963 р. й до теперішнього часу вважається класичною. Як зазначає автор «Реформа була орієнтована на створення невеликого прошарку селян-куркулів, які мали стати головними виробниками збіжжя та покупцями промислової продукції» [36]. Крім того, поміщики, промисловці та заможні селяни відчували гостру нестачу дешевої

робочої сили. Тому уряд, шляхом руйнування общини, створив масу малоземельних та безземельних селян. Тобто, можна погодитись з думкою С.М.Дубровського, метою реформи 1906 – 1907 рр. було забезпечення великих землевласників та заможних селян необхідною кількістю землі й дешевою робочою силою. Наслідком реформи стали поляризація та зубожіння селян, зростання класової боротьби і революція. Цю концепцію відстоювали й інші радянські дослідники, зокрема, С.М. Сидельников, О.Я. Аверх [37], О.А.Черменська, Г.А. Герасименко [38]. Іншу концепцію Столипінської реформи запропонував В.С. Дякін [39]. На його думку, першочерговою метою дій уряду було знищення общини та створення широкого прошарку дрібних землевласників. З деякими уточненнями погляд В.С. Дякіна підтримує сучасний російський дослідник П.М. Зирянов [40]. «Метою Столипінської реформи було саме знищення селянської общини як опозиційної уряду організації. Не менш важливе завдання полягало й в створенні дрібного власника з міцним господарством». Наприкінці 50-х і в 60 – 70-х рр. з'являється серія праць відомого українського історика М.Н. Лещенка [41, 42, 43, 44], присвячених історії селянського руху в період капіталізму. Автор дав узагальнену картину економічного становища селянства в період реформ, дещо поверхово зупинився на окремих аспектах проблеми, доводячи «катастрофічність» соціально-економічного і політичного становища селянства. Питання селянського правового та матеріального становища розглянуто в праці А.В. Бондаревського [45]. На нашу думку, значний інтерес представляють й праці А.М. Анфімова [46, 47, 48, 49], в яких розглянуті різнобічні питання розвитку поміщицького та селянського господарства Європейської Росії наприкінці XIX – початку XX ст., а також містяться відомості про земельну оренду в Росії на початку XX ст. Соціально – економічне становище селянських господарств Полтавської губернії за даними першого та третього подвірних переписів розглянуті в праці К.Б. Литвака [50]. Привертають увагу питання розвитку сільського господарства та кризової ситуації наприкінці XIX ст. в Росії, висвітлені в праці Н.А. Єгіазарової [51]. Викликає інтерес дослідження організації та функціонування кредитної системи, її вплив на розвиток сільського господарства, автором якого є О.П. Корелін [52].

Увагу щодо стану сільського господарства України в роки проведення столипінської аграрної реформи привертає десятитомна «Історія Української РСР» [53]. Для нас цінним є те, що, крім зведених даних, в ній містяться регіональні показники общинного землеволодіння України взагалі і Лівобережної зокрема. До позитивних явищ в історіографії радянського періоду слід віднести значну роботу з новими архівними матеріалами, дослідження становища казенних та поміщицьких селян, аналіз кризи в сільському господарстві. До недоліків слід віднести недостатнє висвітлення особливостей соціально-економічного становища селянства та аграрних відносин на Лівобережжі досліджуваного періоду. У працях дослідників виразно проявився вплив марксистсько-ленінської ідеології. Проте й за таких умов в радянській літературі вивчалися й аналізувалися особливості майнової диференціації при вільному розвитку дрібної власності та виробництва. Цими питаннями

займався, зокрема, І.Д. Ковальченко [54, 55, 56, 57]. Він справедливо відзначав, що свобода є неодмінною умовою успішного прогресу сільськогосподарського виробництва. Багатий фактичний матеріал щодо соціального стану селянства містила праця прогресивного дослідника свого часу М.А. Рубакіна [58]. У своїх дослідженнях він всебічно розглянув проблеми землекористування, народної освіти, бібліотечної справи на теренах імперії, зокрема й українських губерній.

Характерно, що певний час історичні події в Україні XIX – початку XX ст. залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. Проте забуття тривало недовго. Одним із перших до даної тематики, з часу здобуття Україною незалежності, звернувся В.Г. Сарбей [59]. Дослідження з даної тематики продовжив О.П.Реєнт [60]. Питання надання медичної допомоги сільському жителю в умовах реформи стали головною темою дослідження науковця Н.М. Писаренко [61, 62]. Цю ж тематику продовжив Н.М. Рубан [63]. Вони дійшли висновку, що одна з провідних галузей соціального розвитку стабільно покращувала свої показники, проте фінансування галузі було недостатнім.

Висвітленню змін світоглядних позицій українського селянства на початку XX ст. присвячені дослідження Ярослава Грицака [64]. Він підкреслює, що капіталізація виробництва на селі була основою формування нової системи соціальних відносин та цінностей селянства. Проблеми створення хутірських і відрубних господарств у південному регіоні України відстежуються в працях О.М.Приймака [65], який досить об'єктивно проаналізував як позитивні так негативні підсумки аграрної реформи саме в соціальній сфері розвитку регіону. До питання повсякденного життя українського селянина досліджуваного періоду звертається в своїх працях Л. Нізова [66]. Вона доводить, що в умовах модернізації товарно-грошових відносин в суспільстві вироблявся і новий підхід до життя: покращення добробуту селян залежало від зусиль їх особистої праці, інтенсифікації власного виробництва. Вагомий внесок в дослідження історії повсякденності зробив і сучасний російський дослідник В.Б. Безгін [67]. У своїй монографії «Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века)» він дає розгорнутий аналіз традиційних правових норм селянської спільноти та їх трансформацію в умовах столипінської реформи. Не обійдені увагою й питання міграційних процесів, переселенської політики уряду доби столипінських перетворень. Зокрема їх відстежує відомий сучасний науковець О.Г. Рогожин [68]. Він виклав свій погляд на визначення перспектив демографічного розвитку українського села, враховуючи історичні передумови, регіональні особливості демографічних процесів, принципи історичного моделювання. Цю ж проблему на прикладі Волинської губернії досліджує В. О. Кудь [69]. Ґрунтовні дослідження з питань розвитку селянського побуту, традиційного харчування, народного одягу українців належить українським дослідникам О. М. Кравець [70], Л.Ф. Артюху [71], Т. Ніколаєвій, Є. Щербію [72].

В даному історіографічному огляді приваблює й питання «малоросійського індивідуалізму» селянина. Ця проблема активно досліджувалася дореволюційними і сучасними науковцями. У свій час Л.П.Весин [73] визначав виняткове значення національного менталітету в

питаннях економічної діяльності, зростанні прибутковості господарств. На наш погляд, у цьому відношенні досить цікавою є праця Ю.Т. Присяжнюка [74, 75]. Автор досліджує питання ментальності українського селянства в XIX – XX ст. О.В. Михайлюк у своїй монографії розглянув головні фактори впливу на світосприйняття селян, ставлення їх до освіти, поведінкові аспекти соціального життя [76]. До питань повсякденного життя українського селянства на початку XX ст. звертається і В. Боднар [77], торкаючись проблем селянської освіти, побутових умов життя, розвитку добробуту.

Висвітленню проблем реалізації столипінської аграрної реформи присвячені й ряд дисертаційних досліджень. Зокрема, ці питання на прикладах Харківської губернії простежується в кандидатської дисертації В.С.Майстренка [78]. На думку дисертанта, реформа стала кроком на шляху перетворення Росії в буржуазну монархію. Це була спроба вирішити аграрне питання еволюційним шляхом. Процес реформування в Катеринославській і Харківській губерніях в умовах столипінської аграрної реформи досліджується у кандидатській дисертації В.В. Бочарова [79]. Автор доводить, що буржуазні перетворення на селі під час проведення реформи дозволили селянам взяти землю в приватну власність і покращити організаційно-виробничі умови праці, сприяли вдосконаленню техніки землеробства, раціоналізації використання землі та зміцненню індивідуально-господарської ініціативи. Соціальні аспекти столипінської реформи стосовно Правобережної України дослідив І.М. Власюк [80]. Він підкреслює, що держава була зацікавлена у збільшенні показників селянського добробуту, а тому постійно збільшувала асигнування на розвиток соціальної сфери. Успіхи і труднощі у розвитку індивідуальних селянських господарств Катеринославській губернії цього періоду розглянуто в дослідженні О.В. Овдіна [81]. Руйнування общинного землеволодіння і перехід до хуторського та надільного землегосподарювання, фінансові проблеми на шляху впровадження реформи, проблеми та результати переселенської політики царизму для України, реакцію українського селянства на процес аграрного реформування докладно виклала у кандидатській дисертації дослідниця Л.Р.Ігнатова [82]. Досить об’єктивно оцінює підсумки столипінської реформи в Харківській губернії дослідник В.О. Куліков [83, 84], визначаючи головні показники розвитку селянського добробуту, а саме виробничу базу селянського господарства, демографічні характеристики, капіталізацію селянського виробництва тощо.

Слід зазначити, що досліджувана нами проблема знайшла певне відображення й в працях російських авторів. Так, питання соціальних відносин, демографічних виявлень, аграрного перенаселення досить ґрунтовно дослідив Б.М. Миронов [85]. Аналізу кустарних деревообробних промислів українських селян присвятила свою працю Т.П. Богомазова [86]. Дослідниця зазначає, що ці промисли набули особливого значення в тих губерніях, зокрема в північних повітах Чернігівської губернії, де сільське господарство з різних причин не мало вирішального значення для досить великої кількості селян. Процес формування індивідуальної самосвідомості, зміни статусних позицій жінки, формування нової соціальної реальності висвітлювала в своєму дослідженні

И.Н. Милоголова [87,88]. Продовжила вивчати ці питання Л. І. Кучумова [89]. Відомий російський історик Н.Л. Пушкарьова [90, 91] свою працю присвятила таким актуальним і недослідженим проблемам історії повсякденності, як становище жінки в у X – XX ст., розвитку сімейних відносин у «новій» і «традиційній» демографічній історії, темі «мати і материнство», а також здійснила порівняльний підхід до шлюбно-сімейної сфери життя людини у православ'ї й католицизмі.

На початку 90-х рр. XX ст. розгорнулась жвава полеміка навколо столипінських перетворень в аграрному секторі України. В ході дискусії дослідники відстоювали різні підходи щодо оцінки реформи. Підтримали досвід радянської історичної науки А.Я. Аврех [92], І.Д. Ковальченко [93], П.М. Зирянов [94], приділивши увагу різним аспектам проблеми: агрономічному, меншою мірою виробничому та регіональному. Чітко визначились в позиціях всебічної позитивної оцінки реформи В.В. Казарезов [95], С.Ю. Рибас [96], Л.В. Тараканова [97], намагаючись подолати ідеологічний бар'єр і деполітизувати реформу. Сучасні дослідження столипінської аграрної реформи цього напряму поповнили і група авторів – координаторів «Фонду вивчення спадщини П.А. Столипіна», а саме П.О.Пожигайло, В.В. Шелохаєв, І.І. Дємідов тощо. За їх редакцією опубліковано декілька монографій, документальних і мемуарних збірок [98, 99, 100]. Для досліджень В.Г. Сарбея [101], В.В. Кабанова [102], А.А. Іскандерова [103], М.А. Якименка [104] характерний більш індивідуальний підхід до проблеми. Для них важливий, насамперед, практичний, раціональний аспект столипінських перетворень, їх економічна доцільність. До цього напрямку оцінки реформ правомірно віднести і вищеназвані дисертації В.С. Майстренка та І.М. Власюка.

З кінця 80-х і особливо в 90-х рр. XX ст. для вітчизняних істориків стали доступними праці іноземних авторів з історії та історіографії Росії другої половини XIX ст. таких як Р. Пайпс [105], Дж. Рібер, Б. Еклоф, Р.С. Уортман, Д. Аткінсон, Дж. Пеллот [106], Ф. Тьоніс [107], Мацузато Кимитака [108]. Серед них західний дослідник Т. Шанін аналізує не лише аграрну політику П.Столипіна, але й весь «пакет» запропонованих ним реформ. «Провідним для столипінської реформи, – наголошує він, – було нове розуміння характеру російського селянства і держави…» [109]. На його думку П.А.Столипін набагато випереджав сучасників «у розумінні нового». Стосовно нашого аспекту столипінської аграрної реформи уваги заслуговують праці Даніеля Бовуа [110, 111] – одного з найбільш маститих зарубіжних істориків, чиї наукові інтереси пов'язані з Україною. На основі архівних матеріалів дослідник розглянув історіографію аграрних відносин в Україні XIX ст. Особливу увагу вчений приділив тим працям, в яких такі відносини розглядаються не як двосторонні (поляки – українці), а як тристоронні (українці – росіяни – поляки). Привертають увагу дослідження американського вченого Д. Мейсі [112]. Він зазначав, що реформи Столипіна були націлені на початок культурної революції на селі, яка привела б у рух сільське населення, змінила його установки, стимулювала особисту та суспільну підприємливість і наблизила

Росію до західної моделі. Село, на його думку, почало оживати й виявило небувалий рівень ініціатив. Однак з точки зору більш широкої політичної перспективи столипінська аграрна програма розцінюється як така, що тоді не вдалася. Такої думки дотримується Д. Байрау [113], стверджуючи, що в цілому реформа спрямовувалась на посилення товарності селянського господарства.

Отже, наведений аналіз свідчить про численну різнобічну палітру праць щодо вивчення і оцінки столипінської аграрної реформи. Кожний етап розвитку суспільства накладав свої відбитки щодо оцінки впливу реформи на всі аспекти життя селянства. Проблема реформування аграрного сектору і сьогодні викликає жвавий інтерес дослідників. Проте й в такому великому масиві публікацій відсутня праця, яка б комплексно розглядала соціальні зміни в українському селі в умовах згаданої реформи.

Література

1. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – Полтава, 1914. – 285 с.
2. Рклицкий М.В. Землевладение в Полтавской губернии // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год. – Полтава, 1908.
3. Книпович Б.Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства. – СПб., 1912. – 263 с.
4. Дружинин Н.П. Право и личность крестьянина. – Ярославль, 1912. – 302 с.
5. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1903.
6. Фортунатов А.Ф. Санитарные условия сельской работы в России: Научный обзор. // Русская мысль. – 1886. – № 2.
7. Чернышов И.В. Община после 9 ноября 1906 г. – Пг., 1917. – Ч. 2. – 143 с.
8. Лосицкий А.Е. Распадение общины. – СПб., 1912.
9. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1911. – 167 с.
10. Чаянов А.В. Бюджеты крестьян Старобельского уезда. – Харьков, 1915.
11. Жеребятьев И.Ф. Краткий очерк общего положения потребительских обществ в России // Союз потребителей. – 1904. – № 1.
12. Меркулов А. Статистика потребительских обществ к 1 января 1910г. // Союз потребителей . – 1910 г. – № 35.
13. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. – Полтава, 1919 р.
14. Шибаев В. Потребительская кооперация в Полтавской губернии // Союз потребителей. – 1912 г. – № 12.
15. Кофод А.А. Крестьянские хутора на надельной земле С. Пб., 1905.
16. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России // Общественный врач. – СПб., 1916. – № 3.
17. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1903.
18. Прокопович С.Н Опыт исчисления народного дохода в 50 губерниях Европейской России: 1900–1913 гг. – М.: Б.и., 1918.
19. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М.: Московское научное издательство, 1918.
20. Клепиков С.А. Питание русского крестьянина. – М.: Тип. «III Интернационал», 1920.
21. Воропонов Ф. Ф. Об исполнении в 1866 г. командировки в южные губернии для обследования переселенческих земельных покупок, совершенных с помощью Крестьянского банка: Отчет члена Совета Крестьянского поземельного банка / Ф.Ф.Воропонов. СПб: Типография П. П. Сойкина, 1887. – 103 с.

22. Святловский Е. Материалы по вопросу о санитарном состоянии русского крестьянства. Медико-топографическое описание Волчанского уезда Харьковской губернии (Дисс. докт. медицины). – Харьков: Тип. Губ. правления, 1887.
23. Илляшевич Л.В. Змиевской уезд (Беглый очерк). – Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. – 123 с.
24. Шингарев А.І. Вимираюче село. Досвід санітарно-економічного дослідження двох селищ Воронежській губернії. СПб., 1907.
25. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. – Л., 1925. – 238 с.
26. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931.
27. Слабченко М.Є. Матеріали до економічносоціальної історії України XIX ст.: В 2 т. – Х., 1927. – Т. 2. – 280 с.
28. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Полтава, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 186 с.
29. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Х., – Вип. 3: В суперечках імперіялізму. 1925.– 310 с.
30. Подвинський О. Основні елементи сільськогосподарського балансу України за 1909 – 1913 рр. – Х., 1930. – 67 с.
31. Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – 113 с.
32. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. – Исторические записки. – 1957.
33. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961.
34. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90 роки XIX ст.). – К., 1969. – 306 с.
35. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.
36. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. – М., 1963. – 600 с.
37. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. — М., 1991.
38. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – Наука., 1990, - 262 с.
39. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. Под ред. Р.Ш. Ганелина. – Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1978. – 246 с.
40. Зырянов Я. Н. Крестьянская община европейской России 1907 – 1914 гг. – М., 1992.
41. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
42. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.
43. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К.: Наукова думка, 1977. – 306 с.
44. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861г. (60–е годы XIX ст.). – К.: АН СССР, 1959. – 523 с.
45. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – 128 с.
46. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века. – М., 1961. – 208 с.
47. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. – 396 с.
48. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России: 1881 – 1904. – М., 1980. – 240 с.
49. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881 – 1904. – М., 1984. – 232 с.
50. Литвак К.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Полтавской губернии (по материалам земских подворных переписей 1880–х и 1910 г.) // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. – М., 1982.

51. Егиазарова Н.А. Аграрный кризис конца XIX века в России. – М., 1959.
52. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX вв. – М., 1988.
53. Історія Української РСР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 5. – 558 с.
54. Ковальченко И. Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. М., 1971.
55. Ковальченко И.Д., Тишков В.А. Аграрная эволюция в историко-сравнительной перспективе // Аграрная эволюция в России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов – М., 1991.
56. Ковальченко И. Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80–х годов XIX в. // Из истории экономической и общественной жизни России: М., 1976 .
57. Ковальченко И. Д., Селунская Н. Б., Литваков Б. М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. М., 1982.
58. Рубакин Н.А. Избранное в II томах, – Книга, 1975г.
59. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – 336 с.
60. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.
61. Писаренко Н.Н. Специализированная медицинская помощь в Донбассе (к. XIX – н. XX вв.) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.7 / Головний редактор З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999.
62. Писаренко Н.М. Профілактичні і протиепідемічні заходи земств Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX століть // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.8 / Головний редактор З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2000.
63. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 // Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 20 с.
64. Грицак Я. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Розділ II, Зі селян – у націю: незавершений проект. Нарис історії України: формування модерної української нації X1X – XXст. – К.: Генеза, 1996.
65. Приймак О. М. Створення хутірських та відрубних господарств на Півдні України під час Столипінської аграрної реформи. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XX століття. – Вип. V. – Запоріжжя: «Тандем – У», 2000.
66. Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар, ремісник – промисловик – кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, Випуск 17, Київ: Інститут історії України НАН України, 2007.
67. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). – М.: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та. 2004. – 304 с.
68. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – К.: Інститут проблем національної безпеки, 2004.
69. Кудь В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки: Іст. науки. – Луцьк , 1999. – Вип . 5. – С . 76 – 77.
70. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико – етнографічний нарис. – К.: Наукова думка, 1966. – 198 с.
71. Артюх Л.Ф Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К : Наукова думка, 1977. – 155 с.
72. Ніколаєва Т., Щербій Є. Народний одяг // Культура і побут населення України. – К., 1991.
73. Весин Л.П. Влияние народного характера на экономическую деятельность // Дело. – 1886. – № 3. – С. 302 – 303; № 4.
74. Присяжнюк Ю.Т. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навчальний посібник. – Черкаси, 2002. – 120 с.

75. Присяжнюк Ю.П. «Малоросійський» традиціоналізм другої половини XIX – початку XX століття: анахронізм епохи чи імператив селянського «серця»? Ю.П. Присяжнюк // Наукові праці. Миколаївська філія НУ «Києво-Могилянської академії». – Миколаїв, 2001. – Вип. 10.

76. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

77. Бондар В. Історія селянства Російської імперії пореформеного періоду: в пошуках нових дослідницьких парадигм. – Український історичний збірник, 2010, Вип. 13

78. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис… канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – 195 с.

79. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906 – 1916 рр.): Дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 171 с.

80. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально- економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Автореф. дис.канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2000. – 20 с.

81. Овдін О. В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906 –1916 рр.) // Автореф. дис. канд. іст. Наук: 07.00.01, Дніпропетровськ. – 2005.

82. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2002.

83. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2004.

84. Куліков В. О. Аграрне питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Матеріали круглого столу, присвяченого 50-річчю кафедри історії України, Харків, 2007.

85. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999.

86. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. – СПб., 1999. – 164 с.

87. Милоголова И.Н. Крестьянка в русской пореформенной деревне. Вестник МГУ, сер.8, № 2, 1998.

88. Милоголова И.Н. Экономика пореформенной крестьянской семьи. Вестинк МГУ, Сер.8, № 5, 1997.

89. Кучумова Л. И. Крестьянский двор и семья в общине Европейской России второй половины XIX ст. // Крестьянское хозяйство: история и современность. Мат-лы Всеросс. науч. конф. Ч. 1. – Вологда, 1992.

90. Пушкарева Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1995. – №3.

91. Пушкарьова Н.Л. Женщина в русской семье (X–XX века) // Русские / Отв. ред. В.А. Александров и д р. – М., 1999.

92. Аврех А. Я. Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Политиздат, 1991. – 286с.

93. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52 – 72.

94. Зырянов П.Н. Столыпин без легенд. – М.: Знание, 1991. – 64 с. ; Власть и реформы. От самодержавной к советской России. – Спб.: Наука 1996. – № 11.

95. Казарезов В.В. П.А. Столыпин: история и современность. – Новосибирск: МП РИД, 1991. – 128 с.

96. Рибас С. Ю, Тараканова Л.В. Реформатор: жизнь и смерть Петра Столыпина. – М.: Недра, 1991. – 204 с.

97. Рибас С. Ю, Тараканова Л.В. Реформатор: жизнь и смерть Петра Столыпина. – М.: Недра, 1991. – 204 с.

98. Столыпин П.А. Переписка. - М.: Росспэн, 2004.
99. Пожигайло П.А., Шелохаев В.В. Петр Аркадьевич Столыпин: Интеллект и воля. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 239 с.
100. Столыпин П.А.: Биохроника. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 376 с.
101. Коваль М.В., Кульчицький С. В., Курносов Ю.А., Сарбей В.Г. История Украины / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К.: Освіта, 1991. – 367 с.
102. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 34 – 46.
103. Искандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 98 – 121.
104. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3 – 14.
105. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М. : «Захаров», 2004. – 496 с.
106. Пэллот Дж. Разрушила ли общину Столыпинская реформа? / Дж. Пэллот //Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – № 1 (16).
107. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. – К.: Дух і літера, 2003.
108. Кимитака Мацузато. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция // Отечественная история. – 1992. – № 6.
109. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 – 1917 – 1922. – М.: «Весь мир», 1997.
110. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: Либідь, 1998. – С. 19 - 29.
111. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-економічних конфліктах. – К.: Либідь, 2000. – С. 65 – 76.
112. Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – № 4.
113. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции. 1905 – 1917 гг. // Вопросы истории. – 1992. – № 1.

Короткова Е.А. Историография развития социальных изменений украинского села в условиях аграрных преобразований 1906 – 1917 гг.

Проанализированы основные этапы развития историографических исследований по вопросу социальных изменений украинского села в условиях столыпинской аграрной реформы 1906 – 1917 гг.

Ключевые слова: *социальные изменения, аграрная реформа, землевладение, благосостояние, ценности.*

Korotkova E.A. Historiography of development of social changes of the Ukrainian village in the conditions of agrarian transformations 1906 – 1917.

In the article the main stages of development of historiography researches are analysed through question of social changes in the Ukrainian mud flow in the conditions of agrarian reform 1906 – 1917.

Key words: *social changes, agrarian reform, landownership, welfare, values.*

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
12.10.2011

УДК 001.891:61 (092) “1920„ **Коцур Н.І.**

НАУКОВА РОБОТА ПРОФЕСОРА В.В. УДОВЕНКА В МЕДИЧНІЙ СЕКЦІЇ ВУАН в 1920-ті рр.

Висвітлюється наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність професора В.В.Удовенко, розкрито напрями його наукової роботи в ВУАН в 1920-ті рр.

***Ключові слова**: гігієна, вчений-гігієніст, професор, кафедра, медична секція, ВУАН.*

Дослідження багатогранної діяльності вітчизняних науковців, аналіз їх здобутків є важливою складовою відтворення історичного образу вченого, його внеску в становлення та розвиток національної науки, а також розв’язання сучасних наукознавчих проблем.

Серед видатних учених, які зробили вагомий внесок у розвиток української медичної науки на особливу шану заслуговує незаслужено забутий український гігієніст Володимир Васильович Удовенко (1881 – 1937), професор, член президії медичної секції ВУАН, засуджений у сфабрикованому процесі СВУ та розстріляний більшовиками у 1937 р.

Вивчення наукової спадщини вченого-гігієніста В.В. Удовенка відкриває нові можливості в дослідженні земської, міської та державної медично-санітарної служби в Російській імперії, галузевої наукової думки кінця XIX – 30-х рр. XX століття, виявленні найважливіших завдань української науки і освіти, з’ясуванні основних етапів становлення та розвитку гігієнічної науки, вищої медичної освіти на теренах України.

Найважливіші думки вченого в галузі комунальної і професійної гігієни, особливо гігієнічного забезпечення умов життя сільського населення мають не лише теоретичне, а й практичне застосування.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного аналізу доступних джерел та наявної літератури висвітлити наукову роботу професора В.В. Удовенка в медичній секції ВУАН в 1920-ті рр.

В історіографії історії науки відсутні узагальнюючі праці, у яких би комплексно досліджувалася б багатогранна діяльність професора В.В.Удовенка. Лише в роки незалежності України почали з’являтися більш об’єктивні публікації про наукову, організаційну роботу та педагогічну діяльність В.В.Удовенка. До таких праць слід віднести біографічний нарис Я.В. Ганіткевича про українських лікарів-вчених першої половини XX століття та їх наукові школи, де автор, серед інших вчених, розкриває постать В.В.Удовенка як вченого-гігієніста [2; 3, с. 56-66]**.**

Дослідник А.М. Гринзовський у дисертаційному дослідженні «Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця» розкриває організаційну роботу та педагогічну діяльність В.В.Удовенка в Київському медичному інституті на посаді завідувача кафедрою загальної гігієни [3, с.140-144].

У бібліографічному словнику завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О.О.Богомольця автори

В.Ф. Москаленко та І.М.Полякова висвітлюють коротко організаційну роботу та педагогічну діяльність В.В.Удовенка [17, с.253].

Цінні відомості про діяльність В.В.Удовенка в різних наукових установах і навчальних закладах містяться в Державному архіві м. Києва(Ф.Р.- 871, Ф. Р. 352, Ф. Р.-939.) та Державному архіві СБУ (Од. зб. № 67098 ФП. Т. 117. - Арк. 125-131).

Професор В. В. Удовенко належить до когорти тих учених, прихильників національної ідеї, які присвятили своє життя відродженню української гігієнічної науки кінця XIX – початку XX століття. Народився Володимир Васильович Удовенко 9 липня 1881 р. у Києві в родині службовців. Його батько Василь Удовенко був старшим бухгалтером київських головних майстерень. Навчався в Київській 4-й гімназії. Ще в юнацькі роки почав цікавитися релігійними і національними питаннями, бував на нелегальних зібраннях „Українського клубу" в професора Антоновича, на вечірках у М. Лисенка [12, арк. 125-131].

Упродовж 1900-1907 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету св. Володимира [17, с.253; 9, арк. 1-3]. В студентські роки брав активну участь у громадському житті університету, був членом „Ради студентських представників", членом та головою видавничої студентської комісії, заступником старости курсу. В цей час з'являються перші наукові праці В.Удовенка [5, арк. 1-3]. Зокрема, в праці "Отчет о деятельности холерного отделения Киевской больницы для чернорабочих в 1907 г." В. Удовенко дає ґрунтовний аналіз епідемії холери, яка була поширена серед киян в 1907 році і робить висновок щодо заходів, яких потрібно вжити по боротьбі з холерою та запобіганню великих епідемій. Під час навчання та перші 2 роки після отримання диплому В.В.Удовенко працював в київський "лікарні для чорноробочих" [12, арк. 125-131].

Після закінчення університету В.В. Удовенко працював спочатку земським лікарем у Бердичівському повіті, згодом - у 1912 - 1913 рр. санітарним земським лікарем. У цей час з'являється низка його наукових праць, присвячених різнобічним питанням гігієни та епідеміології, де аналізується стан щеплення проти віспи, забезпечення медикаментами земських медичних установ та ін. В.В.Удовенко розробляє проект реорганізації лікарських дільниць в Бердичівському повіті, приймає участь в діяльності Пироговського товариства [4, арк. 009; 6, арк.168-170].

У 1913 р. В.В.Удовенко переїхав до Києва на посаду санітарного земського лікаря Київського повіту, а згодом його переводять помічником завідувача губернським санітарним бюро Київської області [9, арк. 1-3]. В цей час він залучається до роботи Пироговського товариства лікарів, його з'їздів. Нагадаємо, що згодом керівництво Пироговського товариства в Москві виступило з різкою критикою більшовицького перевороту 1917 р. і, закликало всіх лікарів не підтримувати нову владу [2, с. 56; 20, с. 232].

В роки першої світової війни В. Удовенко був мобілізований на фронт і в 1915-1917 рр. служив військовим лікарем [5, арк. 1-3; 9, арк. 1-3; 6, арк. 162 - 166].

У 1920 р. на запрошення Київського губздороввідділу В. В. Удовенко переїжджає до Києва і обіймає посаду завідувача санітарним відділом. Одночасно працює в медичній частині Українського Червоного Хреста. Характер праці в умовах «військового комунізму» не зовсім задовольняє молодого лікаря та патріота, і він вирішує присвятити себе науково-педагогічної діяльності, яка на той час була ще до певної міри незалежною від влади.

Науково-педагогічна діяльність В, В.Удовенко розпочинається на посаді асистента кафедри гігієни української лектури Київського медичного інституту, яку очолював на той час відомий вчений-гігієніст, епідеміолог, професор О.В.Корчак-Чепурківський. У цей період він активно займається науково-дослідною роботою, спеціалізуючись на питаннях гігієни житла та водопостачання [2, с. 56-66; 19; 10, арк. 10; 11, арк. 3-5].

У 1921 році в Києві було організовано курси для підготовки санітарних лікарів. Враховуючи великий досвід організаційної і практичної роботи санітарного лікаря та педагогічну діяльність, В.В. Удовенко запрошують для викладання організації медико-санітарної справи та методів гігієнічних досліджень. Незабаром педагогічний колектив обирає В.В. Удовенко головою Ради вищезгаданих курсів [5, арк. 1-3].

Водночас із практичною роботою на посаді завідувача центральної санітарної лабораторії губздороввідділу, завідувача санітарної лабораторії Південно-західної залізниці, Володимир Удовенко здійснює плідну наукову роботу. У 1923 р. його обирають професором кафедри гігієни Київського медичного інституту. В тому ж році О. Корчак-Чепурківський домігся дозволу відкрити нові гігієнічні кафедри і передав свою кафедру загальної гігієни професору В.В Удовенку, а сам перейшов на новостворену кафедру народного здоров'я у ВУАН. Професор Володимир Удовенко організовує також кафедру гігієни в Київському художньому інституті, бере активну участь у роботі Медичної секції ВУАН, його обирають членом президії Медичної секції [2, с. 58; 15, с.116].

Особливо плідною була наукова робота В.В.Удовенко в ВУАН. У 1928 р. він стає дійсним членом науково-дослідної кафедри теоретичної медицини ВУАН, керує науковими роботами в Інституті гігієни праці. Під керівництвом професора Володимира Удовенка розвиваються наукові дослідження в галузі гігієни води і водопостачання, розробляються гігієнічні способи очищення та знезараження води, вивчаються проблеми гігієни житла, переважно сільського. Результатом наукової роботи кафедри стає видання в Державному видавництві України в Харкові книги Володимира Удовенка „Житло та здоров'я" (серія медичної науково-популярної бібліотеки).

Професор Володимир Удовенко виступає на українських та всесоюзних гігієнічних конференціях і з'їздах, публікує в українських медичних виданнях результати своїх робіт. На II Всесоюзному з'їзді бактеріологів, епідеміологів і санітарних лікарів він виступив із доповіддю про гігієнічні дослідження та оцінку будівельних матеріалів і конструкцій, властивих для українського селянського житла [2, с. 58].

У 1925 р. професор В.В. Удовенко взяв участь у виданні українсько-російського журналу Київського єдиного наукового медичного товариства „Київське медичне життя". Разом із професорами О. Черняхівським, П. Кучеренком, М. Левитським, О. Тижненком, М. Стражеском та ін. стає засновником і членом редколегії журналу Київського медичного інституту, зокрема відділу гігієни. Журнал видається українською мовою (на той час у Харкові вже виходив російськомовний журнал „Врачебное дело"), йому дають багатозначну назву „Українські медичні вісті", що могло свідчити про бажання засновників продовжувати традиції першого медичного українського часопису, який під цією назвою видавався в Києві 1918 р., у період Української національної революції [3].

На сторінках першого випуску „Українських медичних вістей" В.В.Удовенко публікує велику статтю „Завдання профіляктичних дисциплін в системі вищої медичної освіти та стан гігієнічних катедр за матеріялами Всесоюзних нарад цих катедр" (1925). Наступного року він виступає в цьому ж журналі зі статтями „Загально-санітарні питання на X Всесоюзному з'їзді бактеріологів, епідеміологів і санлікарів (Одеса, 1926) ", „Г.В. Хлопін як учений", дає рецензію на книгу А. Марзеєва „Жилища и санитарный быт сельського населения Украины" (Харьков, 1927). В останній він зазначає, що деякі дані не зовсім задовільні, невдало визначені групи будівель, є недоліки в трактуванні плану хат, однак, разом з тим є й цінні цікаві матеріали, з якими можна щиро вітати автора. Наприкінці рецензії В.В. Удовенко ставить запитання: „Чи не природніше було книжку про санітарний стан української хати, написану українським санітарним робітникам, видати українською мовою?" [2, с.59].

Отже, професор В.В. Удовенко відкрито писав те, що думав і відчував, сміливо виступав на захист української мови в розвитку української науки, належав до когорти небагатьох учених-патріотів тоталітарної доби.

У 1928 р. виходить у світ велика праця професора Володимира Удовенка „Повітропроникальність глиняних матеріялів, уживаних на українське селянське житлове будівництво". У цій праці він провів систематичне вивчення різних глиняних матеріалів, поруватого одеського вапняку та цегли як основного матеріалу селянського житлового будівництва. Проникливість глини для повітря досліджувалася при різних різницях тиску в залежності від домішок. Встановлено, що з домішками соломи або піску в звичайних уживаних пропорціях глина має коефіцієнт проникнення подібний до обпаленої цегли. В обговоренні результатів автором було використано 20 літературних джерел [15, с. 116; 16, с. 40, 102, 149].

Професор В.В.Удовенко широко пропагував гігієнічні знання серед населення, випустивши 8 науково-популярних видань [13, арк. 169]. Його перу а належить понад 75 наукових праць. Багато з них мали новаторський характер. Дві об'ємні праці - підручник з загальної гігієни в 2-х томах (у співавторстві з О.В.Корчак-Чепурківським) та рукопис монографії "Гігієна села" не побачили світ в друкованому вигляді [8, арк. 112]. Підготовлений до друку рукопис монографії "Гігієна села" обсягом біля 100 сторінок містив 9

розділів, в яких висвітлювалися санітарно-гігієнічні умови життя і побуту селян, гігієна сільськогосподарської праці, водозабезпечення та ін. [10, арк. 10**].**

Як досвідчений науковець і фахівець, професор В.В. Удовенко часто виступав з рецензіями на різні наукові праці. Так, зокрема, в рецензії на книгу інженера П. Терпило „Наука про вітаміни та розумне харчування" (Київ, 1928) він зауважує низку неточностей і помилкових тверджень, які допустив автор — неспеціаліст у галузі харчування. В рецензії на працю доктора М. Кудрицького „Здорове і хворе людське тіло" (Київ, 1927). В. Удовенко підкреслює значення книги як підручника для учнів старших груп шкіл соціального виховання, наголошує на доданих до викладу практичних вправах та гігієнічних порадах. Він також пише рецензію на підручник Зільбера і Баштан „Санітарно-гігієнічне дослідження повітря та житлового помешкання", реферує праці про стан громадської охорони здоров'я в Києві тощо [2, с. 60].

За неповний 1929 рік, який йому довелося ще працювати, професор В.В. Удовенко публікує статтю „Санітарні питання па II (XIV) Всесоюзному водопровідному та санітарно-технічному з'їзді (Харків, 1927)", рецензії на книгу Г. В. Хлопіна „Методы санитарных исследований" (Ленінград, 1928) та на перший випуск нового московського журналу „Гигиена и эпидемиология" (1929, № 1). Цього ж року він входить до складу ради Медичної секції ВУАН. На Краєвій санітарній нараді його обирають головою комісії для реалізації програми санітарного обстеження містечок України [2, с.61].

Слід відзначити, що професор В.В Удовенко багато уваги приділяв також і методичній роботі, очолював інститутську предметну комісію з гігієни. У збірнику „Досвід методологічної роботи Київського медичного інституту за 1923-1925 роки" виходить його стаття про методологічну роботу гігієнічної предметної комісії.

З введенням в 1926 р. єдиного для всіх медичних вузів України п'ятилітнього терміну навчання, підвищилась питома вага санітарно-профілактичних дисциплін, змінилась методика проведення навчального процесу, збільшилась кількість практичних занять. З ініціативи фахівців КМІ вперше в навчальні плани введено виробничу практику, яка мала ґрунтовний гігієнічний компонент.

Методологічний досвід викладання профілактичних дисциплін доповідався завідувачем кафедри гігієни КМІ проф. В.В. Удовенком на Всесоюзних нарадах гігієнічних кафедр в Москві та Ленінграді в 1924-1927 роках [13, арк. 169].

У 1929 р. ГПУ заарештовує професора В.В. Удовенка в сфабрикованій справі СВУ. Професора В.В. Удовенка засудили на 8 років ув'язнення та на 3 роки позбавлення громадських прав. Отримавши вирок суду, професор В.В. Удовенко відправляється в північні концтабори ГУЛАГу у горезвісний СЛОН — Соловецький табір особливого призначення. А в 1937 р. його було розстріляно [18, с. 47].

Така трагічна доля українського вченого-гігієніста, одного із будівничих медичної науки. Володимир Удовенко загинув у розквіті творчих сил,

арештований на 48-му році життя, лише 6 років попрацювавши завідувачем кафедри.

Отже, організаційна діяльність професора В.В. Удовенка була спрямована на створення українського медичного факультету, кафедр гігієни в Київському медичному та Київському художньому інститутах, роботі на керівних посадах у Міністерстві народного здоров'я УНР та медичній секції ВУАН. В Інституті гігієни праці професор В.В. Удовенко створив наукову школу вчених-гігієністів у галузі гігієни води і водопостачання, гігієни житла. Учений-гігієніст В.В.Удовенко – один із засновників українського медичного часопису «Українські медичні вісті», автор низки наукових праць.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивчені становлення і розвитку наукової школи В.В. Удовенка.

Література

1. Ганіткевич Я. В. Перші українські науково-медичні школи / Я.В.Ганіткевич // Народне здоров'я. — Львів, 2000. — № 3, 6- 7.
2. Ганіткевич Я.В. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їх наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія /Я.В.Ганіткевич. – Львів, 2002. – С.56-66.
3. Гринзовський А.М. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця: дис… канд. мед наук: 14.02.04/ А.М.Гринзовський - К., 2005. – С.140-144.
4. Державний архів СБУ. - Од. зб. № 67098. - ФП. - Т. 117. - Арк. 009.
5. Державний архів м. Києва. - Ф. Р. 352. - Оп. 5. - Од. зб. 1617в. - Арк. -1-3.
6. Державний архів СБУ. - Од. зб. № 67098. - ФП. - Т. 117. - Арк. 162-166.
7. Державний архів м. Києва. - Ф. Р. 352. - Оп. 5. - Од. зб. 1617в. - Арк. 10.
8. Державний архів м. Києва. - Ф. Р. 352. - Оп. 5. - Од. зб. 2194. - Арк. 112.
9. Державний архів м. Києва . - Ф. Р.-871. - Оп. 2. - Од. зб. 0351. - Арк. 1-3.
10. Державний архів м. Києва. - Ф. Р.-939. - Оп 2. - Од. зб. 0001. - Арк. 10.
11. Державний архів м. Києва - Ф. Р.-939. Оп 2. Од. зб. 0092. – Арк 3-5.
12. Державний архів СБУ. - Од. зб. № 67098. - ФП. Т. - 117. - Арк. 125-131.
13. Державний архів СБУ. - Од. зб. № 67098. ФП. - Т. 118. - Арк. -169.
14. Державний архів СБУ. - Од. зб. № 67098. - ФП. - Т. 119. - Арк. - 066.
15. Макаренко И.М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841-1991) / И.М.Макаренко, И.М. Полякова. – Киев: Здоровья, 1991. – С. 116.
16. Плющ Василь. Медична наука в Україні в першій половині ХХ-го сторіччя /В.Плющ // Матеріали до історії української медицини. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1975. - Т. І. - С. 40, 102, 149.
17. Москаленко В.Ф. Біографічний словник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О.О.Богомольця (1841-2006) / В.Ф.Москаленко, І.М.Полякова. – К.:Книга плюс, 2006. – 304 с.
18. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Київ: Сфера, 1999. — Т 3. – 366 с.
19. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 років /С.Підгайний. - Новий Ульям, 1949. – С.33-91.
20. Пундій Павло. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Кн.1.: Естафета поколінь національного відродження. /Павло Пундій. - Львів; Чикаго, 1994. - С 232.

Коцур Н.И. Научная работа профессора В.В. Удовенко в медицинской секции ВУАН в 1920-е гг.

Освещается научная, организационная работа и педагогическая деятельность профессора В. В. Удовенко, раскрыто направления его научной работы в ВУАН в 1920-е гг.

***Ключевые слова**: гигиена, ученый-гигиенист, профессор, кафедра, медицинская секция, ВУАН.*

Kotsur N.I. Scientific work of professor V.V. Udovenko in medical section of UAN in 1920-th years.

In the article deals with the article highlights the scientific, organizational work and pedagogical activity of professor V.V. Udovenko, discovered its directions his scientific work in UAN in 1920-th years.

***Key words**: hygiene, hygienist scientist, professor, department, medical section, UAN.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
21.10.2011

ББК 66.4 (4 Фра) **Кравченко В.В.**

ПОЛІТИКА ОБОРОНИ ТА БЕЗПЕКИ ФРАНЦІЇ 1994-2008 рр. У ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглянуті наукові роботи ведучих французьких, американських, британських, німецьких і польських істориків, політологів відносно проблематики зовнішньої та оборонної політики Франції за часів президентства Ж. Ширака.

***Ключові слова:** Франція, оборона, армія, безпека, реформи, історіографія*

Франція – ключовий політичний актор сучасної міжнародної системи. П’ята республіка залучена до всіх провідних безпекових інституцій світу, зокрема ООН, де має місце постійного члена у Раді безпеки, НАТО (повернулась до військових структур Альянсу у 2009 р.), ЄС (безперечний лідер європейського оборонного будівництва протягом останніх 20 років) та ОБСЄ. Франція, ціною болісних реформ та відмови від багатовікової традиції загальнонаціонального призову, побудувала мобільну та професіональну армію, що є однією з найбільш ефективних інструментів впровадження європейської політики Республіки та просування її національних інтересів. Зазначені процеси оборонного реформування проходили наприкінці XX початку XXI ст., й хронологічно співпали з добою президентства харизматичного президента-голліста Жака Ширака. Саме тому особливо цікаво вивчати безпековий контекст зовнішньої політики, питання оборонного планування та зміни стратегії, що на довгий час визначили самостійний вектор розвитку не лише Франції, а й Європи в цілому.

Досліджувана тема постійно перебувала і продовжує залишатися в полі зору фахівців-істориків, політологів. Проте загальний комплекс політики Франції у сфері безпеки та оборони після закінчення «холодної війни» і на початку XXI ст., що характеризується суттєвими доктринальними та зовнішньополітичними змінами, через свою очевидну новизну ще не знайшов

належного узагальнюючого висвітлення і не був предметом спеціального вивчення у вітчизняній історіографії та має обмежену кількість досліджень в західній історіографії.

Характеризуючи наукову літературу, в якій розкриті аспекти оборонної політики Франції протягом 1994-2008 рр., варто розділити її за проблемно-хронологічним принципом. До досліджень, які вийшли незабаром після закінчення «холодної війни» та докорінних геополітичних змін у Європі й світі, та які мали за мету охарактеризувати напрямок розвитку безпекової політики Франції і пристосувати існуючу військову доктрину Республіки до нових реалій, має бути особливий підхід. Розвиток наукової думки у цьому напрямку зрештою призвів до тих політичних умов, в яких перебуває Франція у наш час. Оскільки нині існує лише обмежений доступ до специфічної інформації, що пов'язана з темою наукової розробки, тому джерела й наукові праці, опубліковані протягом 1990–2000-х рр., частіш за все, містять особисту оцінку авторів. Іншою характеристикою історіографії цього періоду є її спрямованість на винятковість відображення оборонної політики Франції у контексті традиційного голлізму, що послідовно наслідують усі лідери країни та переважна більшість стратегів і планувальників новітніх військових розробок. Саме через це домінуючим вектором зовнішньополітичних зусиль на початку XXI ст. залишається побудова незалежної європейської системи оборони. Навпаки, досить обмежена увага приділяється трансатлантичному напрямку співпраці, зокрема реальним (а не історичним) передумовам повернення Франції до військової компоненти Організації Північноатлантичного договору.

Об'єктивно західні дослідники мають перевагу у вивченні проблематики. Її обумовлює використання широкої бази джерел – архівних даних, газетних та журнальних публікацій, до яких практично не мають доступу ні українські, ні російські, ні польські аналітики. Особливу увагу, безперечно, привертають дослідження французьких й, традиційно, американських і британських істориків та політологів, які досліджують зовнішню політику та питання національної безпеки Франції, майбутнє оборонної політики Європи у контексті західного євроатлантичного простору стабільності. Ці дослідження склали значну частину джерельної бази роботи, тому заслуговують на особливу увагу.

Фундаментальну наукову розробку оборонної політики Франції пропонує у своїй книзі відомий британський учений, професор університету Бредфорда Шон Грегорі [1]. Автор висвітлює еволюцію французької політики безпеки, зокрема й зміни у ядерній стратегії, від закінчення «холодної війни» через аналіз дебатів у Франції в 1989-1994 рр. щодо змін контексту та загроз міжнародній безпеці й можливостей для Франції, аналізує ефективність політики президента Ж. Ширака щодо імплементації та напрямків оборонної реформи. Розглядаючи сучасну оборонну концепцію Республіки та її відповідність викликам XXI ст., приділяє увагу соціальній та історичній основі стосунків між армією і суспільством, та визначає її вплив на еволюцію оборонної стратегії. Дослідник присвячує особливу увагу критичному розгляду

тематичних національних документів та прогнозу ролі країни на європейській арені у майбутньому.

Комплексний та змістовний погляд на сучасну військову доктрину Франції дає Стен Ріннінг, професор Інституту політичних досліджень університету Південної Данії [2]. Аналізуючи зміни військових доктрин Франції епохи П'ятої республіки (від 1958р. до сучасності), дослідник приділяє особливу увагу традиційному впливу інституту президентства на оборонне відомство. У Франції, на думку експерта, на відміну від інших сучасних ліберальних демократій, зберігається найбільш тісний зв'язок та побудована жорстка вертикаль регулювання збройних сил, де визначна роль відводиться безпосередньо персоні президента. Аналізуючи системні зміни, що відбулись на зламі тисячоліть, автор вказує, що майбутні війни не будуть носити глобальний характер, тому перебудову військово-промислового комплексу Франції вочевидь треба проводити із розрахунку на звичайне озброєння та підвищення мобільності й здатності швидкого реагування.

Ситуацію з розвитком озброєнь після закінчення «холодної війни» відстежує у своїй роботі британський військовий експерт Джеймс Грейвс [3]. Досліджуючи оборонні комплекси Франції, Великобританії та Німеччини він дістає висновку, що зазначені країни ще не готові до загальноєвропейського оборонного будівництва. Технічна сторона питання вже майже вирішена, однак країни не квапляться віддавати власний суверенітет в руки спільного органу через нестачу довіри. Саме здобуттю цього визначального параметра присвячений перехідний етап розвитку військово-промислового комплексу провідних європейських країн.

Дослідження щодо зміни французької військово-політичної думки продовжує Луіс Гаутьє, доктор політичних наук, радник з питань оборони колишнього прем'єр-міністра Франції Ліонеля Жоспена [4]. У свої роботі автор наголошує на важливості періоду 1990-1995 р., коли збройні сили Франції проходили «мутацію ідентичності» та культурну адаптацію до умов нового постбіполярного міжнародного середовища. Дослідник приходить до висновку, що навіть президент-соціаліст Ф. Міттеран, з огляду на системні зміни у світовій політиці, почав діяти як прагматичний голліст, відстоюючи для Франції власний, дещо парадоксальний, шлях розвитку оборонної доктрини з опорою на ЄС та, у водночас, в дусі атлантизму.

Порівняльне дослідження розвитку ядерних стратегій та потенціалу стримування європейських ядерних держав – Великобританії та Франції, пропонує у своїй роботі представник німецької політологічної школи, спеціаліст з військових перекладів, експерт Біатріс Хьосер [5]. Вона пов'язує розробку самостійних національних ядерних концепцій бажанням відокремитись від інтегрованих структур командування НАТО, що очолювали американські генерали. Зрештою, таке бажання економічно вважається не раціональним, оскільки ядерна зброя була анахронізмом вже у середині XX сторіччя, але втім слугує ідеї символізму національної величі, що за великим рахунком, на думку автора, само по собі не погано.

Окремі дослідження західних істориків присвячені висвітленню національної стратегічної культури Франції. Так, наприклад, історичний підхід до дослідження використовує британський дослідник, професор з міжнародної історії, директор Інституту європейських досліджень університету Селфорду Джон Кігер [6]. Він вивчає зміни у військовій стратегії Франції починаючи з 1870 р. й зазначає, що саме умови ворожого зовнішнього середовища спонукали французів обрати оборону за армійську домінанту.

Відомий французький історик-критицист Гі Окуингем [7], досліджуючи «культурні океани» сьогодення створив навіть окремий термін - «французьку систему». Вона гармонійно, у історичному вимірі, поєднує найбільш закрите у світі суспільство, що впливає на централізовану тоталітарну та бюрократичну модель зв'язків між силою (армією) й мистецтвом (владою).

Проблеми взаємовідносин Франції та країн Тропічної Африки широко досліджуються у західній історіографії. Зазначеній проблематиці присвячені праці британських аналітиків Патріка Меннінга [8], Елізабет Мадімбе-Бойі [9], Тоні Шафера [10], американських вчених Домініка Томаса [11], Френсіса Макнамари [12], Даніели Крослак [13]. Автори, вивчаючи новітню роль Франції у колишніх колоніях французької та бельгійської імперій, приділять особливу увагу культурним та етно-соціальним мотивам зовнішньополітичної діяльності Франції, засуджуючи практику збройних втручань на Чорному континенті у контексті протистояння епохи «холодної війни». Ґрунтовно досліджуючи франко-африканські відносини на рубежі століть, експерти констатують падіння французької імперії у західній Африці. На їх думку, сучасна Франція не зможе повернути свій колоніальний вплив й поступово втрачає навіть культурну та мовну базу (зокрема, на прикладі Сенегалу), поступаючись наступу США та, у майбутньому, Китаю. Дослідники роблять висновки щодо процедури деколонізації, яка була порушена невдалими рішеннями дискредитованого керівництва П'ятої республіки (підозра у причетності до геноциду у Руанді – В.К.) у 1990-ті рр., коли Франція не змогла віднайти своє місце у Африці після розпаду Ялтинської системи міжнародних відносин.

Традиційно європейські дослідники приділяють значну увагу питанню європейської інтеграції, зокрема у сфері безпеки та оборони. Роль Франції у новітній історії Європи прагне дослідити експерт з військових та ісламських досліджень, голова Промислового коледжу збройних сил Університету національної оборони (США) Стівен Крамер [14]. Автор упевнений, що традиційний голлізм вже морально застарів і Франція потребує якісно нової політичної концепції, що спонукає сучасних політиків залучитись до світових справ, й, водночас, очолити процес об'єднання європейського політичного механізму.

Цікавою є позиція французького дослідника, доктора політичних наук Університету Тулузи Мишеля Гелдрі [15], який розглядає політику європейської інтеграції як загрозу для існування незалежних держав на європейському континенті та засуджує транснаціональну політику.

Дослідження європейської політики у сфері безпеки та оборони проводили ряд відомих політологів, зокрема Ніколь Гнесотто [16], Ендрю Котті [17],

Мішель Мерлінген та Раса Остраускаіте [18], Роберт Хантер [19], Джуліан Ліндлі-Френч [20], Ян Матлрі [21]. Експерти розглядають механізм втілення європейської оборонної системи як знакове суспільно-політичне явище, що приведе європейську спільноту до самостійності у вирішенні ключових безпекових питань, порівнюють концептуальні підходи, досліджують місце та вплив Франції на розбудову «оборонного організму» ЄС.

Так, зокрема, британські дослідники Джоліон Хауорт та Ананд Менонд [22], проводячи дослідження політики безпеки ЄС і політики національної оборони ключових європейських країн, велику увагу приділяють ядерній спроможності Франції. Вони відстежують витоки ініціатив загальноєвропейського оборонного будівництва у традиційній військовій доктрині П'ятої республіки, що побудував ще генерал де Голль, та відзначають її гнучкість в умовах постбіполярного світу, що змінились. Особливо наголошується на необхідності посилення ролі французької ядерної зброї для Європи.

У своїй іншій відомій роботі, директор Інституту європейських досліджень Бірмингему Ананд Менон аналізує стосунки Франції з НАТО [23]. Автор називає період міжнародної політики Франції від 1981 по 1997 рр. ерою невизначеності, що була сполучена як з «м'яким голлізмом», так й зі спробами радикальних змін. Однак він визнав, що англосаксонське домінування в Альянсі сильно вдарило по самолюбству французів, які із давня прагнули домінувати на міжнародній арені.

До атлантичної тематики звертається й Фредерік Бозо, професор університету Париж ІІІ, старший науковий співробітник Французького інституту міжнародних відносин, у своїй роботі «Дві стратегії для Європи» [24]. Порівнюючи американську та європейську модель історичного розвитку, автор відзначає місію Франції служити противагою глобальному посиленню США, захоплюється генієм Шарля де Голля, прогнозує посилення й згуртування всього Європейського Союзу й лідерство Франції в ньому.

Зовсім протилежний, критичний погляд на голлістський розвиток П'ятої республіки робить американський дослідник, асистент секретаря державного департаменту, голова Бюро з європейських та євразійських справ Філіп Гордон [25]. Він торкається витоків національної ідентичності французів, аналізує причини втрати євроатлантичною спільнотою Франції у середині 1960-х рр. Вчений приходить до висновків, що політика безпеки Франції є наслідком психології французів, для якої голлізм, із його жорстким адміністративним апаратом та відстоюванням національних інтересів, є легальним способом самозадоволення політичних еліт.

Певну частину джерельної бази склали праці польських фахівців з питань французької зовнішньої політики. З огляду на історичну сталість польсько-французьких відносин та щільність оборонних контактів на сучасному етапі, велике зацікавлення викликає думка саме польських істориків, політологів та військових аналітиків.

На автентичності курсу оборонної політики Франції наголошує відомий польській науковець, голова наукового товариства Академії національної

оборони Польщі Вальдемар Кітлер [26]. Аналізується широке коло безпекових питань, що стоять на порядку денному у зв'язку з широкою військовою реформою, проголошеною урядом, та загальним курсом на професіоналізацію. Автор порівнює політику Франції у сфері оборони з напрямками розвитку оборонних стратегій інших демократичних країн світу, зокрема регіону Східної та Центральної Європи.

Стан двостороннього військового співробітництва між Францією та Польщею досліджує у своїй праці аналітик Міністерства національної оборони Польщі Хелена Богуславська [27]. Вона приділяє багато уваги проблемам та перспективам реформи армії на шляху до євроатлантичного безпекового простору. Оскільки висвітлюються конкретні кроки до перебудови збройних сил Польщі, що були зроблені за безпосередньої допомоги Франції у період підготовки до набуття членства в НАТО (1991-1997 рр.), особливо актуальним є порівняльний аналіз успішності втілення інтеграційної політики загалом, та окремих практичних заходів, зокрема, з огляду на схожість зовнішньополітичних прагнень Польщі та України та існуючий рівень українсько-французького співробітництва в оборонній сфері.

Робота Малгоржати Вроблевської [28], наукового співробітника фундації міжнародних досліджень, присвячена положенню Франції в НАТО у часи докорінних трансформації міжнародної системи та перебудови власне самого Альянсу протягом 1990-х рр. Автор з'ясовує зміст політичних рішень французьких президентів Ф. Міттерана та Ж. Ширака, яки призвели до відходу від ідеї ігнорування трансатлантичного напрямку зовнішньої політики, політики ізоляціонізму у межах Європи та покладання виключно на власні сили. На думку дослідника, події у Іраку 1991 р. та у Боснії у 1994 р. багато в чому сприяли клімату потепління між НАТО та Францією. Вони створили умови для військової інтеграції, лобіювання інтересів країн «нової демократії» Центральної та Східної Європи (на противагу інтересам США у регіоні), та зрештою призвели до постанови питання про повноцінне повернення країни до військових структур Альянсу.

На окрему увагу заслуговують праці Пьотра Натканського [29], Річарда Жеби [30], Вєслава Смялека [31], які досліджують параметри європейської безпеки після закінчення «холодної війни». Зазначені фахівці концентрують увагу передусім на європейській політиці безпеки та оборони, відзначаючи зусилля у цьому напрямі нових «країн-єврголлістів» – Франції, Бельгії та Люксембургу. Процеси європейської інтеграції, що рівнозначно були актуальні для Польщі та для України зараз, вимагають пристосування військової політики до економічних та соціальних вимог сучасного європейського над-утворення. Провідні польські експерти ставлять питання щодо актуальності співіснування НАТО та незалежної військової структури Європейського Союзу, здебільш схиляючись до ефективності атлантичної моделі перед невизначеністю європейської політики безпеки та оборони.

Також варто відзначити наукові статті з військової проблематики Вальдемара Марчиняка [32], Зігмунта Чарнотти [33, 34] та інших, які досліджують окремі аспекти політики оборони Франції у контексті армійської

реформи. Ці автори приходять до висновку, що комплекс оборонної політики П'ятої республіки, хоча й має окремі недоліки, все ж представляє собою якісну, ефективну та сучасну модель гнучкого війська, на яку варто рівнятись.

Різноманітність аспектів висвітлення оборонної політики Франції в 1994-2008 рр. створюють сприятливі умови для розвитку історичної думки та науки. Західні історики та політологи висвітлюють багато аспектів оборонної політики, залишаючи простір до синтезу даних та комплексному вивченню тематики. Сьогодні Франція під проводом президента Ніколя Саркозі, наступника Ширака не лише на посаді, але й у ідеологічному розумінні, проводить все більш активну зовнішню політику, балансуючи у відносинах між США, ЄС та Росією. Тож політика Франції у галузі безпеки та оборони ще тривалий час буде залишатись актуальним феноменом, підґрунтя якого базується на реформах 1994-2008 рр.

Література

1. Gregory S. French Defence Policy Into the Twenty-First Century / S. Gregory. – L.: Palgrave Macmillan, 2000. – 276 p.
2. Rynning S. Changing Military Doctrine: Presidents and Military Power in Fifth Republic France, 1958-2000 / S. Rynning. – L.: Praeger, 2002. – 256 p.
3. Graves J. The Post-Cold War Armored Vehicle Industries in Britain, Germany, and France: A Study in Political Economy and Transition / J. Graves – Greenwood Press, 2000. – 162 p.
4. Gautier L. Mitterand et son armée, 1990-1995 / L. Gautier. – P.: Grasset et Fasquelle, 1999. – 582 p.
5. Heuser B. NATO, Britain, France, and the FRG: Nuclear Strategies and Forces for Europe, 1949-2000 / B. Heuser. – L.: Palgrave Macmillan, 1997. – 280 p.
6. Keiger J. France and the World Since 1870 / J. Kieger. – L.: Arnold, 2001. – 272 p.
7. Hocquenghem G. La Beauté du métis: Réflexions d'un francophobe / G. Hocquenghem. – P.: Ramsay, 1979. – 348 p.
8. Manning P. FrancophoneSub-Saharan Africa1880–1995 / P. Manning. – Cambridge University Press, 1988. – 260 p.
9. Mudimbe-Boyi E. Empire Lost: France and Its Other Worlds / E. Mudimbe-Boyi. – Lexington Books, 2009. – 262 p.
10. Chafer T. The End of Empire in French West Africa / T. Chafer. – Oxford Berg Publisher, 2002. – 256 p.
11. Thomas D. Black France: Colonialism, Immigration,and Transnationalism / D. Thomas. – Indiana University Press, 2007. – 326 p.
12. McNamara F. France in Black Africa / F. McNamara. – National Defense University Press, 1989. – 302 p.
13. Kroslak D. The Role of France in the Rwandan Genocide / D. Kroslak. – C. Hurst & Co. Ltd., 2007. – 348 p.
14. Kramer S. Does France Still Count? The French Role in the New Europe / S. Kramer. – Praeger Publishers, 1994. – 113 p.
15. Gueldry M. France and European Integration: Towards a Transnational Policy? / M. Gueldry. – Praeger, 2001. – 243 p.
16. Gnesotto N. EU Security and Defence Policy: the first five years (1999-2004) / N. Gnesotto. – P.: Institute for European Studies of EU, 2004. – 294 p.
17. Cottey A. Security in the New Europe / A. Cottey. – Palgrave Macmillan, 2007. – 258 p.
18. Merlingen M., Ostrauskaité R. European Security and Defence Policy. An implementation perspective / M. Merlingen, R. Ostrauskaité. – Routledge, 2008. – 226 p.

19. Hunter R. The European Security and Defense Policy:NATO's Companion - or Competitor? / R. Hunter. – RAND, 2002. – 179 p.
20. Lindley-French J. A Chronology of European Security and Defence, 1945-2007 / J. Lindley-French. – Oxford University Press, 2007. – 383 p.
21. Matlary J. EU Security Dynamics in the New National Interest / J. Matlary. – Palgrave Macmillan, 2009. – 249 p.
22. Howorth J., Menon A. The European Union and National Defence Policy / J. Howorth, A. Menon. – Routledge, 1997. – 189 p.
23. Menon A. France, NATO and the Limits of Independence, 1981-97: The Politics of Ambivalence / A. Menon. – Palgrave Macmillan, 2000. – 258 p.
24. Bozo F. Two Strategies for Europe: De Gaulle, the United States, and the Atlantic Alliance / F. Bozo. – Rowman and Littlefield, 2000. – 277 p.
25. Gordon P. A Certain Idea of France: French Security Policy and the Gaullist Legacy / P. Gordon. – Princeton University Press, 1993. – 255 p.
26. Kitler W. Obrona narodowa Francji / W. Kitler. – Toruń; Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 197 s.
27. Bogusławska H. Polsko-francuska współpraca wojskowa : bilans i perspektywy / H. Bogusławska. – Warszawa; Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 62 s.
28. Wróblewska M. Stanowisko Francji wobec rozszerzenia NATO w latach 1989-1999 w swietve prasy francuskiej / M. Wróblewska. – Warszawa: Fundacija Studiow Miedzynarodovich, 2007. – 127 s.
29. Natkański P. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Europejskiej Tożsamości Bezpieczeństwa i Obrony / P. Natkański. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2004. – 193 s.
30. Zięba R. Europejska polityka bezpieczeństwa i obrony / R. Zięba. - Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – 132 s.
31. Bezpieczeństwo państw i narodów w procesie integracji europejskiej / pod red. Wiesława Śmiałka, Józefa Tymanowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 261 s.
32. Marciniak W. Logistyka we Francuskim wydaniu / W. Marciniak // Wojska Lądowe. – 2002. – # 8 (49). – S. 24.
33. Czarnotta Z. Wojskowa organizacja terytorialna Ftancji / Z. Czarnotta // Wojska Lądowe. – 2001. – # 21 (38). – S. 27.
34. Czarnotta Z. Budzet obrony Francji 2002/ Z. Czarnotta // Wojska Lądowe. – 2002. – # 5 (46). – S. 24.
35. Gregory S. French Defence Policy Into the Twenty-First Century / S. Gregory. – L.: Palgrave Macmillan, 2000. – 276 p.
36. Rynning S. Changing Military Doctrine: Presidents and Military Power in Fifth Republic France, 1958-2000 / S. Rynning. – L.: Praeger, 2002. – 256 p.
37. Graves J. The Post-Cold War Armored Vehicle Industries in Britain, Germany, and France: A Study in Political Economy and Transition / J. Graves – Greenwood Press, 2000. – 162 p.
38. Gautier L. Mitterand et son armée, 1990-1995 / L. Gautier. – P.: Grasset et Fasquelle, 1999. – 582 p.
39. Heuser B. NATO, Britain, France, and the FRG: Nuclear Strategies and Forces for Europe, 1949-2000 / B. Heuser. – L.: Palgrave Macmillan, 1997. – 280 p.
40. Keiger J. France and the World Since 1870 / J. Kieger. – L.: Arnold, 2001. – 272 p.
41. Hocquenghem G. La Beauté du métis: Réflexions d'un francophobe / G. Hocquenghem. – P.: Ramsay, 1979. – 348 p.
42. Manning P. FrancophoneSub-Saharan Africa1880–1995 / P. Manning. – Cambridge University Press, 1988. – 260 p.
43. Mudimbe-Boyi E. Empire Lost: France and Its Other Worlds / E. Mudimbe-Boyi. – Lexington Books, 2009. – 262 p.
44. Chafer T. The End of Empire in French West Africa / T. Chafer. – Oxford Berg Publisher, 2002. – 256 p.

45. Thomas D. Black France: Colonialism, Immigration,and Transnationalism / D. Thomas. – Indiana University Press, 2007. – 326 p.
46. McNamara F. France in Black Africa / F. McNamara. – National Defense University Press, 1989. – 302 p.
47. Kroslak D. The Role of France in the Rwandan Genocide / D. Kroslak. – C. Hurst & Co. Ltd., 2007. – 348 p.
48. Kramer S. Does France Still Count? The French Role in the New Europe / S. Kramer. – Praeger Publishers, 1994. – 113 p.
49. Gueldry M. France and European Integration: Towards a Transnational Policy? / M. Gueldry. – Praeger, 2001. – 243 p.
50. Gnesotto N. EU Security and Defence Policy: the first five years (1999-2004) / N. Gnesotto. – P.: Institute for European Studies of EU, 2004. – 294 p.
51. Cottey A. Security in the New Europe / A. Cottey. – Palgrave Macmillan, 2007. – 258 p.
52. Merlingen M., Ostrauskaité R. European Security and Defence Policy. An implementation perspective / M. Merlingen, R. Ostrauskaité. – Routledge, 2008. – 226 p.
53. Hunter R. The European Security and Defense Policy:NATO's Companion - or Competitor? / R. Hunter. – RAND, 2002. – 179 p.
54. Lindley-French J. A Chronology of European Security and Defence, 1945-2007 / J. Lindley-French. – Oxford University Press, 2007. – 383 p.
55. Matlary J. EU Security Dynamics in the New National Interest / J. Matlary. – Palgrave Macmillan, 2009. – 249 p.
56. Howorth J., Menon A. The European Union and National Defence Policy / J. Howorth, A. Menon. – Routledge, 1997. – 189 p.
57. Menon A. France, NATO and the Limits of Independence, 1981-97: The Politics of Ambivalence / A. Menon. – Palgrave Macmillan, 2000. – 258 p.
58. Bozo F. Two Strategies for Europe: De Gaulle, the United States, and the Atlantic Alliance / F. Bozo. – Rowman and Littlefield, 2000. – 277 p.
59. Gordon P. A Certain Idea of France: French Security Policy and the Gaullist Legacy / P. Gordon. – Princeton University Press, 1993. – 255 p.
60. Kitler W. Obrona narodowa Francji / W. Kitler. – Toruń; Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 197 s.
61. Bogusławska H. Polsko-francuska współpraca wojskowa : bilans i perspektywy / H. Bogusławska. – Warszawa; Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 62 s.
62. Wróblewska M. Stanowisko Francji wobec rozszerzenia NATO w latach 1989-1999 w swietve prasy francuskiej / M. Wróblewska. – Warszawa: Fundacija Studiow Miedzynarodovich, 2007. – 127 s.
63. Natkański P. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Europejskiej Tożsamości Bezpieczeństwa i Obrony / P. Natkański. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2004. – 193 s.
64. Zięba R. Europejska polityka bezpieczeństwa i obrony / R. Zięba. - Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – 132 s.
65. Bezpieczeństwo państw i narodów w procesie integracji europejskiej / pod red. Wiesława Śmiałka, Józefa Tymanowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 261 s.
66. Marciniak W. Logistyka we Francuskim wydaniu / W. Marciniak // Wojska Lądowe. – 2002. – # 8 (49). – S. 24.
67. Czarnotta Z. Wojskowa organizacja terytorialna Ftancji / Z. Czarnotta // Wojska Lądowe. – 2001. – # 21 (38). – S. 27.
68. Czarnotta Z. Budzet obrony Francji 2002/ Z. Czarnotta // Wojska Lądowe. – 2002. – # 5 (46). – S. 24.

Кравченко В.В. Политика обороны и безопасности Франции 1994-2008 гг. в западной историографии.

Рассмотрены научные работы ведущих французских, американских, британских, немецких и польских историков, политологов относительно проблематики внешней и оборонной политики Франции во времена президентства Ж. Ширака.

Ключевые слова: *Франция, оборона, армия, безопасность, реформа, историография.*

Kravchenko V.V. Defence and security policy of France in 1994-2008 in western historiography.

The article deals with the scientific works of leading French, American, British, German and Polish historians and political scientists on issues of French foreign and defense policy during the presidency of Jacques Chirac.

Key words: *France, defense, army, security, reform, historiography.*

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.09.2011

УДК 930+94

Морозова І.В.

АРХЕОГРАФІЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ГРАФА С.Р.ВОРОНЦОВА З ПИТАНЬ РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

Наведений огляд архівів та інших наукових закладів на території держав СНД та далекого зарубіжжя, що містять листи графа С.Р.Воронцова, та листи, адресовані графу. Надані ім'я кореспондентів графа з листування, політичних та державних діячів, що вчиняли рішучий вплив на формування зовнішньополітичного курсу обох країн. Сформульовані головні проблеми, що перебувають на чолі дослідження з введення в науковий обіг неопублікованих документів архіву.

Ключові слова*: граф С.Р.Воронцов, російсько-англійські відносини, архів, археографія, листування.*

Значна кількість науковців та дослідників історичних процесів зазначають, що людство може знайти шляхи розв'язання проблем сьогодення лише, спираючись на досвід минулого. До того ж становлення державної самостійності України вимагає ствердження її авторитету на міжнародній арені. З цієї причини вивчення досвіду врегулювання міжнародних відносин видатними дипломатами минулого є актуальним та має важливе значення для дослідників історії держави.

Одним з найбільш цінних джерел вивчення історії міжнародних відносин кінця XVIII – початку XIX ст. є фамільний архів графів та князів Воронцових, зокрема графа Семена Романовича Воронцова, ім'я якого є незаслужено забутим.

Його приватне та службове листування важко переоцінити як джерело з історії XVIII-XIX ст., оскільки листи використовувалися не лише як засіб особистого спілкування, але й були засобом ознайомлення з тогочасним суспільним життям, замінюючи регулярну пресу [28, с.144]. С.Р.Воронцов був уповноваженим послом Російської імперії при Сент-Джеймському дворі, тобто

він був людиною ознайомленою з питаннями взаємних стосунків обох країн. Це обумовлює особливу цінність саме його листування.

Проте, в українській та російській історіографії та джерелознавстві відсутні фундаментальні роботи щодо опрацювання документів архіву графа С.Р. Воронцова, що обумовило тему та мету статті – виявити й проаналізувати неопубліковане та не введене до наукового обігу листування особистого архіву видатного політичного діяча щодо історії міжнародних відносин Росії й Великої Британії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Завданнями статті є: виявити архівосховища, бібліотеки, наукові та музейні заклади, де зберігаються частини архіву графа С.Р.Воронцова; визначити ступінь використання документів архіву; з'ясувати особливості аналізу його кореспондентів по листуванню.

По-перше, розглянемо основні місця знаходження та стан збереження документів і матеріалів архіву Воронцових.

Географія знаходження документів архіву графа охоплює різні країни світу, зокрема Україну, Росію, Велику Британію та Сполучені Штати Америки. Це було обумовлено рядом причин. Перш за все, архів графа С.Р. Воронцова є невід'ємною частиною одного з найбільш багатих приватних архівів XVIII ст., який був сформованим шляхом зберігання листів приватного та службового листування, які має у своєму складі фамільний архів, починаючи з державного канцлера М.Л.Воронцова та закінчуються листами його правнука Семена Михайловича.

Зазначимо, що левова доля документів потрапила до архіву шляхом колекціонування і була придбана графом Семеном Романовичем та його братом О.Р.Воронцовими, які були дуже освіченими представниками російської еліти. І що навіть дуже важливо – їх інтереси були обумовлені практичною державною діяльністю. Обіймаючи посаду президента Комерц-колегії, а пізніше перебуваючи державним канцлером О.Р. Воронцов мав доступ до державних архівів. Це давало йому можливість користуватись будь-якими документами та й залишати їх у себе. Він також здійснював закупку документів за кордоном.

Що стосується Семена Романовича, то як дипломат він обмінювався листами з багатьма державними діячами Росії та Англії, з коронованими особами й політиками інших країн. Тому, листування в архіві Воронцових складає найбільшу частину.

Друга частина архіву – книги та рукописні зібрання, які були придбані С.Р.Воронцовим для приватної колекції [32, с.191]. Третя невід'ємна частина колекції – вотчинні документи династії Воронцових.

Найбільш багату та цінну частину спадщини Воронцових серед усіх країн, які були відзначені діяльністю цієї видатної родини державних діячів, має Україна.

Син графа С.Р.Воронцова, князь Михайло Семенович, у 1823 р. був призначений генерал-губернатором Новоросійського краю. Офіційна резиденція губернатора знаходилася в Одесі, а приватна – в Алупці. Він був нащадком багатої колекції книжкових зібрань та рукописів свого батька Семена Романовича та дяді Олександра Романовича, які в свою чергу в своєму складі

мали книжкове зібрання Романа Ларіоновича Воронцова, свого батька, який був засновником фамільної бібліотеці Воронцових [31, с.191].

Син Михайло Семеновича – князь Семен Михайлович – був бездітним та заповів передати бібліотеку Одеського майоратного маєтку Воронцових Новоросійському університету, яка по сьогоднішній день є найбільш престижною колекцією Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Колекція нараховує 52801 том, 130 000 інвентарних одиниць 26 мовами. У бібліотеці представлені книжки з XVI ст. по 80-ті рр. XIX ст. Цінний документальний матеріал є у розділі англійської літератури цієї бібліотеки. Найбільше привертає увагу та частина розділу англійської літератури, в якій знаходяться зібрання памфлетів, що відображають політичне життя Англії, збірники звітів про засідання парламенту, виступи депутатів, дебати стосовно окремих питань зовнішньої політики, зокрема англійсько-російських відносин кінця XVIII – початку XIX ст. [24, с.103].

Друге, не менш цікавіше за змістом книжкове зібрання, але значно менше за обсягом, це бібліотека Алупкінського палацу Воронцових, яка спочатку налічувала близько 20000 томів та носила енциклопедичний характер [24, с. 107]. Сьогодні вона зберігається в будівлі бібліотеки Алупкінського палацо-паркового комплексу. У розділі англійської літератури зібрані промови, виголошені у англійському парламенті з дати його заснування.

Значна частина документів архіву Воронцових зберігається в архівосховищах Росії, оскільки саме тут вони мали основні земельні володіння, знаходилися на державній службі у російських монархів.

Найбільш велика частка архіву Воронцових (19960 од.) зберігається у Російському державному архіві старовинних актів (далі – РДАСА), зокрема у фонді Воронцових [1], промисловця Г.В. Юдіна [2], князя П.А.Зубова (1349 од. зб.) [3], колекціонерів та збирачів Мятлєвих (661 од. зберігання) [4], фондах «Листування різних осіб» [5] та «Нові діла» [6].

Слід зазначити, що архів графа С.Р.Воронцова, який зберігається в РДАСА, містить не тільки приватне та службове листування самого посла, а також інші документи, оскільки він був пристрасним колекціонером художньої, публіцистичної, наукової літератури, а також різних документів, які становили для нього певний інтерес та були пов’язані з англійською політикою щодо Росії.

Наприклад, у РДАСА зберігаються документи, що мають велике значення для дослідження історії міжнародних відносин другої половини XVIII – початку XIX ст.: листи англійського посланця в Швеції Р.Листона англійському послу в Росії Ч. Вітворту про російську та шведську зовнішню політику та про міри впливу на неї в інтересах Англії; лист Ч.Вітворту про спільні військові приготування Англії та Пруссії до ворожих дій проти Росії; листи Ч. Вітворта Ф.Лідсу про князя Г.Потьомкіна, його плани та про врегулювання англійсько-російських відносин тощо [22, с.244].

Другим за обсягом архівосховищем, в якому знаходяться документи фонду Воронцових є Санкт-Петербурзьский інститут історії Російської академії наук.

Зокрема листування з канцлером О.Безбородко, віце-канцлером Н.Паніним, англійським міністром В. Гренвілем (прем'єр-міністр з 1806 по 1807 рр.), прем'єр-міністром В.Пітом (1783-1801 рр.), листування з англійським командуванням та адміралтейством під час перебування в Англії в 1800 р. російських військ [25, с.112].

Зазначимо, що на території Росії знаходиться ще декілька сховищ, які становлять інтерес для означеної теми. Це, зокрема, Архів зовнішньої політики Російської імперії.

Матеріали, що стосуються нашої теми дослідження зберігаються у фонді 35 «Відносини Росії та Англії» [8], який містить інструкції та рескрипти російського уряду своїм дипломатичним представникам в Англії, комерційні проекти, повідомлення російських послів, та фонді 36 «Лондонська місія» [9]. Описи 1 та 2 містять листування графа Семена Романовича з дипломатичними представниками Росії в інших країнах та копії договорів, грамот, актів.

Треба звернути увагу також на російський державний архів військово-морського флоту [10]. Там зберігаються листи російського посла в Лондоні С.Р. Воронцова про стан підготовки та навчання російських корабельних учнів в Англії, про відкриття в Росії навчального закладу корабельної архітектури, а також листи до адмірала О. Сенявіна. На думку графа Воронцова, дуже важливо було, щоб російські морські офіцери отримали професійну освіту в Англії. Це листування з канцелярією Віце-президента Адміралтейств-колегій демонструє схвильованість С.Р.Воронцова проблемою підготовки професійних кадрів для російського флоту [10].

Документи архіву Воронцових також зберігаються в Державному історичному музею (м. Москва) [11]. Вони є частиною так званого «Щукінського зібрання». Це зібрання містить здебільш матеріали вотчинного, господарського архіву графів та князів Воронцових [25, с.16].

Наявність листів графа Семена Романовича Воронцова в архівах Великої Британії обумовлена його тривалим перебуванням на посаді надзвичайного та повноважного посла Російської імперії в Англії, та його наступним проживанням там до самої смерті. Він листувався зо всіма прем'єр-міністрами, лідерами опозиції, видатними державними діячами.

Багато листів його приватного листування зберігається сьогодні в архівосховищах Великої Британії, які мають ключове значення для аналізу історії англо-російських відносин на рубежі XVIII-XIX ст.Перш за все, це колекція рукописів Британської бібліотеки [13]. Серед листів, що там зберігаються, важливі такі: листи С.Р. Воронцова до військового міністра В.Віндхема, листування з прем'єр-міністром лордом Гренвілем, послом Росії Х.Лівєном, листування з Ч. Фоксом, який допоміг йому подолати кризу, що назріла в російсько-англійських відносинах навесні 1791 р. Також пряме відношення до вищезгаданої кризи мають матеріали листування з державним секретарем Великої Британії герцогом Ф. Лідсом, та прем'єр-міністром В.Піттом.

Серед архівних матеріалів зберігається листування С.Р.Воронцова з лордом Ч.Ліверпулем, який обіймав посаду прем'єр-міністра з 1812 р. Серед

британських респондентів графа С.Р. Воронцова чинне місце посідає англійському соціологу та юристу Д.Бентаму, міністру закордонних справ Великої Британії лорду Ч.Гоуксбері.

Ще одним досить важливим архівосховищем Великої Британії є Національний архів, де зберігаються листи графа С.Р.Воронцова до прем'єр-міністра В.Пітта [19]. Архів графства Девоншир зберігає листування С.Р.Воронцова з Г.Аддінгтоном, прем'єр-міністром Великої Британії у 1801-1804 рр. [15].

Певний інтерес становить листування графа С.Р. Воронцова з сімейством Болтон, власниками фабрики парових машин. Ці листи зберігаються в архівах Бірмінгема [12]. Листування з колишнім міністром закордонних справ герцогом Д.Єрроубі, зберігається в архівосховищі рукописів Єрроубі [16].

Архів графства Кент [14] містить листування графа Воронцова з В. Піттом. Листування графа з різними особами, а також особисті фінансові документи графа знаходяться в архіві Уілтшіра та Свіндона [20].

Також цінним є листування з Є.Берком, відомим англійським парламентарієм, політичним діячем, ідеологом англійського консерватизму. Англійською мовою воно опубліковано під назвою «The correspondence of Edmund Burke» [33].

Щодо архівосховищ Сполучених Штатів Америки, зокрема колекції рукописів бібліотеки університету Мічігана, то слід зазначити, що нащадки Воронцових після революційних подій 1917 р. проживали у Франції, Германії, а пізніше – у Сполучених Штатах Америки що й обумовило зосередження певної кількості документів в даній країні. Зокрема, останній представник фамілії проживає зараз у Сполучених Штатах Америки. Його ім'я – Олександр Іларіонович Воронцов-Дашков.

Певну частину листів архіву Воронцових зберігають також приватні архіви. Ми маємо на увазі два архіву: архів сімейства Бізлі та архів, що отримав назву Clanwilliam/Meade Papers.

Згідно досліджень англійського історика Є.Кросса у графа Семена Романовича Воронцова у Великої Британії був позашлюбний син, який при хрещенні в англіканській церкві отримав ім'я Джорджа Бізлі [27, с.124]. Бізлі – це фамілія прийомних батьків хлопчика. Джордж Бізлі підтримував стосунки з батьком, графом Семеном Романовичем, братом Михайло Семеновичем, та сестрою Катериною Семенівною. Підтвердженням цього є листи сімейного архіву. Цей архів був вивезений із Велікобританії та зараз зберігається в Росії.

Дочка графа Семена Романовича, Катерина, була одружена з графом Пемброком, який був представником однієї з самих відомих та впливових фамілій Великобританії. Їхня дочка Єлізавета Герберт стала дружіною третього графа Кланвільяма. Таким чином документи архіву Воронцових опинилися в складі сімейного архіву графів Кланвільям, частина якого зараз зберігається в архіві Північної Ірландії [17].

Незважаючи на те, що обидва архіви містять переважно особисте листування Воронцових, ці листи також мають важливе значення, тому що відображають ставлення авторів листів до політичних подій того часу.

По-друге, розглянемо стан публікацій матеріалів і документів з архіву Воронцових.

Видання документів з архіву Воронцових починається ще при житті М.С.Воронцова, зокрема були опубліковані окремі документи: «Записка про те, скільки я пам'ятаю про кримські та турецькі походи» невідомого автора була опублікована в «Одеському Віснику» (1837 р.), листи цесаревича Олексія до Петра I та Катерини II до кабінет-секретаря Макарова (1846 р.), «Псковська судна грамота» (1847 р.), «Історія про козаків запорозьких», ордера князя Григорія Потьомкіна по управлінню Новоросією та Таврійським краєм, Статут для генуезьких колоній в Чорному морі [31, с. 403]. Але ці документи не мали ніякого зв'язку з іменем С.Р. Воронцова.

Протягом XIX – початку XXI ст. тільки один раз були вжиті заходи щодо часткової публікації документів архіву графів та князів Воронцових, які мали в своєму складі документи графа С.Р.Воронцова. Це було здійснено відомим археографом XIX ст. П.І.Бартєнєвим за дорученням останнього представника роду графів та князів Воронцових, безпосереднього спадкоємця, а саме онука графа Семена Романовича, князя Семена Михайловича. Ця публікація отримала назву «Архів князя Воронцова». Робота щодо опрацювання документів була розпочата у 1870 р. та закінчена в 1897 рр. [21, с.293].

Археограф П.І.Бартєнєв здійснював розбір та опис документів сімейного архіву паралельно з публікацією. Останній сороковий том побачив світ у 1890 р. В основу систематизації документів праці було покладено хронологічно-тематичний принцип. Документи видавалися мовою оригіналу (в основному – французькою), без перекладу. Порівняно мала частка документів – російською і незначна кількість – іншими європейськими мовами.

У виданні досить часто порушується часова послідовність. Тематичний принцип групування документів також не завжди було дотримано [21, с.293].

Видання П.І. Бартєнєва містить у собі архіви багатьох представників роду Воронцових, починаючи з державного канцлера М.Л.Воронцова, дяді графа Семена Романовича, його сестри графині Катерини Романівни Воронцової-Дашкової, сина Михайла Семеновича, рескрипти та листи імператорів, багатьох державних діячів та інших респондентів. Листування самого графа Семена Романовича посідає левову частину цього видання і часто його листи наведені поряд з листами його брата Олександра Романовича, який теж був видатним державним діячем, президентом Комерц-колегії Російської імперії, а потім навіть державним канцлером.

Аналіз складу публікації дозволяє констатувати таке: книги VIII, IX, X, XI, XVI, XVII, XXIII містять листування самого графа Семена Романовича. У книгах XII, XIII, XIV, XV, XVIII, XIX, XX та XXII листи графа Семена Романовича наведені поряд з листами брата Олександра Романовича. Книга XXVII містить листи різних осіб до графів Воронцових, книга XXVIII – листи російських государів та осіб царського дому до графів Воронцових, книга XXIX – листи іноземців до графів Воронцових [22].

Серед респондентів С.Р. Воронцова відзначимо: графа Ф.Ростопчина, О.Безбородка, Н.Паніна, М.Новосильцева, П.Завадовського, В.Кочубея,

А.Моркова, А.Чарторийського, І.Остермана, Д.Татіщева, П.Чичагова, С.Грейга, О.Грейга, П.Полетікі. Серед іноземців – лорд Ч.Вітворт, князь Р. ди Кастельчікалла [22].

Листи майже всіх названих дописувачів графа С.Р.Воронцова стосуються російсько-англійських відносин періоду перебування його послом Російської імперії в Лондоні.

Отже, видання П.І.Бартєнєва є бібліографічним раритетом, що збільшує його цінність як історичного джерела. До того ж воно є практично єдиною публікацією архіву Воронцових.

Після цієї досить об'ємної публікації, в ХХ ст., було опубліковано декілька документів, але вони також не мають зв'язку з іменем графа С.Р.Воронцова, зокрема листи свідків селянської війни на чолі з Є. Пугачовим, документи вотчинного архіву Воронцових тощо.

Частково архів Воронцових до свого наукового дослідження з історії Великої Французької революції залучив видатний вчений О.Л.Вайнштейн, який зазначив, що бібліотека Воронцових має у своєму складі значну кількість документів по історії, географії, етнографії східних країн, яку він назвав «Воронцовський фонд Orientalia» [30].

Дослідження документів архіву графа С.Р.Воронцова виявило такі проблеми: по-перше, наявність значної кількості неопублікованих та неопрацьованих документів, які потребують обробки та підготовки до введення до наукового обігу. Ці документи потребують систематизації та опублікування.

По-друге, велика розпорошеність архівів та наукових закладів, де зберігаються документи, які є частинами архіву графів та князів Воронцових.

По-третє, більша частина листування графа С.Р.Воронцова велася французькою, частково англійською та російською мовами.

По-четверте, опублікованим є незначний за обсягом документальний матеріал архіву графа С.Р. Воронцова: одно багатотомне видання XIX ст. та декілька незначних публікацій протягом ХХ ст., які друкувалися в додатках або в текстах наукових праць. Зовсім відсутні сучасні корпусні, серійні видання, тематичні збірники.

Отже, аналіз даної наукової проблеми дозволяє стверджувати, що вивчення історичного досвіду видатних діячів дипломатики, зокрема графа С.Р. Воронцова, буде корисним для сучасного державотворення України як суверенної держави, але це вимагає концентрації зусиль вчених та активізацію археографічної роботу в цьому напрямку.

Література

1. Російський державний архів старовинних актів (далі – РДАСА). – Ф.1261 (Фонд Воронцових).
2. Там само. – Ф.1605 (Колекція Г.В.Юдіна).
3. Там само. – Ф.1193 (Фонд князя П.А.Зубова).
4. Там само. – Ф.1271 (Фонд Мятлевих).
5. Там само. – Ф.11 (Листування різних осіб).
6. Там само. – Ф.41 (Нові діла).
7. Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. – Ф.36 (Воронцови).
8. Архів зовнішньої політики Російської імперії.-Ф.35 (Відносини Росії та Англії).

9. Там само. – Ф.36 (Лондонська місія).
10. Російський державний архів військово-морського флоту. – ФФ.172 (Канцелярія віце-президента Адміралтейств-колегій генерал-фельдмаршала І.Г.Чернишова); 198 (Канцелярія віце-президента Адміралтейств-колегій адмірала Г.Г.Кушелева).
11. Відділ писемних джерел Державного історичного музею (м.Москва). –Ф.60 (Воронцови).
12. Birmingham: Archives and Heritage Service.-NRA 9497 (Boulton).
13. British library .Manuscript Collection.
14. Center for Kentish Studies. – NRA 25095.
15. Devon Record Office. – NRA 8747 (Addington).
16. Harrowby Manuscript Trust. – NRA 1561(Ryder).
17. Public Record Office of Northern Ireland. – Clanwilliam/Meade Papers.
18. The Lilly Library. Indiana University. Bloomington. – Vorontsov Manuscript Collection.
19. The National Archives (Kew, Richmond).
20. Wiltshire and Swindon History Center. – NRA 22080 (Herbert family).
21. Ануфриева А.Ю. Архив князя Воронцова: история и состав публикации // Документ. Архив. История. Современность. Сборник научных трудов. Вып.5. – Екатеринбург: Изд-во Уральского Университета, 2005. – С.292-307.
22.Архивъ князя Воронцова. Кн.VIII. – М., 1876. – 582 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.IX. – М., 1876. – 528 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.X. – М., 1876. – 505 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XI. – М., 1877. –514 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XII. – М., 1877. – 485 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XIII. – М., 1879. – 507 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XIV. – М., 1879. – 528 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XV. – М., 1880. – 517 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XVI. – М., 1880. – 522 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XVII. – М., 1880. – 595 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XVIII. – М., 1880. – 493 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XIX. – М., 1881. – 523 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XX. – М.,1881. – 520 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXII. – М., 1881. – 558 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXVII. – М., 1883. – 525 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXVIII. – М., 1883. – 590 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXIX. – М., 1883. – 492 с.
23. Архивъ князя Воронцова. Роспись сорока книгам архива князя Воронцова с азбучным указателем личных имен. – М., 1897. – 240 с.
24. Бондаренко П., Фельдман В. Библиотека Воронцовых в Одесском университете // Альманах библиофила. Вып.X. – М.,1981. - С.98-109.
25. Джинчарадзе В.З. Обзор фонда Воронцовых, хранящегося в ЦГАДА // Исторические записки. Т.32. – М: Изд-во АН СССР, 1950. – С.242-265.
26. Индова Е.И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых. – М.,1955. – 199 с.
27. Микешин М.И. Лейтенант королевского флота//Воронцовы – два века в истории России. Труды Воронцовского общества. Выпуск 13. – СПб., 2010. – С.123-137.
28. Никитин С.А. Источниковедение истории СССР. XIX век. – М.,1940. –228 с.
29. Петров В.А. Обзор собрания Воронцовых, хранящегося в архиве Ленинградского Отдела Института истории Академии наук СССР // Проблемы источниковедения. Вып.5. – М: Изд-во АН СССР, 1956. – С.102-146.
30. Полевщикова Е.В. О.Л.Вайнштейн в изучении именных фондов Научной библиотеки ОНУ им. И.И.Мечникова в 1920-е гг. // Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова. Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. – Одесса, 2007. – С.119-133.
31. Полевщикова Е.В. Роман Илларионович Воронцов – основатель семейной библиотеки // Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова. Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. – Одесса, 2007. – С.190-199.
32. Троицкий И. Архив Воронцовых //Литературное наследство. Вып.9-10. –М., 1933. – С.397-420.
33. The correspondence of Edmund Burke,Volume X:Index. – Chicago,1978.-518 p.

Морозова И.В. Археография эпистолярного наследия графа С.Р.Воронцова по вопросам русско-английских отношений конца XVIII – начала XIX вв.

Дан обзор архивов и других научных учреждений на территории стран СНГ и дальнего зарубежья, в которых хранятся письма графа С.Р.Воронцова и письма, адресованные графу. Приведены имена корреспондентов графа по переписке, политических и государственных деятелей России и Великобритании, которые оказывали решающее влияние на формирование внешнеполитического курса обоих государств. Сформулированы основные проблемы, лежащие во главе исследовательской работы по введению в научный оборот неопубликованных документов архива.

***Ключевые слова**: граф С.Р.Воронцов, англо-русские отношения, архив, археография, переписка.*

Morozova I. The study and publication of epistolary heritage of Earl Semen Woronzow over Russian-English relations at the end of XVIII century, beginning of XIX century.

The article tells about archives and other scientific institutions on the territory of CIS countries and Far Abroad Countries, that keep Earl S.Woronzow letters and letters, addressed to Earl. The names of Earl's correspondents are given, the politicians and statesmen, who greatly influenced the formation of foreign-policy course of both countries. The main problems are stated, that underlines the study of unpublished documents of the archive.

***Key words**: Earl S.Woronzow, Russian-English relations, archive, study and publication of early texts, correspondence.*

Рецензент: **Санжаров С.М.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
28.09.2011

УДК94(477):398

Пєнькова Н.С.

СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)

Висвітлюються особливості регіонального фольклору на підставі аналізу соціокультурних, етнічних факторів та взаємної рецепції культур Південно-Східної України.

***Ключові слова:** фольклорна традиція, регіональний фольклор. етнічні фактори, взаємна рецепція, культура.*

Розуміння культури як «відкритих дверей до душі кожного народу» актуалізує інтерес до її різноаспектного розгляду. Головним стає осмислення основних тенденцій культурного розвитку крізь призму дослідження її джерел, оскільки «культури без коренів, без генетичної лінії не існує». Одним із джерел культурних традицій, що висвітлюють народну самосвідомість, є фольклорні традиції.

Фольклорна традиція – це здатність зберігати впродовж дуже великих хронологічних періодів (від декількох десятиліть до декількох століть) і транслювати у відносній незмінності фольклорні тексти (у тому числі вельми значного обсягу), жодним механічним способом не зафіксовані. Відповідно, фольклорна традиція здатна передавати свої повідомлення через величезні просторові і часові відстані, не потребуючи жодної додаткової мнемонічної підтримки.

Уся історія людської культури з неминучістю має на увазі цю здатність усного (дописемного) каналу інформації, а аналіз живої фольклорної традиції дає цьому неспростовні підтвердження. Ця здатність ґрунтується на специфічних комунікативних механізмах фольклорних традицій.

Вочевидь, фольклорна традиція, як механізм передачі соціально значимого досвіду в культурі, універсальна. Проте постійно міняються ареал дії цього механізму і власне вміст фольклорної традиції. Перш за все, йдеться про трансформації «сільської традиції», руйнування її міцно усталених і виразних форм побутування під впливом міського побуту, що знаходиться на протилежному культурному полюсі, у зв'язку з міграцією сільського населення до міста. Крім того, тривале спільне мешкання росіян, українців, білорусів на території Південно-Східної України, їх щільні господарсько-економічні зв'язки привели до значного етнокультурного зближення. Процеси інтеграції, що розвивалися між східнослов'янськими народами, – характерна риса їхнього етнічного розвитку. Наслідком складних історико-соціальних процесів стало різноманіття місцевих локальних варіантів побутової культури, що формувалися в різний час під впливом комплексу факторів. Традиційно-побутова культура є найважливішим компонентом етносу. Вона багатошарова і складається з напластувань, що виникли в різних історичних періодах розвитку даного суспільства, культури.

Науковий інтерес до питань розвитку регіонального фольклору як соціального феномену, відновлювання забутих сторінок із життя регіону, дослідження еволюції фольклорної традиції значно збільшився у період незалежності нашої держави. Актуальність аналізу особливостей фольклорної традиції виникає у зв'язку з тенденціями і перспективами державного розвитку багатонаціональної культури.

Процеси розвитку фольклорної традиції Південно-Східної України неодноразово були в полі зору істориків та етнографів. Г. Тітов у своїй роботі зібрав етнографічні дані про життя та звичаї представників різних народів, які мешкали в даному регіоні [1]. Цікаві спостереження належать А. Афанас'єву-Чужбинському. Він підкреслював локальну специфіку фольклорної традиції у різних населених пунктах Нижнього Подніпров'я [2]. На багатонаціональність населення Катеринославського краю та відносно велику кількість культурних традицій звернула увагу В. Бабенко [3]. Різноманітний фольклорний матеріал, переважно про Запорожжя і запорожців, представлений в історичних працях Я. Новицького [4-7] і Д. Яворницького [8-9]. У вивченні приазовської болгарської фольклорної традиції значний внесок зробили С. Цветков [10], К. Дінчев [11], Н. Шумада [12-13]. Тим не менше, вказані автори недостатньо уваги приділили фольклорним процесам, які відбувалися у поліетнічному регіоні Південно-Східної України. Нерівномірність вивчення фольклору різних народів перекручує уявлення про характер взаємодії там різних культур. Дослідження останнього стало предметом нашої статті.

Мета статті – визначити специфічні особливості регіонального фольклору, зокрема, проаналізувати соціокультурні та етнічні фактори взаємовідношень і взаємної рецепції культур Південно-Східної України.

Унікальною особливістю Південно-Східної України є те, що її населення ніколи не було етнічно однорідним. У регіоні проживали представники 125 різних етносів. У цій ситуації важливе значення має вивчення історії, стилістичних проявів культурного «обличчя» краю, дослідження проявів культурних взаємозв'язків і взаємовпливів усіх етносів, які проживали в межах єдиного геополітичного простору.

Специфічні особливості регіонального фольклору тут обумовлені історико-географічними та демографічними факторами, оскільки довгий час на цій території мешкала чоловіча військова спільнота – запорозьке низове військо. Це обумовило особливий, ґендерний характер фольклорного репертуару, котрий став міцним історичним пластом у культурі регіону.

Ще при запорожцях там виникли і російські гарнізони, а частина земель була віддана сербам. Після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) територія почала заселятися селянством із різних губерній України та Росії. Частину земель віддали німецьким колоністам. У другій половині XIX ст. на ці землі також переселилися болгари. У регіоні утворилося багатонаціональне середовище. Другою домінантною специфічною рисою фольклорної традиції Південно-Східної України стала її поліетнічність.

Бурхлива економічна колонізація краю на зламі епох XIX – XX ст. створила безпрецедентні умови і вимагала пристосування до оточення, яке змінилося. Процес культурної адаптації населення залежав від різних факторів: часу переселення, місця, звідки походили поселенці, їхнього віку, компактності або дисперсності проживання представників одного етносу. Все це породжувало у регіоні розвиток діалогу культур. Для українців, росіян та інших слов'янських народів цей процес полегшувався мовною і ментальною близькістю.

У місцях компактного проживання представники різних етносів зберігали особисті модуси мислення, побутову та фольклорну культуру, про що свідчать відмінності, які збереглися в усній народній творчості. К. Чістов вважав одним із головних стабілізаторів фольклорного тексту (як традиції в цілому) соціальну групу, її фольклорний попит («фольклорне знання») та традиції сприйняття [14]. Чим більшою та цілісніше була група, тим стабільніше і довговічніше існувала фольклорна традиція. Серед слов'янського населення регіону були три стабільні групи з високим культурним імунітетом, який дозволив зберегти і донести до наших часів особову фольклорну традицію: запорожці та їхні безпосередні нащадки, таврійські болгари, а також росіяни.

Усна народна творчість Запорожжя була українською, що цілком закономірно, враховуючи етнічний склад запорожців. Фольклорний репертуар козаків був практично непроникний для іншомовного, навіть родинного впливу. Нащадки запорожців транслювали споконвічний регіональний фольклор, були гордими за своїх предків та зберігали пам'ять про них. Із розповсюдженням запорозьких пісень поширювався войовничий дух, формувалося уявлення про героя, поведінка та почуття якого відрізнялися від побутової чоловічої поведінки в інших українських землях. Із перших років колонізації краю усний поетичний спадок Запорожжя передавався новому

населенню. Тому історичні пісні, легенди й перекази запорожців знало усе багатомовне населення краю (перша опублікована пісня про зруйнування Січі була записана зі слів німця [15]). Головним чинником зміни фольклорної традиції після знищення козацтва було те, що Запорожжя перестало виконувати функції головного осередку національного духу і колективного діяча національно-визвольного та православно-релігійного руху. У регіоні значно знизився рівень усвідомлення власної значущості, а тому і завершився той період, який Ф. Колесса назвав «золотим віком у розвої української народної поезії» [16, с. 380]. Оновлення й збагачення фольклорного репертуару у регіоні проходило за умов написання нових творів як реакції на дії, що відбувалися. Спостерігаючи подібне явище у фольклорі різних народів, О. Веселовський зауважив, що є часи, «коли поетичний репертуар народу живиться переспівами старого, розфарбовуючи його своєрідно, залежно від вимог та смаків часу» [17, с.104]. Періодична преса також мала великий вплив на зміни у фольклорі. Цей фактор сприяв згладжуванню рис, нав'язував єдині варіанти творів по всій території України.

Основною причиною високого культурного імунітету у болгарських поселеннях Південно-Східної України було найпізніше переселення, у порівнянні з іншими етносами. В результаті переселення цілими селами і компактного розселення у регіоні, що досліджується, «створилося своєрідне культурне середовище, яке дозволило зберегти деякі архаїчні елементи культури болгарської діаспори, багато з яких уже зникли з живого функціонування в метрополії, і водночас з'явилися нові інтегральні риси, які проявляються в локальному побутуванні» [13, с.166]. Значний експедиційний матеріал і багаторічні спостереження дали підстави стверджувати, що «в іноетнічному оточенні фольклор набуває особливого значення у зв'язку з тенденцією до сакралізації своєї культури, до підкреслення пріоритетності своєї етнічної естетики, до канонізування звичаїв і обрядів». Стан болгарської фольклорної традиції свідчить про «здатність людської духовності виживати в умовах відірваності від метрополії, незважаючи на деструктивні впливи асиміляції й адаптації до нових обставин» [13, с.167-168].

Російська культура постійно підтримувалася і на різних рівнях відновлювалася (перманентні міграційні процеси, переселення з різних регіонів Росії, а звідси й збільшення фольклорних діалектів, які зберегли регіональні особливості фольклорної традиції, трансляції засобами масової інформації «обраних» творів, які увійшли до репертуару населення тощо). Російська фольклорна традиція у регіоні складалася переважно з творів, «привезених» із російських губерній, і функціонувала в межах одного чи декількох населених пунктів, а інколи і в одній родині. Там, де населені пункти створювалися внаслідок переселення з однієї місцевості великої кількості родин, відбувалися процеси адаптації до нового середовища проживання. Там формувалися нові, пов'язані з певними геокліматичними та історичними умовами, образи-символи у ліричних піснях, змінювалися топонімічні мотиви усної неказкової прози. У фольклорних текстах з'являлася українська лексика.

Населені пункти часто формувалися вихідцями з різних земель. Тому поряд з'являлися російські й українські подвір'я, що провокувало різні типи культур до взаємної культурної рецепції. У таких населених пунктах у обрядах з'являлися спільні елементи, часто виконувалися одні й ті ж ліричні пісні. Часто спостерігався переклад українських казок російською мовою (протилежний процес не фіксувався), виконувалися російською мовою українські християнізовані колядки напередодні Нового року. У той же час основна частина репертуару все ж таки залишалася власною.

Аналогічні процеси спостерігалися в індустріальних містах. Відбувалося своєрідне обернення російськомовного населення цих міст до обрядової культури сусідніх, переважно українських сіл. Внаслідок зазначеного обряди весілля в цих населених пунктах включали низку елементів традиційного українського весілля, а пісні виконувалися російські й українські. Весільні примовки та побажання імпровізувалися російською та українською мовами. У похоронній обрядовості використовувалося багато традиційних українських (поряд зі спільнослов'янськими) обрядових дій.

При дисперсному розселенні, як правило, сильнішим був вплив фольклорної традиції більш численних представників одного з етносів. У результаті в багатьох населених пунктах переважною ставала традиція одного з етносів. У місцях спільного проживання росіян та українців у обрядовості домінував український фольклор. У необрядовому фольклорному репертуарі було дуже багато українських пісень; інколи вони перекладалися російською мовою, але частіше виконувалися українською.

Прискорення ритму життя спричинило «стиснення» пісень – стало менше розспівності, повторів, детального зображення окремих колізій. Усталеність календарного обряду розхитувалась у зв'язку із залученням окремих фрагментів, запозичених з української традиції, наприклад, ходіння із зіркою під час колядування.

Вироблена століттями обрядова система регламентації трудових процесів і дозвілля, яка мала загальну ритуальну схему, зазнала значних змін щодо репертуарного і, відповідно, жанрового наповнення. Культурні значення текстів, які були складовою частиною акціонального плану обрядової структури, з руйнацією обряду зайняли головне місце, набувши самодостатньої ролі. Хоч окремі моменти, пов'язані з архаїкою, не завжди були зрозумілі носіям, проте фольклорні виконавці їх не оминали. Це стосується більшою мірою зимового циклу обрядової творчості – колядок, а в родинно-обрядовій творчості – весільних пісень та атрибутики, на що вказано у дослідженнях українських, російських і болгарських науковців [18]. Різноманітність форм взаємної фольклорної рецепції (позичення та пристосування населення) – одна з характерних рис фольклору регіону.

Символічне мислення, міфи, оповіді, народні пісні – згусток музичної історії, в якій вміщені загадкові великі соціальні процеси. У міфах відбита давня історія людства, у фольклорі прихована музична символіка, що розглядається як народна інтерпретація великих змін і руйнувань, глибоких відчуттів і характерів, побутових і соціальних стосунків. У результаті

аналітичного дослідження з'ясовано, що фольклор, як конкретний пласт музичної епохи, набуваючи багатозначної форми, завдяки інтернаціональному складу населення Південно-Східної України став вираженням головної ідеї кінця XIX – початку XX ст. в регіоні. У змішенні різних народів, що проживали на одній території, в ідентичності фольклору і його різноманітності закладений чинник прогресу в усіх сферах мистецтва.

Таким чином, у кожного народу свій шлях накопичення фольклорного багатства, поглиблення знань про нього, визначення темпів розвитку, збереження його ознак. Національні тенденції фольклору етносів визначаються у порівнянні з їхніми загальними і відмінними рисами. Людські цінності є реальними, доцільними основами рівноваги системи, які проходять крізь усі часи і присутні в будь-якій культурі. У них відкриті форми, що позбавлені закінченості, але безпосередньо вливаються в безперервний потік життя, потік енергії, постійно еволюціонують і є найважливішим стимулом розвитку українського регіонального фольклору.

Соціоестетичний фольклорний рух регіону є необхідним доповненням до виявлення історичних особливостей і закономірностей розвитку культури, на підставі чого виникає цілісне уявлення про соціальні й естетичні рухи його культурогенези.

Розглядаючи геосоціоетногенезу фольклору Південно-Східної України, досліджуючи багатство і різноманітність його стильових ознак, визначаючи національний стиль як синтез, органічні об'єднання і переплетення різних місцевих компонентів, прояснення діалектики зв'язків загальнонаціонального з місцевим, локальним, властивим даній території, регіональні дослідження вростають у соціальний простір із науковим моделюванням культури, багатовимірною і багатошаровою картиною краю, завдяки якій минуле зберігається і створюється семантична аура, зв'язана загальною традицією, пульсацією активності, поширенням хвиль культурних взаємовпливів. До методів таких досліджень відноситься і вивчення території з багатонаціональним населенням, теоретичних питань взаємообмінів.

Подальше дослідження соціоестетичного фольклорного руху Південно-Східної України кінця XIX – початку XX ст. може стати необхідним доповненням до виявлення історичних особливостей і закономірностей розвитку культури.

Аналіз знакового простору, який відрізняється різноманітністю та динамізмом, виявлення механізмів культурної спадкоємності, розкриття знаково-символічної природи мовної культури сприятимуть діалогу культур різних етносів.

Література

1. Титов Г. Письма из Екатеринослава / Г. Титов. – Одесса: Типография Брауна и К., 1849. – 29 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – В 2-х ч. Ч. 1. – СПб.: Изд. 2-е книгопродавца А.О.Базунова, 1863. – 468 с.
3. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В.А. Бабенко. – Екатеринослав: Типография губернского земства. – 1905. – 144 с.
4. Новицький Яків. Міфологічні легенди, релігійно-легендарні твори (апокрифи), демонологія / Я.П. Новицкий. – Запоріжжя: АА Тандем, 2007. – 116 с.

5. Новицкий Я.П. С берегов Днепра: Путевые заметки и исследования / Я.П. Новицкий. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1905. – 205 с.
6. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875-1905) / Я.П. Новицкий (репринтное воспроизведение издания 1911). – Рига: Спридитас, 1990. – 119 с.
7. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности / Я.П. Новицкий. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 88 с. (Старожитності Південної України. – Випуск 1).
8. Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д.И. Яворницкий. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
9. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 359 с.
10. Цветков С.І. Ґенеза мотиву крилатого змія в болгарських народних піснях / С.І. Цветков // Етнографічний вісник. – Кн. 9. – К., 1930. – С. 3-30.
11. Динчев К. Локально-региональные аспекты болгарской фольклорной культуры (теория, методы и результаты собирания в связи с восточнославянской исследовательской традицией): Автореф. ... дис. д-ра филолог. наук: 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития» / К. Динчев. – К.: Рос. акад. управления, 1991. – 32 с.
12. Шумада Н.С. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (період болгарського відродження) / Н.С. Шумада. – К.: АН УРСР, 1963. – 163 с.
13. Шумада Наталя. Народна культура болгар України: освоєння нового простору в часі / Н. Шумада // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. – Вип. 4 (7). – К., 2004. – С. 165-173.
14. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор / К.В. Чистов // Очерки теории. – Л.: Наука, 1988. – 237 с.
15. Лазаревский А. Запорожская песня, записанная немцем от немца / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 10. – С. 322-324.
16. Колесса Ф. Малорусские песни, собранные Я.П. Новицким / Ф. Колесса // Фольклористичні праці / Підготовка до друку В.А. Юзвенко. Редактор О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 378-382.
17. Веселовский А.Н. Эпос (Из авторского конспекта лекционных курсов 1881-1882 и 1884-1885 гг.) (Публ. С.Н. Азбелева) / Александр Веселовский // Избранные труды и письма. – СПб., 1999. – С. 99-118.
18. Маркова Л.В. Эволюция этнической традиции болгарского населения Молдовы и Украины / Л.В. Маркова // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. – Кишинёв, 1995. – С. 72-84.

Пенькова Н.С. Специфика фольклорной традиции Юго-Восточной Украины (вторая половина XIX – начало XX ст.).

Выявляются особенности регионального фольклора на основе анализа социокультурных, этнических факторов и взаимной рецепции культур Юго-Восточной Украины.

Ключевые слова: *фольклорная традиция, региональный фольклор, этнические факторы, взаимная рецепция, культура.*

Penkova N.S. Specificity of folk traditions of South-Eastern Ukraine (second half of XIX – early XX century).

There are special features of regional folklore based on the analysis of the socio-cultural, ethnic factors and mutual reception culture of South-Eastern Ukraine.

Key words: *folk traditions, regional folklore, ethnic factors, mutual reception, culture.*

Рецензент: **Кривуля О.О.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
07.09.2011

УДК 322

Посредников Д.В.

УКРАИНСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ И ПОЛИТИКА: К ПРОБЛЕМЕ «РАЗВИТИЯ КАНОНИЧЕСКОГО СТАТУСА»

Рассматривается проблема развития православия в Украине. Особое внимание отводится вопросу создания поместной церкви. Освещается характер конфессиональных отношений, новые тенденции государственной политики относительно православной церкви.

***Ключевые слова**: конфессиональные отношения, конфессиональная политика, поместная церковь, православие, канонический статус, религиозные организации.*

Идея создания поместной православной церкви в Украине восходит к 1920-м гг., когда возникла Украинская Автокефальная православная церковь (УАПЦ). На заре независимости проводником автокефалии выступил митрополит Киевский Филарет (Денисенко), создавший Украинскую православную церковь Киевского патриархата (УПЦ КП), которая на протяжении 1990-х гг. претендовала на то, чтобы стать единственным выразителем идеи автокефалии: «Независимой Украине – независимую церковь». Мировое православие обе религиозные организации как церкви не признало, так как они были созданы с нарушением церковных правил (канонов). Не были реализованы и планы предоставления им канонического статуса путем привлечения Константинопольского патриархата. Каноническая Украинская православная церковь (УПЦ) с тех пор осталась верной конструктивной позиции, обеспечившей единство церкви: на неканоническое объединение с расколом не идти, несмотря ни на какое давление со стороны «общественности» и власти.

Тема создания единой поместной православной церкви в Украине постоянно находится в поле зрения украинских исследователей. Но на этот раз в освещении и, даже, в прямом участии в интриге вокруг Собора УПЦ, явно лидировали СМИ и экспертные группы.

Цель статьи: осветить изменение позиций и ролей УПЦ относительно проблемы создания поместной православной церкви в Украине.

Летом 2011 г. в украинских СМИ началось муссирование темы создания поместной церкви впервые на базе УПЦ. Надежды возлагались на конкуренцию групп, сформировавшихся внутри УПЦ по критерию отношения к автокефалии[28].

1. Группа сторонников единства Русской православной церкви, выступающая против создания поместной украинской церкви, объединения с УПЦ КП и УАПЦ. Это: митрополит Одесский Агафангел (Саввин), Донецкий Илларион (Шукало), Крымский Лазарь (Швец), архиепископ Тульчинский и Брацлавский Ионафан (Елецких), Харьковский Никодим (Руснак) (+15.09.2011), епископ Белгород-Днестровский Алексий (Гроха), братия Святогорской Лавры, Св. Никольского и других донецких монастырей, протоиерей Андрей Новиков

и др. Эту группу политически поддерживают регионалы и коммунисты. Особый вес им придает то обстоятельство, что они могут опереться на пророчества преп. Лаврентия Черниговского, преп. Кукши Одесского, схиархимандрита о.Зосимы (Сокура), чей духовный авторитет не вызывает сомнений в Церкви. В частности, в завещании духовным чадам (среди которых и нынешний президент Украины), о.Зосима писал: «В случае отхода Украины от Москвы, какая бы ни была автокефалия – беззаконная или «законная», автоматически прерывается связь с митрополитом Киевским... В случае отпадения от единства Русской Православной Церкви – правящего архиерея не существует, монастыри переходят в ставропигиальное управление, под омофор Святейшего Патриарха Московского и всея Руси»[9]. В группе, где в течение полутора десятилетий лидировал немолодой митрополит Одесский Агафангел (все акции и заявления, направленные против сохранения единства с РПЦ были инициированы в Одесской епархии), произошли перемены — лидерство перешло митрополиту Донецкому и Мариупольскому Илариону. Последний, свидетельствуя лояльность к Москве и лично Патриарху Кириллу, противодействует любым «поползновениям» в направлении большей самостоятельности УПЦ.

2. «Центристы», которых устраивает каноничность, готовые покинуть юрисдикцию Русской православной церкви. Это группа представлена, вероятно, многими архиереями, многочисленной группой священнослужителей и клира.

3. «Автокефалисты» отличаются широтой взглядов, симпатией (в прошлом) к «Оранжевой революции», поддержкой «европейского выбора». Усилиями «автокефалистов» в 1990 — 2000-х гг. были предприняты действия по «совершенствованию канонического статуса УПЦ». Так, в мае 2007 г. решением Синода УПЦ к титулу Блаженнейшего было прибавлено: «и отца нашего». В ряде епархий стало практиковаться непоминовение Патриарха за богослужением. На некоторых антиминсах, изготовленных в Киевской митрополии и кое-где употребляющихся в богослужении, отсутствует имя Патриарха Московского[10]. Некоторые архиереи и клирики Константинопольского Патриархата украинского происхождения, весной 2005 г. выступили с заявлениями о том, что территория Украины является канонической территорией Константинополя. На официальном сайте УПЦ, УПЦ КП и УАПЦ стали именоваться Церквами, а их руководство — епископами.

Неформальным лидером этой группы считается архиепископ Переяслав-Хмельницкий Александр (Драбинко), хотя официально он это отвергает[4]. Архиепископ Александр 1977 г.р., карьеру от диакона до епископа и секретаря Блаженнейшего сделал за 1,5-2 года. С 2008 г., возглавляя Отдел внешних церковных связей УПЦ, по должности он плотно работал с В.Ющенко через В.Балогу и Ю.Богуцкого. Он в числе последних, кто получил государственные награды от президента В.Ющенко. Благодаря его усилиям в документах по Голодомору, которые увидели свет от имени архиереев УПЦ, можно найти определение Голодомора, как геноцида. Его команда выступала за

реабилитацию Мазепы, инициировала и вела переговоры с УПЦ КП и УАПЦ об объединении. Ныне, при администрации В.Януковича, сотрудничает с Герман, Лёвочкиным, Фирташом и др. С Драбинко тесно работают: митрополит Вишгородский и Чорнобыльский, наместник Киево-Печерской лавры Павел (Лебедь), митрополит Винницкий и Могилёв-Подольский Симеон (Шостацкий), о.Петр Зуев, пресс-секретарь УПЦ о.Георгий Коваленко, уполномоченный по вопросам высшего образования и науки архимандрит Виктор (Бедь), о.Андрей Дудченко. Открыто (среди иерархов) идею автокефалии УПЦ поддерживает только митрополит Черкасский и Каневский Софроний (Дмитрук). Политически эту группу поддерживает депутат Андрей Деркач. Первое противостояние «автокефалистов» со сторонниками единства с МП проявилось на совещании по выбору делегатов от УПЦ на Поместный собор по избранию Патриарха Московского и всея Руси в 2009 г.[11]

Предстоятель УПЦ митрополит Киевский и Всея Украины Владимир (Сабодан), лично выдержав немало нападок и давления со стороны власти, на неканоническое признание или объединение с УПЦ КП не пошел. При этом он не отрицал и возможности обретения УПЦ канонической автокефалии. Для большинства верующих, и, очевидно, Московской патриархии, эта позиция до времени не вызывала опасений, поскольку ее воплощение понималось как: если Киев попросит, Москва будет иметь возможность отказать. Несколько лет назад эксперты обратили внимание, что полем борьбы за «каноническую автокефалию» стало внесение изменений в текст Устава УПЦ от 21 декабря 2007 г.

Вообще, «независимый и самостоятельный в своем управлении» статус УПЦ определяется Томосом (жалованной грамотой), данным Алексием II и Статутом (уставом) УПЦ и РПЦ (Определение об УПЦ Архиерейского Собора РПЦ 1990 г.). В Устав УПЦ в 2007 г. были внесены следующие изменения.

1. П. I.1. «Общие положения» Устава 1992 г. гласил: Украинская Православная Церковь является независимой и самостоятельной в своем управлении», что отражало канонический статус УПЦ как самоуправляемой с правами широкой автономии. В 2007 г. пункт был дополнен словами: «та устрої», что на фоне присвоения Предстоятелю титула «Господин и Отец», предоставления права УПЦ поставлять епископов и первого среди них архиереями, самостоятельно утверждать Устав, канонизировать святых, составлять новые чинопоследования и песнопения, не принимать участия в расходах на содержание высшей власти РПЦ и т.д., фактически придало УПЦ статус автокефальной церкви.

П. II.1. Устава 1992 г.: «В пределах УПЦ высшая законодательная, исполнительная и судебная власть принадлежит Собору УПЦ, действующему в границах, определяемых канонами и принятым Уставом». В 2007 г. было внесено изменение: «…та даним Статутом». Это означало, что до проведения Собора УПЦ Церковь будет жить не по Уставу 1992 г., а по Уставу 2007 г.

В п. XIV.2. «Об изменениях настоящего Устава» право внесения поправок к настоящему Уставу имел Собор епископов с последующим утверждением

Собором УПЦ. А в п.XV. Устава 2007 г., Архиерейский Собор получил право не только вносить поправки, но и изменять действующий Устав УПЦ.

2. Были установлены неопределенные сроки созыва Собора УПЦ.

3. Были изменены полномочия Собора в отношении Устава: если раньше Собор УПЦ принимал Устав, то теперь только утверждает, что противоречит п. II.1. Это также не согласуется с тем, что записано в Уставе РПЦ-2000, а именно: Устав УПЦ утверждается ее Предстоятелем и одобряется Патриархом Московским и всея Руси.

4. Была предоставлена возможность избрания Предстоятеля УПЦ не из среды украинского епископата.

5. Собор епископов получил право изменять Устав УПЦ в промежутках между Соборами УПЦ.

6. В жизнь Церкви и работу Соборов был внедрен демократический принцип в ущерб каноническому принципу соборности[14].

Летом 2011 г. в СМИ обращалось внимание и на то, что утверждение «самостийного» Устава УПЦ имело место на фоне усложнения взаимоотношений украинской власти с Россией. Причинами могли стать совместные учения Украина — НАТО, активизация работы над соглашением о зоне свободной торговли с ЕС, безрезультатные переговоры с Россией по вопросу уменьшения закупочной цены на газ, от которой зависит судьба очередного транша МВФ, и, следовательно, нынешнего правительства. Намекалось, что В.Янукович якобы использовал «церковную карту» для давления на российскую сторону, подал сигнал руководству УПЦ действовать на Соборе УПЦ более решительно, отстаивая расширенную автономию и закрепляя это практически.

Первым шагом стала запущенная в июне через СМИ дезинформация: по причине плохого состояния здоровья митрополита Владимира, на предстоящем 8 июля Архиерейском соборе, якобы, должны быть приняты поправки к Уставу УПЦ, создающие пост местоблюстителя Киевского митрополичьего престола. Наиболее вероятная кандидатура — архиепископ Александр (Драбинко), которому впоследствии будет проще занять митрополичью кафедру. Киевский престол, в случае утверждения нового поста, становится как бы равным Московскому Патриаршему, получает независимость, а Украинская церковь становится «автокефальной». В свете готовящегося на конец июля визита в Украину Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, получалось, что последний будет поставлен перед свершившимся фактом. Все это выглядело достаточно убедительно. Версии поверили в Москве (если судить по публикациям дьякона о.Андрея Кураева и Кирилла Фролова, курирующих «украинское» направление [27]).

28 июня на Синоде на голосование был поставлен вопрос о включении в число постоянных членов Синода архиепископа Александра (Драбинко), митрополитов Донецкого Иллариона, Вышгородского и Чернобыльского Павла (Лебедя). Пресса увлеченно охарактеризовала это продолжение политики митрополита Владимира по сохранению баланса сил, как начало

«предвыборной гонки» главных претендентов за Киевскую кафедру, намекая на ожидание ее скорого освобождения.

Между тем, среди решений Синода вопрос о введении поста местоблюстителя вовсе не ставился. А было рассмотрено дело главы Всеукраинского Союза православных братств (СПБУ) В.Б.Лукияника, ранее известного организацией акций в поддержку единства Русской православной церкви, выступлений против ИНН и пр. В решениях Синода зафиксировано: «Признать деятельность Лукияника Валентина Борисовича антицерковной, деструктивной и такой, что вносит смуту в церковную и общественную жизнь. Отлучить Лукияника Валентина Борисовича от церковного общения до принесения искреннего публичного покаяния. Напоминаем верующим УПЦ о невозможности участия в любых акциях, организованных Лукияником В.Б.»[8]

Только 1 июля 2011г. на пресс-конференции, архиепископы: Александр (Драбинко), Митрофан (Юрчук) и пресс-секретарь Предстоятеля УПЦ протоиерей Георгий Коваленко дали официальное опровержение: вопрос о Местоблюстителе на Соборе УПЦ ставиться не будет. Причина созыва Собора продиктована необходимостью привести в порядок принятые ранее Синодом и Архиерейским Собором документы, внести изменения в Устав об управлении, оценить деятельность Церкви, наметить планы на будущее[13].

Вторым дезинформационным шагом стало сообщение некого «источника в Киевской митрополии», который рассказал еженедельнику «Фокус», что накануне Собора УПЦ вечером в офис настоятеля Киево-Печерской лавры митрополита Вышгородского и Чернобыльского Павла (Лебедя) пришли бизнесмены В.Нусенкис и Ю.Филатов (руководитель холдинга «Донецксталь») — известные спонсоры УПЦ. «Нусенкис с Филатовым на голубом глазу предложили Павлу место митрополита Киевского в обмен на поддержку их позиции на Соборе. По плану, который они озвучили Павлу, митрополитом вначале должен был стать епископ Донецкий и Мариупольский Иларион, а потом, собственно, сам Павел, потому что он на 10 лет моложе. Самого митрополита намеревались низложить либо убедить оставить свой пост по состоянию здоровья». На смелое предложение высоких гостей настоятель Киево-Печерской лавры ответил отказом и в рискованную интригу ввязываться не стал. Вместо этого о разговоре с Нусенкисом и Филатовым он рассказал митрополиту Владимиру. Собственно говоря, уже на этом этапе заговор по отстранению Предстоятеля УПЦ провалился. «…Скорее всего, это не конец истории, а её начало. Судя по всему, за смелыми планами по смещению Владимира стоит высшее духовенство РПЦ, а возможно, и сам патриарх Кирилл, который таким образом пытается вернуть автономную украинскую церковь под свой прямой контроль». Архиепископ Александр (Драбинко) информацию о несостоявшемся смещении митрополита Владимира прокомментировал так: в интервью наместник Киево-Печерской лавры митрополит Павел назвал имя зампредседателя Отдела внешних церковных связей РПЦ протоиерея Николая Балашова. «Накануне Собора к нам попала конфиденциальная информация, которая, как выяснилось впоследствии, легла как в основу речи Виктора Нусенкиса, так и письма об изменениях к Уставу за

подписью владыки Агафангела, поддержанного и другими архиереями. Знал ли об этом и благословил ли на такие действия Николая Балашова Святейший Патриарх Кирилл? Весьма сомнительно. В телефонном разговоре Святейшего с митрополитом Владимиром, за полчаса до начала Собора, об этом речи не шло»[4].

Столь неожиданно обнародованное решение о созыве Собора и такой лимитированный в сроках подготовительный период можно объяснить только желанием обезоружить оппонентов и минимизировать их влияние на процесс принятия решений.

4 июля накануне Собора, архиепископ Александр (Драбинко) заявил: «Вопрос об изменении к Уставу находится полностью в компетенции Собора епископов УПЦ. Дело в том, что речь идет о внутреннем Уставе Украинской Православной Церкви, существующей на территории государства Украина. Согласно украинскому законодательству, гражданин другой страны не имеет юридического права утверждать официальные документы Украинской Церкви. Повлиять на решение Собора УПЦ, выразив свое мнение, Патриарх, конечно, может. Но он не будет утверждать сам Устав»[5]. Понятно, ради чего архиепископ Александр, зная Закон Украины, в котором отсутствует подобное положение и церковные Уставы, где оно присутствует, блефует, пытаясь, накануне визита Патриарха Кирилла, подчеркнуть независимость УПЦ.

7 июля прошло Всеукраинское собрание православной общественности в Киевском горкоме КПУ. Более 100 активистов от православных братств выступили против изменений в Уставе УПЦ, пообещав не допустить ее автокефалии от Русской православной церкви. Многие увидели в отлучении (совершенным впервые в УПЦ) результат конфликта В.Лукияника с архиепископом Александром (Драбинко)[23]. Управделами УПЦ архиепископ Митрофан (Юрчук) на официальном сайте УПЦ назвал «альтернативный Собор» (который не получал благословение священноначалия) «самочинным сборищем» и призвал всех православных христиан воздержаться от участия в подобного рода акциях[1].

7 июля В.Янукович удостоил митрополита Владимира звания Героя Украины.

Утром 8 июля 2011 г. в Киево-Печерской Лавре сначала прошел Архиерейский собор УПЦ, который принял изменения к Уставу об управлении УПЦ. Было решено создать постоянно действующую комиссию во главе с митрополитом Донецким и Мариупольским Иларионом по рассмотрению предложений, высказанных во время Архиерейского собора.

По его окончании в Трапезном храме Киево-Печерской Лавры открылся собор УПЦ, посвященный 45-летию архиерейской хиротонии Блаженнейшего митрополита Владимира, созванный, чтобы утвердить решения со времени последнего собора 1992 г. На Соборе делегат от Донецкой епархии В.Нусенкис заявил, что благодаря окружению митрополита Владимира, украинская церковь отдаляется от русского православия вплоть до полного разрыва с РПЦ. Его возмутила и процедурная сторона собора, что многие делегаты не имели на руках копии проектов обсуждаемых документов. Из зала раздался

перебивающий голос: «Что? И тут донецкие командуют?». В итоге он заявил, что не желает присутствовать на самочинном сборище и перестает финансировать проекты УПЦ, если они ведут к отделению УПЦ от РПЦ[26]. Средства, которые В.Нусенкис выделял митрополии, он намерен теперь направить на финансирование организаций, выступающих против автокефалии УПЦ. (В.Нусенкис, помимо строительства храмов и частных пожертвований, ранее выделял ежемесячно митрополии 1 млн. грн. После разрыва с руководством УПЦ В.Нусенкис создал в Москве холдинг «Мироздание», средства также были направлены на поддержание сайта «Патриархия.Ру» и на проекты Синодального информационного отдела РПЦ[20]). В ответ митрополит Софроний сказал, что если верующие УПЦ МП примут соответствующее решение, то она будет. В ответ В.Нусенкис сказал, что «никакой автокефалии и близко быть не может».

Лидер ПСПУ, Председатель Правления Собора православных женщин Украины Н.Витренко обратилась к участникам Собора УПЦ с заявлением, в котором констатируется, что с приходом на пост Президента Украины Виктора Януковича «планы по расколу Украинской Православной Церкви, объединение её с неканоническими "Киевским патриархатом" и автокефалами, а также объединение с греко-католиками в так называемую единую поместную церковь, воплощаются в жизнь»[15].

22 июля Союз Православных Братств распространил заявление: «Завершившийся на днях Поместный Собор УПЦ МП, вне всякого сомнения, является большим шагом … направленным на полное отделение от Московского Патриархата»[24].

В эти дни официальный сайт Московской патриархии «Православие и мир» заработал на украинском языке.

Религиовед А.Юраш спрогнозировал результат предстоящего визита Патриарха Кирилла так: «Это будет очередной визит демонстрационный, показательный, который должен продемонстрировать украинскому обществу, миру, кто является главным в украинской Церкви…». «Итак, в этом распределении, которое показал Поместный собор – существование двух групп: пророссийской и киевской – не столько доминирует идеология, как прагматика и желание сохранить лидирующие позиции в Церкви»[17].

26 июля Патриарх Московский и всея Руси Кирилл прилетел в Украину ко Дню празднования Крещения Руси. Но сначала он направился в Крым, где провел встречу с главой Грузинской православной церкви Патриархом-Католикосом всея Грузии Илией II и с президентом Украины В.Януковичем. Информацию о встречах засекретила служба протокола патриарха[16]. В тот же день патриархи Кирилл и Илия II прилетели в Киев. Выступления Патриарха Кирилла отличались сдержанностью и объединительной тональностью: славянские народы должны быть вместе, а церковь — единой. «...Всякое разрушение единства церкви есть империя зла»[18]. Политологи оценили визит как политико-имиджевый: патриарх старается показать, что он находится во главе русского мира. Ярким политическим окрасом этот визит не

ознаменовался[29]. После встречи с руководством УПЦ, по приезду в Москву патриарх тяжело заболел.

11 августа 2011 г. архиепископ Ионафан (Елецких) комментируя на своем сайте последние события в УПЦ, сказал, что уход Предстоятеля со своего поста был бы выгоден только недругам церковного единства. Он опроверг утверждение некоторых СМИ о действии внутри УПЦ некой «партии» активных и влиятельных апологетов ее постепенного отхода от РПЦ. Информацию о «заговоре Москвы» против Предстоятеля УПЦ назвал «чистейшей политической провокацией». «Епископат УПЦ поддерживает своего Предстоятеля, не видел и не видит необходимости в его уходе на покой. Более того, учитывая конфликтную религиозную ситуацию на Украине, фигура нынешнего Предстоятеля УПЦ является гарантом стабильности и единства нашей Церкви... Не случайно Святейший Патриарх Кирилл неоднократно подчеркивал выдающуюся роль Блаженнейшего митрополита Владимира в деле созидания и сохранения молитвенно-канонического и административного единства УПЦ с московским Патриаршим Престолом, со всей Полнотой Русской Православной Церкви». О влиянии президента Украины В.Януковича на ход Собора УПЦ и на принятие Устава УПЦ в редакции 2007 г. с целью давления на Россию. «Каких-то подтверждений сему — не имею. Уверен, — это фантазии политологов и раскольников на почве виртуальных предположений, что Глава государства якобы проникся идеей автокефалии УПЦ. Святейший Патриарх Кирилл характеризует УПЦ как Церковь поместную. Подавать же кому-либо статус УПЦ как «разменную монету» в торговых отношениях нашей страны с Россией можно, но лишь сильно покривя совестью[3].

24 августа 2011 г. в поздравлении Президента Украины В.Ф.Януковича с 20-летием провозглашения независимости Украины Патриарх Кирилл подчеркнул: «Убежден: свободное, независимое от внешних факторов социально-экономическое развитие не должно мешать сохранению и укреплению многовековых связей между братскими славянскими народами…»[19].

25 августа 2011 г. на сайте Wikileaks появился отчет о беседе 9 января 2009 г. тогдашнего посла США в Украине Вильяма Тейлора с бывшим в то время председателем отдела внешних церковных связей УПЦ архимандритом Кириллом (Говоруном), который «…признал, что поддержка Януковича во время президентских выборов в 2004 году была ошибкой, и подчеркнул независимость украинского филиала Русской православной церкви. Архимандрит Кирилл также отметил, что УПЦ МП публично осуждала неофициальные православные пророссийские группы, которые делали политические заявления»[31].

В сентябре тяжело заболел митрополит Владимир. В СМИ появилась «аналитика» по поводу преемника (в качестве возможного преемника нынешнего главы УПЦ назывался глава Отдела внешних церковных связей Московского патриархата митрополит Иларион (Алфеев), митрополит Донецкий и Мариупольский Иларион (Шукало) и др.).

Патриарх Кирилл посетил Луганск (15 сентября) и Черновцы (1 октября), где он говорил о единстве церкви и несостоятельности расколов: «…Нет ни одного раскола, который бы победил за всю двухтысячелетнюю историю Церкви!»[21] В комментариях СМИ к визитам отмечалась их неконструктивность (в плане преодоления раскола), отсутствие общественного резонанса (хотя на молитву в Луганске и Черновцах собралось по 10 тыс. верующих), отсутствие интереса у власти (В.Янукович проигнорировал анонсированную встречу), что свидетельствует об одном — украинские СМИ заработали «на понижение» имиджа патриарха Кирилла.

27 сентября появилась статья архимандрита Виктора (Бедя) (уполномоченный УПЦ по вопросам высшего образования и науки, ректор УУБА, перешел в УПЦ из УПЦ КП, куда попал из УГКЦ) и архимандрита Арсения (Бочкаря). Авторы, повторяя тезисы идеологов УПЦ КП, утверждают, что в период от провозглашения самостоятельности Русской Церкви при митрополите Ионе до установления Московского Патриархата, Русская Церковь была раскольнической и не является Церковью-Матерью для УПЦ. Авторы ставят вопрос, если Киевская Митрополия с давних времен имела право варить и освящать миро, не настало ли время УПЦ возродить традицию мироварения?[2] Имеется в виду, что свершением мироварения УПЦ засвидетельствует об обретении автокефалии.

8 октября, находясь в Греции, президент В.Янукович (по информации от греков) пригласил патриарха Константинопольского посетить Украину и заявил, что он возлагает большие надежды на подготовку Всеправославного собора в решении проблем украинского православия. В ответ Патриарх Константинопольский сказал: «Если я удостоюсь вновь посетить Украину, отвечая на любезное предложение Президента (Украины), это будет для укрепления связей между ней и матерью-церковью, и для того, чтобы вновь помочь со стороны матери-церкви устранению расколов, которые, к сожалению, продолжают существовать в лоне украинского православия»[30].

В начале ноября мнение по поводу украинского православия высказал В.Литвин: межцерковный диалог «…не происходит, в том числе, из-за того, что активную наступательную позицию в этом отношении производит патриарх Русской Православной Церкви»[6]. То есть, Председатель ВРУ объяснил, почему столько усилий тратится на понижение рейтинга патриарха Кирилла — с целью объединения церквей Украины. Затем в прессе высказался первый заместитель председателя Комитета ВР Украины по иностранным делам, депутат от «Партии регионов» Т.Черновил: митрополит Владимир допустил ошибку, отказавшись от «сценария с преемником» сразу после выборов Патриарха Московского. «Но теперь преемника нет как такового. Теперь его будет определять Синод, где пророссийское большинство. Поэтому, к сожалению, определенную хотя бы моральную автономность УПЦ МП может утратить, если придет пророссийский преемник, которого определит сам Кирилл»[7]. В конце ноября в связи с ухудшением здоровья митрополита Владимира в прессе опять появилась дезинформации о готовящемся антиканоническом «перевороте» в УПЦ[12]. Якобы, митрополит Одесский

Агафангел планировал обсудить с владыками возможность избрания местоблюстителя УПЦ и даже продвинуть свою кандидатуру на должность главы УПЦ[22].

Таким образом, вопрос о поместной церкви рассматривался-таки летом 2011 г. властью и руководством УПЦ. Это заметно по серьезности восприятия проблемы в Москве, по комментариям политиков, прессы. Выстраиваемая руководством УПЦ легенда о «итоговой» и «поздравительной» функции собора, могла бы быть правдоподобной, если бы не были задействованы все ресурсы для «сглаживания» впечатления. Скоропостижность проведения собора объяснима и вмешательством политической власти[25]. Собор сохранил существующий расклад сил, не был решен и вопрос о преемнике.

Самоуправляемая (автокефальная) церковь будет всегда интереснее украинским элитам, ибо со своим главой церкви всегда проще договориться, чем с главой церкви соседнего государства. Для команды нынешнего президента — это только первый опыт новых отношений с УПЦ. Если собор все-таки имел гарантии украинской власти, то это повод задуматься руководству Московской патриархии, ведь УПЦ обеспечивает притязания МП как самой многочисленной православной церкви. «Каноническое единство» для УПЦ будет оставаться «оптимальным на данный момент», то есть, до тех пор, пока оно не мешает. Но, может случиться так, что дальнейшее «совершенствование канонического статуса» УПЦ приведет к новому, более тяжкому расколу, чем филаретовский. Украинские политические элиты должны принять современное понимание принципа светскости государства, которое означает размежевание функций государства и религиозных организаций и невмешательство в дела друг друга.

Литература

1. Архиепископ Митрофан (Юрчук) призвал всех православных христиан не принимать участия в «альтернативном соборе УПЦ» и подобных акциях. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://orthodoxy.org.ua/content. Доступ: 10.09.2011.
2. Архім. Віктор (Бедь), архім. Арсеній (Бочкарь). Чи не настав час Українській Православній Церкві відродити традицію мироваріння? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.religion.in.ua/main/daycomment/12163. Доступ: 10.09.2011.
3. Владыка Ионафан (Елецких) Архиепископ Тульчинский и Брацлавский: Информация о заговоре против митрополита Владимира — чистейшая политическая провокация. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ruskline.ru/news_rl/2011/08/11/. Доступ: 10. 09. 2011.
4. Высоцкий С. Период полураспада. Москва пытается сохранить единство УПЦ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://focus.ua/politics/194952/. Доступ: 10. 09. 2011.
5. Гавриш О., о.Александр Авдюгин. Архиепископ Переяслав-Хмельницкий Александр (Драбинко): Я не знаю, кому и зачем это нужно. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.taday.ru/text/1132381.html. Доступ: 10. 09. 2011
6. Глава Верховной Рады Украины: Патриарх Кирилл мешает консолидации православия в Украине. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/12808. Доступ: 10. 09. 2011.
7. Депутат Верховной Рады Украины Тарас Чорновил признает, что митрополит Владимир допустил ошибку, отказавшись от "сценария с преемником": "Теперь ситуацией

воспользуется Россия". [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=87553. - 4.11.2011. Доступ: 10. 09. 2011.

8. Журнали засідання Священного Синоду УПЦ від 28 червня 2011 р. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://pravoslavye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=news&id =37785. Доступ: 10. 09. 2011.
9. Завещание схиархимандрита Зосимы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.zaistinu.ru/articles/?aid=33. Доступ: 10. 09. 2011.
10. Иеромонах Тихон (Васильев). К вопросу об автокефалии Украинской Православной Церкви Московского Патриархата. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.pravoslavie.ru/jurnal/5183.htm 26 декабря 2007 г. Доступ: 10. 09. 2011.
11. Колодуб М. Кто руководит заговором внутри УПЦ? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.unian.net/rus/news/news-297360.html. Доступ: 10. 09. 2011.
12. Комментарий пресс-секретаря Блаженнейшего Владимира. В том, что все архиереи УПЦ завтра собираются в Киеве ничего крамольного нет. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/orthodox/uoc/45547/. Доступ: 21.11.2011.
13. Мамона О. Розвінчано міф про майбутній Собор УПЦ: архієпископ Олександр (Драбинко) заявив, що Місцеблюстителем не буде. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://orthodoxy.org.ua/content/kiiv 27540. Доступ: 10.09.2011.
14. Манжар В. Сравнительна таблица двух уставов УПЦ МП. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.zaistinu.ru/articles/?aid=1776. Доступ: 10.09.2011.
15. Наталья Витренко — членам Собора УПЦ: «Услышьте меня, тревоги и опасения нас, православных женщин!» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10831.html. Доступ: 8.07.2011.
16. Огородник А. Патриарх Кирилл тайно встретился с Януковичем в Крыму. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://pulsev.com.ua/newsmenu/news/latest/3054-kirilvykraine. Доступ: 25.07.2011.
17. Патриарх Кирилл (Гундяев) не допустит большей независимости УПЦ МП и проводит закулисную работу. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=85480&topic=655. Доступ: 19.10.2011.
18. Патриарх Кирилл: Разрушение единства церкви есть империя зла. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://patriarch.1tv.com.ua/ru/news/2011/07/28/192 Доступ: 29.07.2011.
19. Патриаршее поздравление В.Ф. Януковичу с 20-летием провозглашения независимости Украины. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.patriarchia.ru/db/print/1603988.html. Доступ: 10.08.2011.
20. Порвав с руководством УПЦ МП, донецко-московский миллиардер Виктор Нусенкис перемещает свою православную медиа-империю в Россию. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=85598&cf. Доступ: 20.07.2011
21. Емельянов А. Проповедь Святейшего Патриарха Московского и Всея Руси Кирилла. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://my.mail.ru/community/region13/1D5027E9209D8013.html. Доступ: 10.08.2011.
22. Ситуация в УПЦ МП выходит из-под контроля: митрополит Одесский и Измаильский Агафангел (Саввин) самочинно объявил себя «Первенствующим» в Синоде. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=87969&topic=336. Доступ: 1.12.2011.
23. Сохранить и укрепить общецерковное единство. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ruskline.ru/news_rl. Доступ: 8.07.2011.
24. «То, как проходил Собор, ниже всякой критики». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ruskline.ru/news_rl. Доступ: 25.07.2011.
25. УПЦ МП де-факто подтвердила свой статус самоуправляемой поместной церкви? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://new-sebastopol.com/archive_news. Доступ: 10.09.2011.

26. УПЦ МП осталась без финансовой поддержки. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://news.zn.ua/SOCIETY/. Доступ: 15.07.2011.
27. Фролов К. Так признан ли Устав УПЦ МП, противоречащий Уставу Русской Православной Церкви? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.otechestvo.org.ua/main. Html. Доступ: 12.07.2011.
28. Чаленко А. Патриарх Кирилл нанес удар по пятой колонне в УПЦ МП. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://blogs.pravda.com.ua/rus/authors/chalenko/4b1f92da00019/ kharkiv_kvitka. Доступ: 10. 09. 2011.
29. Что Патриарх Кирилл оставил украинцам. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://patriarch.1tv.com.ua/ru/news/2011/07/29/198. Доступ: 30.07.2011.
30. Янукович встретился на Афоне со вселенским патриархом. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://mignews.com.ua/ru/articles/88721.html. Доступ: 10. 09. 2011.
31. Wikileaks: УПЦ МП каялась послу США в поддержке Януковича. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.rosbalt.ru/ukraina/883024.html. Доступ: 25.08.2011.

Посередніков Д.В. Українська Православна Церква й політика: до проблеми «розвитку канонічного статусу».

Розглядається проблема розвитку православ'я в Україні. Особлива увага приділяється питанню створення помісної церкви. Висвітлюється характер конфесіональних відносин, нові тенденції державної політики стосовно православної церкви.

***Ключові слова**: конфесіональні відносини, конфесіональна політика, помісна церква, православ'я, канонічний статус, релігійні організації.*

Posrednikov D.V. The Ukrainian Orthodox church and policy: to the problem «the development of the canonical status».

This article is devoted to a problem of the Orthodoxe in Ukraine. The special attention is given to a creation question to a local church. It is Illuminated track record of the growing orthodox religious organization, nature confessional relations, new state policy to Orthodox church.

***Key words**: confessional relations, confessional policy, local church, orthodox, canonical status, religious organization.*

Рецензент: **Кривуля О.О.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
11.10.2011

УДК 378(477) **Сафонова Н.М.**

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (60-і рр. ХХ ст.)

Висвітлено особливості розвитку наукової діяльності української вищої школи у 60-і рр. ХХ ст. Проаналізовано вплив державного керівництва на функціонування вищих навчальних закладів. Критично оцінюється набутий досвід, зазначається доцільність його врахування в умовах зростання вимог початку ХХІ ст.

Ключові слова: *вищі навчальні заклади, наукова діяльність, науково-технічна революція, українська радянська вища школа, наукові кадри.*

Наукова діяльність становила невід'ємну складову функціонування радянської вищої школи. Гасло "Науку – у виробництво" у досліджуваний період української історії набуло змістовності з огляду на необхідність конкурентоспроможності в умовах біполярного світу. Враховуючи тогочасні світові тенденції, насамперед науково-технічну революцію, що розгорнулася у багатьох країнах, цей заклик у радянських республіках став, по суті, головним фактором, що визначав стратегію не лише вишів, окремого підприємства, а й національної економіки в цілому. Така теза була обумовлена тим, що в ході історичного розвитку вітчизняної економіки на зміну матеріальним факторам конкурентної боротьби прийшли більш тонкі та складні засоби її здійснення. В умовах послаблення тоталітарної системи наукова діяльність отримала певних стратегічних пріоритетів і набула особливого значення та змісту. Українські вищі навчальні заклади не були відсторонені від цього процесу, навпаки – відігравали суттєву роль у загальносоюзному масштабі. Проблемам розвитку і функціонування вищих навчальних закладів УРСР присвячено значну кількість праць і публікацій, як радянських часів, так і пострадянського часу. Слід назвати колективні монографії, що узагальнювали розвиток вищої школи за попередні роки [1-2], а також дослідження різних часів С.Домбровської, М.Зезіной, В.Майбороди, В.Пітова, Т.Куцаєвої, В.Литвина та ін. [3-8]. Проте, на наш погляд, недостатньо висвітленим є розкриття проблеми розвитку української вищої школи на окремих етапах розвитку УРСР, зокрема, у період набуття швидких обертів науково-технічної революції, саме через "інноваційний трикутник" – тобто, поєднання освітянської, науково-дослідної та виробничої діяльності. Надолуження цієї прогалини є метою даної статті.

Попри радянську складову функціонування українських навчальних закладів, ідеологія здобуття нових знань та їх використання на користь соціально-економічного розвитку мала безпосередньо слугувати піднесенню промислового розвитку, визначати роль і місце країни в світовій спільноті, рівень життя її народу, відігравати, нарешті, важливий чинник з точки зору національної безпеки. Тому актуальність вивчення досвіду радянської вищої школи, що мала наукову діяльність, спрямовану на забезпечення стратегічних економічних інтересів країни, є, без сумніву, цікавою і корисною для сучасної української держави.

У досліджуваний період, у зв’язку з прийняттям закону “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні”, а також директив КПРС та КПУ про перетворення науки в безпосередньо виробничу силу, розгорнулася активна діяльність українських вищих навчальних закладів у науковій сфері. Участь викладачів у науково-дослідній роботі, взявши за приклад 1960р., проілюстровано наведеними даними у наступній таблиці [9]:

Категорії працівників	**Кількість викладачів**	**Брали участь у науково-дослідницькій роботі (у 1960 р.)**	
Професори, доктори наук	402	399	99,1%
Доценти, кандидати наук	3719	3521	94,6%
Асистенти і викладачі	5000	4455	89,1%

Науково-дослідницькі роботи в інститутах були спрямовані на рішення важливих для народного господарства проблем. Масовий характер залучення до науково-дослідної роботи забезпечував очікувані позитивні результати.

В 1960-і рр. більшість вузів УРСР значно розширили розробку тем, пов’язаних з комплексною механізацією та автоматизацією як окремих виробничих процесів, так і всього виробництва в цілому. Такі вищі навчальні заклади як Харківський, Київський, Львівський політехнічний, Дніпропетровський і Харківський гірничий, Дніпропетровський металургійний інститути перетворилися у науково-дослідницькі центри з розробки проблемних питань технічного прогресу не лише своїх економічних районів, але й України в цілому.

Так, до найбільш важливих напрямків наукової роботи Київського політехнічного інституту було віднесено автоматичне управління динамічними режимами електроприводів, розробку, дослідження і впровадження схем перетворень постійного току; автоматизацію виробничих процесів гірничої промисловості; вдосконалення і створення нових систем автоматизації сталеливарних процесів [10].

Науковці Київського політехнічного інституту розробили і запровадили компенсаційні ртутно-випрямляючі агрегати, що економічно вирішували проблему підвищення коефіцієнту потужності енергоємних виробництв, таких як електрометалургія, електрохімія, електрифікація залізничного і комунального транспорту. Річний ефект впровадження лише одного компенсаційного перетворювача потужністю 10000 кВт склав більш ніж 22,5 тис. крб. на рік. Розроблено конструкцію теплофікаційної турбіни, річна економія при цьому склала майже 60-80 тис. крб. Опрацьовувалась розробка теми з автоматизації виробничих процесів в гірничій промисловості «Розробка авторегулятора навантаження вугільного комбайну» [11]. Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства працював над проблемами вдосконалення сільськогосподарчих машин, удосконалення постачання електроенергії у сільське господарство [12]. Значними виявилися досягнення Харківського політехнічного інституту у напрямках радіоелектронної апаратури. Так, науковцями було завершено розробку і впровадження найбільшого в світі генератора імпульсів високої напруги на 7,5

млн. вольт. На Запорізькому трансформаторному заводі запрацював один з найбільш потужних у Європі генератор імпульсів [13].

В досліджуваний період Львівський політехнічний інститут продовжив розробку з комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів машинобудування, радіотехнічної і хімічної промисловості; виготовлення унікальної електронно-вимірювальної апаратури і різноманітних приладів високого класу точності, призначених для дослідження дна океану [14].

Тематика Донецького політехнічного інституту спрямовувалась на вдосконалення існуючих і пошук нових схем розкриття систем розробки засобів вентиляції у вугільній промисловості а також стійкості гірничих видобутків. Запропонована система розробки вугілля довгими стовпами забезпечувала підвищення виробництва праці на 85%. Цей факт було доведено експериментом на шахті № 40. Річна економія – майже 120 тис. крб. – забезпечувалась через впровадження раціональної схеми флотації вугілля на Щербинівській збагачувальній фабриці. Одночасно Криворізьким гірничим інститутом опрацьовано тему щодо збагачення бідних залізних руд, а також вдосконалення технології гірничих робіт, комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів на шахті «Курахівка» та «Гігант».

Дніпропетровський металургійний інститут провів дослідження роботи неперервного тонколистового стану заводу у «Запоріжсталь» з річною економією до 1 млн. крб. Розроблена Львівським політехнічним інститутом тема «Автоматична збірка деталей у вузли», що була запроваджена на Львівському електроламповому заводі, дозволила звільнити від трудомістких робіт майже 150 працівників. Запорізький машинобудівний інститут і Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут успішно опрацьовували тему вдосконалення промислових електроприладів[15].

Тільки в 1960 р. на замовлення промисловості вищі навчальні заклади Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти виконували господарчо-договірних робіт на загальну суму 11,7 млн. карбованців. У порівнянні з попередніми роками (на кшталт, з 1958 р.) ця сума зросла майже вдвічі [16].

У Київському політехнічному інституті проф. Толубинський В. І. та його учні відслідковували процеси теплообміну і газодинаміки, що виникають внаслідок розвитку нових галузей техніки (атомної енергетики, реактивної техніки). У Харківському державному університеті академік Барабашов Н. П. та проф. Марченко В. А. разом з іншими вченими створили «Атлас зворотної сторони Луни». Біологи багатьох університетів, відповідно до рішень січневих (1961р) Пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ, стали й авторами праць з питань підвищення врожайності кукурудзи, буряка, підвищення продуктивності тваринництва, що мало значення для сільського господарства. Наведені приклади характеризують діапазон та потужність наукових пошуків українських вишів.

Загалом, найважливіші теми для подальшого ефективного розвитку промисловості виконувались в 35 вузах республіки, а в їх розробці взяло участь понад 3000 наукових робітників [17]. Виконання цих тем здійснювалось як за

рахунок коштів держбюджету, так і за господарчими угодами з виробничими організаціями, де саме здійснювалось їхнє впровадження.

Отримання чисельних авторських свідоцтв вченими вищих навчальних закладів за винахідництво (98) і відкриття (14) тільки протягом 1960 року поступово набуло поширення. Найбільші успіхи на той час виявили Харківський політехнічний інститут (44), Харківський авіаційний інститут (19) та Одеський політехнічний інститут (17) [18].

Однією з тенденцій розвитку наукової діяльності, що засвідчувала динаміку і результативність дослідницького пошуку, стало видання наукових праць і науково-дослідних робіт. У 1960р. їх кількість сягнула понад 6 тис., що відображено у наданій нижче таблиці [19].

Назва ВНЗ	**Наукові статті**	**Монографії**	**Підручники**	**Навчальні посібники**
Київський Державний університет	1000	18	20	-
Львівський Державний університет	406	13	3	14
Одеський Державний університет	392	6	-	10
Чернівецький Державний університет	-	5	-	4
Ужгородський Державний університет	183	-	-	2
Дніпропетровський Державний університет	204	7	4	9
Київський політехнічний інститут	528	29	2	56
Харківський політехнічний інститут	440	812	-	12
Львівський політехнічний інститут	260	5	-	12
Одеський політехнічний інститут	162	6	2	11
Донецький політехнічний інститут	145	4	-	4
Запорізький машинобудівний інститут	81	3	-	1
Дніпропетровський інженерно-будівний інститут	103	-	-	4
Дніпропетровський гірничий інститут	45	6	3	13
Харківський гірничий інститут	75	-	-	-
Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут	51	1	1	2
Одеський технологічний інститут харчової і холодильної промисловості	85	1	1	2
Київський технологічний інститут легкої промисловості	48	3	-	2
Харківський авіаційний інститут	80	1	-	3
Загалом (без деяких ВНЗ)	5531	159	40	298

Як найпотужніші навчальні заклади Київський Державний університет, Львівський Державний університет, Київський політехнічний інститут, Одеський Державний університет, Харківський політехнічний інститут отримали значних результатів у видавництві та популяризації власних наукових досягнень.

З плином часу закарбовувалося усвідомлення про необхідність забезпечення подальшої якісної підготовки фахівців висококваліфікованими викладачами, які мали б вчені звання. Тому цей період відзначений підвищенням престижу інституту аспірантури та збільшенням чисельності аспірантів у республіці.

Оскільки основний шлях підготовки науково-педагогічних кадрів пролягав через аспірантуру, зростання контингенту аспірантів стало характерною рисою розвитку української вищої школи, що характеризують дані з наведеної таблиці.

Кількість аспірантів	**1960 р.**	**1965 р.**	**1969 р.**
Всього (осіб на кінець року)	4536	11689	13443
З них навчались:			
У вищих навчальних закладах	3058	7684	8727
З відривом від виробництва	1901	4546	5124
Без відриву від виробництва	1157	3138	3603
В науково-дослідних установах	1478	4005	4716
З відривом від виробництва	1040	2373	2634
Без відриву від виробництва	438	1632	2082

Виходячи з наведених даних, протягом 60-х рр. було випущено за рік: у 1960 р. – 639 осіб; у 1965 р. – 2479 осіб; у 1069 р. – 3552. Відповідно з вищих навчальних закладів по вказаних роках – 447; 1638; 2245 осіб, а з науково-дослідних установ – 192 особи в 1960р.; 841 – у 1965 р.; 1307 осіб – у 1969 р. [20;28]. Такі цифри засвідчували позитивну динаміку та активне залучення молодих дослідників і зростання рівня їх участі у науковій діяльності працівників вищої школи УРСР. Набула поширення цільова аспірантура. Щоб забезпечити вузи необхідними науковими кадрами, застосовувалася наступна практика: було дозволено направляти до них вчених за особистою згодою терміном до п’яти років (із збереженням за ними житлової площі за постійним місцем проживання та наданням інших пільг). Також було організовано дворічну асисентуру з метою підготовки кадрів з виконавських і педагогічних спеціальностей у галузі мистецтва. Впроваджені заходи сприяли кількісному та якісному зростанню кадрового потенціалу.

Розподіл наукових працівників в окремих галузях науки був неоднаковим, найбільша чисельність їх була зосереджена у сфері технічних, фізико-математичних, медичних, хімічних, біологічних наук, що простежується з наведеної нижче таблиці [21; 146-147]:

	Кількість наукових працівників	
	На кінець 1968 р.	**На кінець 1969 р.**
Всього	114142	122754
В т. ч. по галузях наук:		
Фізико-математичних	12148	13272
Хімічних	5377	5692
Біологічних	4381	4587
Геолого-мінералогічних	1781	1772
Технічних	50188	54486

Сільськогосподарських	4465	4604
Ветеринарних	478	462
Історичних	3164	3312
Філософських	1650	1775
Економічних	7118	8163
Філологічних	5920	6124
Географічних	582	630
Юридичних	448	471
Педагогічних	3912	3866
Психологічних	-	196
Медичних	7447	7961
Фармацевтичних	213	219
Мистецтвознавчих	1686	1802
Архітектури	410	408
інших	2774	4952

Відповідними були і пропорції щодо зростання кількості наукових кадрів галузей, які найбільш впливали на технічний і соціальний розвиток: лише протягом одного року кількість наукових працівників, зайнятих у сфері технічних і фізико-математичних наук, зросла на 9%, медичних – на 7%, хімічних – на 6% , біологічних наук – на 5%, сільськогосподарчих – на 3% .

Треба визнати, що державна політика, спрямована на втілення науково-технічної революції, забезпечувала її організаційний та ідеологічний супровід. Внаслідок цих процесів у науковій діяльності українських вищих навчальних закладів протягом 60-х рр. XX ст. визначилися наступні тенденції:

в умовах лібералізації та початкової стабілізації суспільного життя розвиток науково-дослідницької діяльності відбувався надто швидкими темпами з достатньою ефективністю; спостерігалася динаміка винахідницької діяльності; зростав рівень участі викладачів та студентів у науково-дослідницькій роботі; у виконанні фундаментальних досліджень та проектів державних науково-технічних програм фактично брали участь не лише університети, а й багато інших навчальних закладів. Відбулося усвідомлення важливості цього напряму діяльності Міністерства, пов'язане з роллю освіти і науки як основи інноваційного розвитку держави саме за умов поєднання зусиль освіти, науки і виробництва. Застосовані державні заходи сприяли кількісному та якісному зростанню кадрового потенціалу вишів. Як підсумок, наукові дослідження українських вчених набули інноваційного характеру і посилили вітчизняну науку, а практичне застосування і впровадження забезпечувало підвищення ефективності економічних процесів. Зрозуміло, що відображення національних інтересів було другорядним, проте синтезувалося із загальним піднесенням союзного розвитку та республіканського підйому.

Сьогодні ми все частіше звертаємо увагу на досвід радянської вищої школи, намагаючись позичити його кращі риси для сучасної системи освіти. Подальше дослідження цієї проблеми уявляється можливим у вивченні характеру взаємодії та динаміки розвитку важливих складових вищої школи: поєднання освітянської, науково-дослідної та виробничої діяльності для зростання економічних показників та рівня життя народу в незалежній Україні.

Література

1. Вища школа УРСР за 50 років: У 2-х ч. Ч. 2 (1945 - 1967). – К.: Вид-во КДУ, 1967. – 395 с.
2. Высшая школа СССР за 50 лет (1917-1967) / Под ред. В. П. Елютина. – М.: Высшая школа, 1967 – 272 с.
3. Домбровська С.М.Розвиток вищої освіти в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х перша половина 60-х років ХХ ст.): дис…канд. іст. наук за 07.00.01 / Харківський національний університет ім.. В.Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 206 арк.
4. Зезина М.Р.Советская интеллигенция в условиях развитого социализма. – М.: Изд. МГУ,1982.–108 с.
5. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985рр.). – К.: Либідь, 1992. – 195 с.
6. Пітов В.І. Вища школа УРСР за 50 років. – Ч. 2. – К.: Вид. КУ, 1968. – С. 205.
7. Куцаєва Т. О. Розвиток вищої освіти в УРСР (1965-1985 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 208арк.
8. В.М.Литвин. Історія України (у 3-х томах) Том ІІІ. Новітній час (1914-2004). Книга друга. – К., Видавничій дім «Альтернативи», 2005. – 640 с.
9. Зведений річний звіт Міністерства про виконання науково-дослідних робіт ВУЗами за 1960р. – ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 2.
10. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 4.
11. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 13.
12. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-5945. – Оп. 1. – Спр.848.– Арк.1.
13. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 5.
14. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 6.
15. Там само.
16. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 2.
17. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 4. – Спр.173. – Арк. 13
18. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр.423. – Арк. 36-37.
19. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр.423. – Арк. 36-37.
20. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр.423. – Арк.28.
21. Вища школа УРСР. Здобутки та перспективи (1966 - 1970). Маланчук В. Є., Попов В. М., Новоминський А. Н. – Вид. Вища школа, К., 1971 р.

Сафонова Н.М. Научная деятельность украинских высших учебных заведений (60-е годы XX столетия).

Рассмотрены особенности развития научной деятельности украинской высшей школы в 60-х гг. XX ст. Проанализировано влияние партийно-государственного руководства на функционирование высших учебных заведений. Критически оценивается приобретенный опыт, отмечается целесообразность его учета в условиях возрастающих требований начала XXI в.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, научная деятельность, научно-техническая революция, украинская советская высшая школа, научные кадры.*

Saphonova N.M. Science foundation of higher school of the Ukrainian Soviet Republic (during 60- years of the 20th century).

The analysis of science directions and influence of the system of higher education in the stabilization period. The author reveals the ideological role the sciences of the system of Higher Education in Soviet Ukraine during 60- years of the 20th century. Critically assessed the experience gained; there is its usefulness in terms of growth accounting requirements of the early twenty-first century.

Key words: *higher educational institutions, science foundation, science-technical revolution, Ukrainian soviet higher school, science personnel.*

Рецензент: **Євдокимов М.О.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
03.11.2011

УДК 930 (4-15) "15/20"

Сеніна Л.В.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СХІДНОГО ПИТАННЯ В СУЧАСНІЙ АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Висвітлено бачення сучасними англомовними істориками ідеологічної орієнтації країн-учасниць Східного питання. Основну увагу приділено поглядам англомовних науковців на витоки, потенціал та взаємодію проектів великих держав.

Ключові слова: *Східне питання, англомовна історіографія, ідеологія, великі держави.*

Постановка проблеми. Сучасна історична наука робить спроби віднайти нові підходи до осягнення минулого багатонаціональних імперій. Англомовні історики у вивченні зовнішньої політики Російської імперії у пошуку нової оптики дослідження пропонують розгляд цієї сфери у взаємозв'язку з внутрішньою політикою російської держави [13, с. 615, 622]. У рамках зазначеного підходу ідеологічний простір постає важливою складовою такого взаємозв'язку, тому висвітлення його трактування в сучасній англомовній історіографії допоможе осягнути та критично підійти до здобутків сучасної історичної науки.

Такі розвідки є актуальними й у зв'язку з історіософськими пошуками кожної нації свого місця у світі в контексті глобалізаційних процесів. Вивчення ступеня політичної саморефлексії держави, залученої до масштабного протистояння, допоможе зрозуміти її мотивацію, стимули, переконання, які впливали на її позицію у певній проблемі. Східне питання, один з найбільш складних міжнародних конфліктів XVIII – поч. XX ст., мало значний вплив на ідеологічний простір держав-учасниць цього протистояння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Радянська історіографія, яка досліджувала наукову спадщину англо-американських істориків у вивченні Східного питання, хоча й імпліцитно представляла сприйняття країнами-учасницями конфлікту одна одної, але не акцентувала увагу на цьому вимірі. Тогочасні вчені були зацікавлені здебільшого ступенем об'єктивності у характеристиці зовнішньої політики великих держав [9]. Сучасні українські та російські історики, які досліджують різні пласти Східного питання, звертаються до доробку англомовних спеціалістів з цієї проблеми. Їхні історіографічні студії охоплюють ідеологічні чинники зовнішньополітичного курсу країн-учасниць, але зумовлені рамками певного предмету дослідження, вони не дають комплексного уявлення про бачення англомовними вченими ідеологічного пласту великих держав епохи Східного питання [10 – 12].

Мета дослідження. Дана розвідка присвячена висвітленню ідеологічного простору Східного питання у репрезентації сучасних англомовних істориків, який ми умовно поділяємо на саморефлексію, бачення державою власного місця в світовому просторі, а також сприйняття нею інших країн-сучасниць певного історичного періоду. Цей спектр проблем спробуємо проілюструвати на прикладі усвідомлення своєї ролі у вирішенні Східного питання Російською,

Габсбурзькою та Османською імперіями. Вибір саме цих учасників міжнародного протистояння зумовлений контроверсійною зовнішньою політикою Росії, статусом Туреччини, яка так чи інакше спровокувала виникнення самого конфлікту. Участь Австро-Угорщини у Східному питанні оцінюється деякими дослідниками як другорядна [2, с. 253], тому важливо зрозуміти, наскільки ідеологічний вимір Дунайської імперії був прив'язаний до цієї міжнародної проблеми.

Матеріали та результати дослідження. Сучасна британська дослідниця К.Фінкель метою своєї роботи „Історія Османської імперії: Сон Османа" визначає подання історії цієї країни з точки зору її специфіки як східної цивілізації, а також ліквідацію її статусу „хворої людини Європи", що закріпився за нею в історичній науці. Сама назва роботи є алюзією до легенди, згідно з якою Осман побачив сон, який віщував утворення могутньої імперії. На нашу думку, британська дослідниця таким стилістичним прийомом підкреслює методологічно-ціннісну основу своєї праці: висвітлення історії Османської імперії очима носіїв османської культури, без опори на особливості історичного розвитку інших країн та врахування оцінок внеску Порти до всесвітньої історії, даних попередніми дослідниками [16, с. 18-22]. Такий підхід К.Фінкель реалізувала за допомогою джерельної бази своєї роботи: нею було використано твори політичних та культурних діячів Османської імперії та країн, що контактували з нею.

На думку історика, Туреччина сама зробила свої внутрішньополітичні питання загальноєвропейськими, коли у 1690 р., прагнучи здобути підтримку французів у боротьбі проти Священної ліги, сприяла вирішенню питань правового статусу священних для християн місць, що перебували в її складі, на користь Франції [16, с. 443-444]. У XVIII ст. Османська імперія усвідомила необхідність самовизначення у процесах контакту з європейськими країнами. К.Фінкель вважає, що такий процес було викликано „... необхідністю компенсувати збитки, що були нанесені самолюбству Османської імперії невдалими війнами другої половини XVII ст." [16, с. 507]. У той же час дослідниця підкреслює, такий образ Туреччини, вірної ісламським традиціям, цілком гармонійно вписувався у дух всієї епохи, коли наявність єдиної офіційної релігії держави свідчила про її благонадійність (як католицька Франція, протестантська Британія та ін.) [16, с. 507].

Наприкінці XVIII ст. Османська імперія, за визначенням історика, переосмислює власне місце у світі. Протистояння з Габсбургами XVII ст. та російсько-турецькі війни з 1768 по 1792 рр. не тільки дали можливість усвідомити небезкінечність розширення турецьких володінь, але й необхідність неухильного дотримання міжнародних угод та взаємної співпраці за прикладом європейських країн. Глибоким потрясінням для турків стало осягнення того, що сама Європа вже не жила тими цінностями. У цей час турки зрозуміли, що європейська дипломатія насправді керується близьким їм принципом – тимчасового співіснування, тобто договори діють в силу того, як вони відповідають реальній політиці [16, с. 540-542]. Берлінський конгрес, хоча й підтвердив ефемерність запевнень у дружбі з боку європейців, не порушив

упевненості султана у тому, що Османська імперія і надалі є рівною поряд з західними країнами. Султан Абдул-Хамід (1876–1909) намагався створити „європейський" імідж країни, але у питаннях релігії Туреччина залишалася вірною своїм принципам, „...використовуючи ісламську віру більшості підданих у таких же цілях, як його європейські колеги використовували етнічний чи лінгвістичний націоналізм" [16, с. 673]. У той же час Абдул-Хамід, заявляючи про свої права на титул халіфа, аби домогтися відданості всієї мусульманської спільноти, розумів, що це дасть британському уряду черговий привід для втручання, наприклад, під приводом існування небезпеки у певній частині турецької країни, у якій оспорюють право султана на цей титул [16, с. 673-677].

Таким чином, К.Фінкель стверджує про перебування Османської імперії у пошуку та ствердженні власної самобутності як повноцінної великої держави в умовах тісних контактів із західним світом. Розуміючи справжні наміри європейських партнерів, Туреччина так і не змогла вловити того, що стає об'єктом дипломатичних відносин. У той же час обрані істориком методологічні засади роботи, на нашу думку, зумовили дещо фрагментарне розкриття нею політичної самосвідомості Туреччини саме у Східному питанні. Так, К.Фінкель не представляє реакції османської спільноти на заклики Заходу щодо жорстокості відносно балканських народів. На нашу думку, нерозуміння Туреччиною своєї складної ситуації та прагнення віднайти себе в європейській дипломатичній площині не є визначальною особливістю самосприйняття цієї держави у Східному питанні.

Схожими мотивами деякою мірою проникнута робота американського історика У.Макдісі. Присвячена вивченню проектів модернізації Османської імперії, що виникли після релігійних сутичок у Лівані та Сирії 1860 р., дана розвідка висвітлює бачення Стамбулом свого місця в системі Східного питання. Учений зазначає, що місцеві релігійні протистояння трактувалися офіційним курсом як прояви дикунства, пережитки минулого, що гальмували модернізацію імперії, тому вирішення цього питання відбувалося в рамках курсу епохи Танзимату. Проект стабілізації ситуації у провінціях мав примирити релігійні суперечки „згори" на законних засадах, наголошуючи, що рівність релігійних общин маронітів та друзів витікає з природи їхнього однакового підкорення султану [4, с. 605-606]. Такий шлях відновлення порядку мав продемонструвати Заходу, який втрутився в цей конфлікт під приводом захисту християн від мусульман, що Османська імперія в цьому питанні діє як сучасна держава, спираючись на норми нового карного кодексу 1840 р. [4, с. 612]. За твердженням історика, таке бачення виходу з кризи було відображенням „розуміння [турками – Л.С.] сучасності як боротьби з Європою, у ході якої народи їхньої імперії були лише пішаками та жертвами європейського втручання" [4, с. 609]. Отже, твердження У.Макдісі в цілому збігається з висновками К.Фінкель: Туреччина розуміла ті проблемні моменти, які використовували західні країни, і позиціонувала себе як сучасний державно-правовий осередок. Але, якщо К.Фінкель наголошує на пошуку Туреччиною власного місця на тогочасній дипломатичній шахівниці, то У.Макдісі говорить

про перебування Стамбула у площині протистояння із Заходом. Саме останній імператив зумовив, на думку історика, внутрішню політику в Османській імперії, яка підтримувала непродумані проекти реформ „згори" з метою швидкого викорінення тих проблем, які могли стати черговим приводом для західного „занепокоєння".

Складний ідеологічний вимір Австро-Угорщини було досліджено англійським істориком А.Дж.Тейлором у контексті виявлення причин занепаду цієї держави. Характеризуючи методологічні засади своєї роботи, вчений стверджує про спроби акцентувати увагу на національному вимірі імперії та віднайти його слабкі місця й протиріччя [15, с. 9]. Даний ракурс дослідження австрійської історії зумовив відповідне висвітлення зовнішньополітичної діяльності Габсбурзької монархії.

Історик дотримується думки про те, що зовнішня політика Австрії зумовлювала внутрішньополітичне життя країни. Британський вчений стверджує, що держава Габсбургів виникла, трансформувалася й розпалася під впливом політики Туреччини, потім Франції, згодом Німеччини і подальших подій Першої світової війни. Дослідник вважає, що з приходом турків до Європи Габсбурги створили собі місію оборонців християнства, у чому вони переконали як самих себе, так і Європу [15, с. 9-13]. Окрім антитурецької місії, у XIX ст. Австро-Угорщина несвідомо взяла на себе роль захисниці консервативного порядку від революційних ідей [15, с. 22]. Віра у свою важливість для Європи зумовила нездатність Дунайської монархії підтримувати статус повноцінної великої держави в умовах краху віденської системи. А.Дж.Тейлор зазначає, що Австрія після Віденського конгресу не могла проводити незалежну зовнішню політику, адже вона мала „виправдовувати своє існування" і „бути основою союзної системи" [15, с. 35].

Захоплена своїм месіанським проектом, імперія випустила з уваги те, що її ворогом є не революційна Франція, а Російська імперія, яка становила небезпеку у балканському питанні [15, с. 37]. Але спроби Фелікса фон Шварценберга змінити зовнішньополітичний курс країни наприкінці 40-х рр. XIX ст. зазнали поразки через нездатність політичної еліти співпрацювати з націями своєї імперії. Національний вимір держави був викривлений через конфлікт космополітичності (за висловом А.Дж.Тейлора, бути австрійцем означало не мати національності) та національних прагнень підлеглих народів імперії: слов'ян, мадярів, німців [15, с. 24, 86-87]. Основою діяльності міністра закордонних справ Андраші, за визначенням дослідника, було розуміння можливості набуття Габсбурзькою імперією статусу „хворої людини Європи" у разі успіхів Росії на Балканах. Рішення Берлінського конгресу 1878 р., за висловом англійського історика, стали другим народженням Дунайської монархії, оскільки давали державі з окупацією Боснії та Герцеговини можливість реалізації власної зовнішньополітичної програми в умовах наростаючого міждержавного протистояння; разом з тим вони засвідчили про те, що Європа потребувала Австрії в якості пасивного діяча [15, с. 144-146].

Новою спробою оновлення якості свого великодержавного статусу стала анексія Боснії та Герцеговини 1908 р. Цей захід мав реалізувати „австрійську

місію", яку віденська інтелектуальна еліта пов'язувала з модернізацією цих слов'янських земель. Та за іронією саме ці події остаточно виявили суперечності між внутрішньою ситуацією в імперії та її зовнішньополітичними амбіціями. Приєднання нових територій лише ускладнювало міжнаціональні протиріччя в Австро-Угорщині. Але політична еліта країни не розуміла цей небезпечний антагонізм; намагання держави вберегти власне існування запустило незворотній механізм її знищення [15, с. 203-219].

Таким чином, вчений приходить до висновку, що Габсбурзька монархія не змогла набути справжнього статусу великої держави через відсутність внутрішнього потенціалу в країні. Австро-Угорщина не представила національного проекту своїм підданим, а її зовнішньополітична доктрина власного месіанства, зокрема у Східному питанні, не мала необхідної сили для організації національного життя імперії.

Ідеологічний простір зовнішньополітичної діяльності Російської імперії у вирішенні Східного питання англомовні вчені пов'язують з месіанським проектом.

Американський історик Т.Вікс у своїй розвідці наголошує на взаємозв'язку формування національної та імперської ідентичності у Російській імперії [8, с. 224]. Учений стверджує, що у Східному питанні на етапі Східної кризи російське суспільство переживало розкол у своїх поглядах на балканську проблему. Аналізуючи зміст статті у виданні „Вестник Европы" (вересень, 1875 р.), науковець констатує жвавий відгук російської інтелігенції на балканські події з відповідним закликом до нації не забувати про традиції піклування про південних слов'ян. У той же час у середовищі інтелектуальної спільноти не існувало єдиної думки щодо значення самого панславізму для Російської імперії. На основі аналізу трьох слов'янофільських концепцій – І.Аксакова, для якого участь Росії у Східному питанні була реалізацією її справжнього покликання; О.Пипіна, який вважав панславізм джерелом національного прогресу росіян та південних слов'ян; К.Леонтьєва, для якого російсько-турецьке протистояння 1877–1878 рр. було боротьбою проти західного впливу, – Т.Вікс приходить до висновку, що всі вони не заперечували месіанського проекту Росії у визволенні слов'ян і водночас були підґрунтям для національної рефлексії, оскільки давали можливість усвідомити власні національні риси та недоліки тогочасного російського суспільства.

Американський історик С.Норріс присвятив свою розвідку вивченню лубочних картин часів російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Досліджуючи механізм впливу цих зображень на формування національної свідомості, С.Норріс аналізує лубочну символіку, яка мала відповідний вплив на реципієнта: двохголовий орел, православна церква, російський цар, героїзм російських солдат – і звертає увагу на способи її використання, що полягали у контрастному гіперболізованому зображенні героїчних росіян та жорстоких, боягузливих і підступних турків [5, с. 145, 148, 156]. Розглянувши такі образи та стилістичні засоби, науковець стверджує, що російсько-турецька війна 1877–1878 рр. зображалася як священна війна, а перемога над турками розумілася як перемога православного світу над мусульманським. В окремому розділі своєї

статті історик на основі епістолярної спадщини О.Енгельгардта наводить приклади реакції селянства на події російсько-турецького протистояння, джерелом інформації про яке для них були здебільшого саме народні зображення. С.Норріс зазначає, що символіка лубків вплинула на сприйняття політичних подій селянами, які щиро вірили, що справжніми мотивами війни була релігійна основа. На доказ цього твердження історик звертається до одного з епізодів обговорення картинки селянами, у ході якого один із них сприйняв прапор російської держави за турецький, запевняючи, що на російському зображено не орла, а хрест [5, с. 159]. Таким чином, дослідник викриває не тільки ідейний зміст та механізми впливу тогочасної пропаганди, а й її результат, що проявився у баченні нацією своєї держави як поборниці православ'я.

Особливості російського імперіалізму були досліджені американським вченим А.Рібером. Природу цієї ідеології науковець пояснює особливостями внутрішнього життя Росії. Пошук місії для імперії став результатом самоусвідомлення власної відсталості у порівнянні із Заходом і був спробою ствердження держави в європейській спільноті. Месіанізм як модус азійського вектору російської експансії виник після поразки у Кримській війні, в часи усвідомлення елітою неможливості позиціонування Росії як хранителя стабільності від революційного хаосу. Змістом нового проекту було залучення імперією новопідкорених народів до поступу цивілізації, що мало внести відтінок людяності й виправданості в її експансійну діяльність [6, с. 333-335].

Як бачимо, розвідки С.Норріса, Т.Вікса та А.Рібера містять спільний методологічний лейтмотив: розгляд зовнішньополітичної діяльності у взаємозв'язку з внутрішньодержавними, націотворчими процесами.

Канадський історик Д.Схіммелпеннінк також присвятив свою розвідку вивченню російської імперської ідеології, на його думку, найбільш недооціненого вченими фактором російської експансії [14, с. 212]. Історик аналізує різноманітне ідеологічне підґрунтя політики Росії в Азії, характеризуючи „конквістадорський імперіалізм М.Пржевальского", „східництво" Е.Ухтомського, ідею „мирного просування" С.Вітте та „неспокійного кордону" О.Куропаткіна. Співставивши ці ідеології з політикою Росії в Азії у 1895–1904 рр., науковець приходить до висновку, що всі вони на різних етапах впливали на політику російського уряду. Для вивчення російського ідеологічного підґрунтя у Східному питанні важлива інша частина висновку канадського історика: „... ніколи жодна ідеологія не могла монополізувати російське бачення свого місця у світі. На цю роль не підходили ані месіанізм „Третього Риму", ані „прагнення до моря", ані „утихомирення кордонів", ані жодна інша ексклюзивна ідеологія" [14, с. 225]. Таким чином, доробок Д.Схіммелпеннінка збагачує методологічний прошарок у дослідженні російської імперської ідеології, зокрема у Східному питанні, де також є доречним визначення ступеня плюралістичності ідейних принципів.

Іншим пластом ідеологічного простору Східного питання є вивчення взаємодій ідеологій учасників конфлікту. Американський учений О.Хаммен у своїй статті характеризує острах варварської Росії та панславізму з боку

західних держав. Історик зазначає, що в очах Європи Росія після сходження на престол Миколи І розпочала рух усупереч курсу прогресу, демократії, лібералізму. Відтак, міждержавне протистояння, за визначенням О.Хаммена, вийшло на рівень цивілізаційного антагонізму. Складні ідеологічні протиріччя епохи історику вдалося проаналізувати, розподіливши ціннісний пласт європейського блоку на загальноєвропейські ідеали прогресу та національні інтереси. Дослідивши тогочасні перспективи створення франко-німецького союзу, науковець стверджує, що нездатність західного блоку до консолідації була результатом зіткненням саме національних інтересів [1, с. 35-38]. Відсутність умов для формування франко-російського союзу була, в свою чергу, наслідком ідеологічних суперечностей, адже Франція була серцем ідеалів революції, у той час як Російська імперія не приховувала своїх консервативних настроїв. Вчений не оминув увагою й динамізму ідеологічного виміру західних країн. Так, після франко-прусської війни російський деспотизм та слов'янофільські настрої, за словами історика, здавалися Франції більш віддаленою загрозою порівняно з просуванням Німеччини на захід від Рейну [1, с. 38-39]. До цього ж часу Париж вірив, що балканський вектор може відвернути увагу німців від цих територій [1, с. 37]. Відтак, дослідження О.Хаммена розкриває багатошаровість ідеологічного виміру протистояння Східного питання, вирішення якого поставало в рамках цивілізаційних ідеалів та національних інтересів.

Американський вчений Дж.Россі присвятив свою розвідку вивченню ставлення британської католицької спільноти до Східної кризи [7]. У центрі дослідження вченого перебувають почуття русофобії, що поділяли католицькі кола Британії. Спираючись на масив британської тогочасної публіцистики, історик знаходить витоки цього почуття у тенденціях, заданих Ватиканом, які згодом були підкріплені 1863 р. політикою самої російської влади відносно поляків (одновірців для католицької спільноти). Дж.Россі стверджує, що саме настрої католицької громадськості були джерелом опозиції ліберальному уряду В.Гладстона, який закликав націю переглянути її ставлення до Туреччини. Отже, розвідка американського історика дає змогу проаналізувати природу зіткнення західного католицького бачення та російського проекту у Східному питанні, а також розкол всередині самої британської спільноти щодо сприйняття політики Росії та Туреччини.

Г.Кон присвятив свою роботу вивченню панславізму, який став ідеологічним підґрунтям російської зовнішньої політики у Східному питанні. Американський науковець стверджує, що Російська імперія не дала витоків панславізму як імперіалістичної ідеології. Її зовнішня політика XVIII – початку XIX ст., за висловом історика, базувалася на ідеології православної церкви, а не слов'янської спільності [3, с. xv]. Аналіз творів представників тогочасної інтелектуальної спільноти Європи свідчить про те, що вони самі ототожнювали політику російського експансіонізму та ідеї панславізму [3, с. 102-122]. У самій Росії ця європейська традиція набула розмаху у ІІ пол. XIX ст. на основі панрусизму, тобто ідеології, яка стверджувала про специфіку Росії, її відмінності від західного світу [3, с.129-133]. Дослідження Г.Кона також дає

змогу говорити про перебування Росії у пошуку своєї місії на світовій арені, яку вона віднайшла у панславізмі, а також про її сприйняття західними країнами як потенційного лідера руху за всеслов'янське єднання ще до того часу, як сама Росія приміряла собі таку роль.

Висновки. Таким чином, вивчення ідеологічної складової Східного питання в англомовній історіографії відбувається в рамках досліджень як національних історій, так і студій, безпосередньо присвячених проблемам ідеологічного простору країн-учасниць. Учені стверджують про наявність у залучених країнах месіанських проектів, які мали на меті позитивну реорганізацію або внутрішнього життя держави, або світового простору в цілому. Але, вступаючи у протиріччя з проектам інших держав, месіанські ідеї ставали підґрунтям для протистояння в епоху Східного питання. До того ж ідеологічний пласт кожної країни учасниці, за оцінками англомовних спеціалістів, був неоднорідним, динамічним, суперечливим, часто не відповідав вимогам часу або самої нації, тому проекти самі по собі не містили потенціалу для вирішення актуальної внутрішньодержавної чи міжнародної проблеми. Ідеологічний вимір Османської імперії, позбавлений в оцінках К.Фінкель та У.Макдісі месіанського компоненту, цілком підпадає під вище названі характеристики.

Підсумовуючи, слід сказати, що методологічний принцип розгляду зовнішньої політики держави у її взаємозв'язку з внутрішньополітичними пошуками, запропонований вченими, здатен розкрити багаторівневість міждержавних конфліктів.

На нашу думку, дослідження особливостей імперських ідеологій в контексті саморефлексії та міждержавної взаємодії, сприятиме не тільки новому розумінню всесвітньої історії, але й стане основою для методологічних пошуків діалогу між конкуруючими системами сучасності.

Література

1. Hammen O. J. Free Europe Versus Russia, 1830—1854 / Oscar J. Hammen // American Slavic and East European Review. – 1952. – Vol. 11. – No. 1. – P. 27—41.
2. Hupchick D. The Balkans : from Constantinople to Communism / Dennis Hupchick. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 512 p.
3. Kohn H. Pan-Slavism : Its History and Ideology / Hans Kohn. – New York : Vintage Books, 1960. – 468 p.
4. Makdisi U. After 1860 : Debating Religion, Reform, and Nationalism in the Ottoman Empire / Ussama Makdisi // International Journal of Middle East Studies. – 2002. – Vol. 34. – No. 4. – P. 601—617.
5. Norris S. M. Depicting The Holy War : The Images of the Russo-Turkish War, 1877—1878 / Stephen M. Norris // Ab Imperio. – 2001. – № 4. – P. 141—168.
6. Rieber A. J. Russian Imperialism : Popular, Emblematic, Ambiguous / Alfred J. Rieber // Russian Review. – 1994. – Vol. 53. – No. 3. – P. 331—335.
7. Rossi J. P. Catholic Opinion on the Eastern Question, 1876—1878 // John P. Rossi // Church History. – 1982. – Vol. 51. – No. 1. – P. 54—70.
8. Weeks T. Slavdom, Civilization, Russification : Comments On Russia's World- Historical Mission, 1861—1878 / Theodor Weeks // Ab Imperio. – 2002. – № 2. – P. 223—248.
9. Георгиев В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса / Владимир Анатольевич Георгиев // Вопросы истории. – 1968. — № 3. – С. 172—181.

10. Гончаренко А. В. Американська історіографія британсько-російських відносин у контексті Східного питання (70—80-ті роки XIX ст.) / Анатолій Володимирович Гончаренко // Актуальні питання історії та культури. Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів, студентів. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – Вип. III. – С. 51—52.
11. Гончаренко А. В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875—1878 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія" / А. В. Гончаренко. – Луганськ, 2004. – 20 с.
12. Григорьева А. А. Панславизм: идеология и политика (40-е гг. XIX – начало XX вв.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 „Всеобщая история" / А. А. Григорьева. – Иркутск, 2010. – 26 с.
13. Семенов А. Англо-американские исследования по истории Российской империи и СССР / Александр Семенов // Новая имперская история постсоветского пространства : Сборник статей (Б-ка журнала Ab Imperio) / Под ред. Герасимова И. В. и др. – Казань : «Центр Исследований Национализма и Империи», 2004. – С. 613 – 628.
14. Схиммелпеннинк Ван дер Ойе Д. Идеологии империи в России имперского периода / Дэвид Схиммелпеннинк Ван дер Ойе // Ab Imperio. – 2001. – № 1—2. – С. 211—226.
15. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія (1809—1918) : Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Алан Джон Персіваль Тейлор; Пер. А. Портнов, С. Савченко. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2002. – 267 с.
16. Финкель К. История Османской империи : Видение Османа / Кэролайн Финкель; пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова. – М. : АСТ, 2010. – 829 с.

Сенина Л.В. Идеологическое измерение Восточного вопроса в современной англоязычной историографии.

Освещается идеологическая ориентация стран-участниц Восточного вопроса в оценках современных англоязычных ученых. Особое внимание обращается на видение англоязычными историками истоков, потенциала и взаимодействия проектов великих держав.

Ключевые слова: *Восточный вопрос, англоязычная историография, идеология, великие державы.*

Senina L.V. Ideological Dimension of the Eastern Question in the Contemporary English-speaking historiography.

The article covers the contemporary English-speaking historiography of the ideological orientation of the nations involved in the Eastern Question. Special focus is made on the English-speaking historians' vision of the sources, potential and interaction of the Great powers' projects.

Keywords: *Eastern Question, English-speaking historiography, ideology, Great powers.*

Рецензент: **Євдокимов М.О.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
21.10.2011

УДК 63:001.5(477) «19» **Соколюк Ю.О.**

СТАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлюється розвиток сільського господарства та аграрної науки в Україні у 20-х роках ХХ століття.

Ключові слова: *дослідна станція, наука, науково-дослідна робота, галузі сільського господарства.*

Друга половина 20-х років ХХ століття в Україні була ознаменована пошуками нової стратегії розвитку в умовах наближення науки взагалі й сільськогосподарської зокрема до вирішення конкретних завдань народного господарства. Цей пошук здійснювався волюнтаристські, шляхом частих реорганізацій, тому що постійно змінювалося ставлення держави до науки, йшов процес її політизації та ідеологізації. Ці роки проходили під знаком впровадження в науку плановості. Основним фактором, що змінив характер наукової діяльності, стало всеохоплююче планування.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного планування над ринком. Із концепцією планової економіки нерозривно пов'язане формування диктатури Сталіна, який висловився, що «наші плани – це не плани-прогнози, а плани-директиви». В цей час у внутрішній політиці СРСР відбувся різкий поворот, який виявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. Правляча верхівка зміцнила свої позиції і вже не потребувала компромісів для збереження власного панування. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Сталін перейшов до відвертого насильства в будівництві «соціалізму». Значних змін зазнала й політика щодо України. З жовтня 1928 р. розпочалася перша п'ятирічка, в планах якої передбачалося перетворення СРСР з держави, що ввозить машини й устаткування, на державу, яка їх виробляє, з аграрної країни – на промислову. Головне завдання проекту «великих перетворень» полягало в тому, щоб «наздогнати й перегнати капіталістичний світ» в економічному відношенні. Надаючи великої ваги розвиткові важкої промисловості, він установлював для країни приголомшливі завдання: на 250 % забезпечити загальне зростання промисловості, причому, лише обсяг продукції важкої промисловості мав збільшитися на 330 %. Інша важлива частина п'ятирічного плану передбачала колективізацію – створення великих колективних господарств на основі 20 % селянських дворів. Малось на увазі, що обсяги сільськогосподарської продукції зростуть на 150 % [1]. Згодом колективізація мала охопити майже всі селянські господарства, відтак ліквідувавши "шкідливий буржуазний вплив" приватної власності. У плані фактично ставилося завдання перетворити всю робочу силу села, а також міста на робітників державних підприємств. Ця структура не лише передавала державі повний економічний контроль над громадянами, а й значно розширювала її політичне панування над самостійним колись селянством.

Оскільки СРСР перебував у постійному очікуванні війни зі світовим імперіалізмом, цю грандіозну перебудову намічали здійснити в стислі терміни,

щоб встигнути створити оборонну промисловість для майбутньої війни. Поставало питання, де взяти кошти для індустріалізації. На Заході первісне нагромадження капіталу відбувалося за рахунок експлуатації селянства і пограбування колоній. Більшовицькі теоретики на словах заперечували такий шлях для СРСР, але фактично його було втілено в життя. «Внутрішньою колонією» для радянської промисловості стало селянство, передусім українське. Україна з її високорозвиненим сільським господарством розглядалася керівництвом партії й держави як головна база постачання споживчих районів СРСР продовольством (наприклад, у 1928 р. питома вага УСРР у хлібозаготівлі СРСР становила 4І,5 %) та його експорту. XV партійний з'їзд сформулював практичні завдання у справі реконструкції сільського господарства, ведення якого скеровувалося на шлях усуспільнення та корінну реорганізацію на нових соціально-економічних і агротехнічних основах.

В світлі цих директив значення сільськогосподарської дослідної справи значно зростало, а завдання її ускладнювалися. Якщо до цього часу за мету вважалося: «користаючи з даних науки і науково працюючи, підвищити с.-г. продукцію і якісно і кількісно, то тепер, після чіткої вказівки партії, с.-г. досвідні станції мусять подумати і про те, щоб ця с.-г продукція зміцнювала соціялістичні позиції сільського господарства. Інакше кажучи, програму с.-г. досвідних установ належить розробляти в такий спосіб, щоб досягнуті ними наслідки являли додатковий стимул до усуспільнення сільського господарства» [2]. Сільськогосподарська наука таким чином була націлена на розв'язання виробничих проблем при чому в короткий термін. Досягти цього можна було за інтенсивного розгортання широкої мережі науково-дослідних установ та їх чіткої спеціалізації.

Варто зазначити, що в Україні – колисці всієї сільськогосподарської дослідної справи СРСР – аграрна наука досягла широкого розвитку ще до революції 1917 року. Тоді ж була вироблена певна система її організації. Станом на кінець 20-х років минулого століття в Україні майже вся вона зосереджувалася на сільськогосподарських дослідних станціях. При цьому на чолі всієї роботи стояли крайові сільськогосподарські дослідні станції з рядом відділів: рільництво, скотарство, птахівництво, городництво тощо. Всього в Україні крайових станцій працювало п’ять: Харківська й Київська для Лісостепу, Дніпропетровська й Одеська для Степу і Поліська для Полісся. Згодом для обслуговування окремих природно-історичних районів було організовано сітку районних сільськогосподарських дослідних станцій і, нарешті, з появою колективних господарств було створено мережу колективних дослідів. В той же час спеціальних сільськогосподарських дослідних установ в Україні було не багато, бо намагалися обслуговувати ті чи інші галузі сільського господарства не шляхом організації окремої спеціальної дослідної установи, а шляхом відкриття відповідного відділу при крайовій дослідній станції. Вважалося, що об’єднання різногалузевих досліджень в одній установі приведе до кращих результатів через зосередження в одному місці робітників різних спеціальностей, які благотворно впливатимуть на роботу один одного, їх виднокруг буде ширший, і тому результати будуть більш плідними, ніж при

вивченні в окремих спеціальних галузевих наукових установах. Тому ідея їх створення була не популярна в Україні і в плані сільськогосподарського дослідного будівництва такі установи не фігурували [3]. Проте окремі спроби організувати такі спеціальні станції та інститути були. Так на той момент по лінії НКЗС вже існували два науково-дослідних інститути – Інститут наукової і практичної ветеринарії та Інститут сільськогосподарського машинознавства та машинобудування, а також Лубенська дослідна станція лікарських рослин, спеціальна Лохвицька тютюнова дослідна станція, Мліївська садово-городня дослідна станція, Асканійська скотарська дослідна станція та інші.

Однак на практиці крайові станції себе не виправдали через організаційні, кадрові та методологічні проблеми в їх роботі. Незважаючи на те, що з початку створення в Україні крайових станцій минуло біля 20 років станом на 1928 рік не було ясного уявлення про те, що ж являють собою ті чи інші краї, які вони мають обслуговувати. Станції не змогли об'єднатися в одне ціле, а були конгломератом окремих установ. Так, наприклад, основні відділи Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції, яка обслуговувала край Лісостепу, містилися на землях типових для Полісся (Батиєва гора в Києві), відділ рільництва з допоміжними підвідділами находився на ґрунті мало типовому для Правобережжя, а саме у Білій Церкві, селекція та робота з картоплею провадилася у третьому пункті – в «Халайбо» (ґрунти, типові для Полісся), відділ скотарства – у четвертому пункті «Терезино», і, нарешті, адміністративний апарат – у Києві.

Окрім того, привілейоване становище робітників крайових дослідних станцій викликало невдоволення з боку всіх інших дослідників, примушених або зовсім припинити роботу, або проводити її в ненормальних умовах і в дуже обмеженому масштабі. Одночасно погіршали умови наукової роботи і при агрономічних навчальних інститутах, бо вони позбулися матеріальної підтримки від НКЗС і в той же час не могли дістати ніяких засобів від Наркомосу або Головнауки, що виявили ще менший інтерес до наукової діяльності в царині сільського господарства, ніж Наркомзем. Ставало очевидним, що ідея об'єднання дослідних робіт не в крайовому масштабі, а у всеукраїнському є більш життєва та продуктивна.

В цей час – з 1919 до 1927 року – координуючим центром сільськогосподарської науки був Сільськогосподарський науковий комітет України, підпорядкований Народному комісаріату земельних справ. В період діяльності комітету, якому вдалося – і це слід підкреслити – здійснити чималу роботу часом в надто тяжких умовах, організація та ведення сільськогосподарської науково-дослідної справи відповідали вимогам життя відбудовного періоду пореволюційного та повоєнного часу, були обмежені в коштах та направлені на обслуговування індивідуального сільського господарства.

В перші роки діяльності СГНКУ стара система організації сільськогосподарської дослідної справи та наукове співтовариство зазнали нищівної й багато в чому невипраної руйнації. Разом з тим відбулося відновлення та заснування на нових засадах наукових закладів, було створено

певні умови для формування наукових шкіл і напрямків, у діяльності яких відчувала потребу радянська влада. Остаточна її перемога в Україні у 1920 р. і деяка стабілізація ситуації в країні дозволили розпочати процес розвитку матеріальної бази науки взагалі та сільськогосподарської зокрема. Після революції та громадянської війни вона значно розвинула та поглибила свою роботу, охопивши вивчення різних галузей сільського господарства з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Нормальна робота дослідної мережі розпочалася у 1922-1923 роках. Але й за цей короткий період роботи СГНКУ дослідні установи отримали чималі досягнення практичного значення. «Вивчено, в основному, питання техніки рільництва, селекції головних зернових, нових перспективних культур (бавовняник, кенаф, соя, рицина, арахіс тощо). В галузі скотарства роботу розпочато лише в пореволюційний період. Зоотехнічні н.-д. установи охопили велику рогату худобу, свинарство, вівчарство, птахівництво, питання харчування, підвищення продукційности виховання молодняку, генетичну та селекційну роботу. Короткий час роботи в скотарстві дав здобутки величезної економічної ваги, масове пристосування яких зробило б справжню революцію в нашому скотарському господарстві. По інших галузях, от-як: садівництво, городництво, технічні культури, теж здобуто досягнення чималої практичної ваги» [4].

Так, мережею дослідних станцій було виявлено систему прийомів обробітку ґрунту, відповідно до природноекономічних умов України. Проводилось вивчення питань зберігання та відновлення структури ґрунту, аерації, накопичення поживних речовин у залежності від засобів обробітку ґрунту, мікробіології ґрунту. А також проводились дослідження обробітку таких ґрунтів як солонці, солончаки, болотяні ґрунти, піски.

Досліджено суть впливу мінеральних добрив і розмір ефекту на різних ґрунтах (особливо фосфорних і азотовмісних добрив у зоні Лісостепу). У планах на перспективу зазначалось вивчення економічної ефективності впливу мінеральних добрив, впровадження удобрення в селянських господарствах, вивчення впливу добрив на хімічну зміну ґрунтів.

Виведено низку нових сортів сільськогосподарських рослин: озимої пшениці, ярої пшениці, озимого жита, ячменю, проса, соняшнику, кукурудзи, вівса. Вчені поширили дослідження фізіологічних і технічних властивостей сортів сільськогосподарських культур, особливо озимих щодо зимостійкості й засухостійкості. Була розгорнута робота з виведення нових сортів і сортовипробування нових технічних культур, таких як бавовник, соя, кенаф. Продовжено роботу з селекції цукрового буряка, картоплі, бобових культур.

Для раціонального використання орної землі проводили вивчення попередників, сівозміни, зайнятих парів. Розроблялися і складалися сівозміни для різних природних районів і різних типових форм господарювання (колгоспи, радгоспи). Агрохімічні відділи станцій вивчали вплив різних технічних засобів, в тому числі зайнятих парів і сівозмін, на хімічний, механічний склад ґрунту і фізичні властивості ґрунту.

Значна увага зосереджувалася на нових технічних сільськогосподарських культурах. Дослідження і впровадження нових сільськогосподарських культур,

таких як бавовник, кенаф, рицина, кунжут, соя, земляний горіх, канатник, італійська конопля, сафлор, люфа, нут проводились на Одеській, Херсонській, Брилівській, Олешківській, Дніпропетровській дослідних станціях. Досягнуто значних результатів з селекції кормового буряка, сортовипробування жовтого тютюну, коноплі та льону. Розпочато вивчення технічної переробки усіх цих сільськогосподарських культур з метою виявлення їхніх технічних властивостей.

Дослідна робота з плодівництва, городництва, хмільництва, виноградарства, тютюнництва, лікарськими рослинами була зосереджена у напрямку вивчення агротехніки вирощування відповідних культур. Проведено обстеження сортів садових культур в Україні. Були організовані колективні досліди зі спеціальними культурами в селянських господарствах з метою впровадження нових дієвих заходів вирощування цих культур для використання міжрядь в садах, з посівами польових культур.

У тваринництві здобутки були у вивченні кормового питання, раціонального харчування тварин, продуктивності різних порід сільськогосподарських тварин, поліпшення місцевих порід шляхом схрещування з високопродуктивними породами (вівці, свині), утримання і догляду.

Однак, використання СГНКУ форм наукової роботи, що утворилися ще за існування царату, призводило до її: 1) недостатньої плановості; 2) занадто великої комплексності, що виходила з намагання охопити всю різноманітність явищ індивідуального селянського господарства; 3) низького рівня глибини аналітичного вивчення питань як наслідок попереднього; 4) опосередкованого впливу на організацію розрізнених селянських господарств, що гальмувало розвиток дослідних робіт з економіки та організації сільського господарства; 5) недостатнього зв'язку з сільськогосподарським виробництвом через багатомільйонне місцеве сільське господарство, безпосередній вплив на яке мала тільки низка окремих органів; 6) малої можливості втілення наукових здобутків у практичне господарство індивідуальних власників [5].

Поряд з СГНКУ при НКЗС також функціонувало Всеукраїнське бюро дослідної сільськогосподарської справи, яке методично координувало роботу мережі різних галузевих контрольних і дослідних установ. Це зумовлювало подвійність керування дослідною справою і потребувало нагального вирішення існуючої проблеми, оскільки планово нескоординований та адміністративно розпорошений науково-організаційний стан гальмував розвиток сільськогосподарської науки.

Той факт, що науково-дослідною роботою в окремих галузях сільського господарства окрім сільськогосподарських дослідних станцій займалися інші установи й організації різних відомств (Народний комісаріат освіти, народного господарства ВРНГ, Цукротрест, Головнаука т. і.), теж призводив до безплановості, паралелізму в роботі, відсутності програмно-методологічної погодженості в науково-досвідній роботі. Яскравим прикладом цього була одночасна організація аналогічних дослідних інститутів, наприклад, НКО – Інститут прикладної зоології і зоотехнії, НКЗС – Науково дослідний інститут

зоотехнії, НКО – Інститут водного господарства з відділом меліорації, НКЗС – НДІ меліорації і т. і. [6]. Головним чином ці питання вивчали «науково-дослідчі катедри при сільськогосподарських вищих школах». Але розробці практичних проблем сільського господарства вони не могли приділити належної уваги, бо перед ними стояли безпосередні завдання по підготовці нової педагогічної зміни. Науково-дослідну роботу мусив вести цілий ряд оперативних господарчих установ, для чого при них були створені спеціальні апарати, які обслуговували практичні вимоги життя. Така наукова діяльність часто носила примітивний характер і була сумнівною з боку методологічної побудови. Витрачалися великі кошти державними та кооперативними установами на вивчення окремих проблем сільського господарства України, а в наслідок неорганізованості цієї роботи і відсутності авторитетного наукового керівництва її результати були не суттєвими. Ці обставини також обумовлювали необхідність організації в Україні спеціальних науково-дослідних установ з окремих галузей сільськогосподарської науки, які будуть займатися «систематичним, плановим, авторитетним науковим вивченням українського сільського господарства і всіх найновіших досягнень світової науки та методів їх застосування в умовах української дійсності» [7]. Вихід із ситуації вбачався у створенні єдиної владної координаційної науково-дослідної установи.

Отже, характеризуючи тогочасний стан сільськогосподарської дослідної справи в Україні слід констатувати, що за роки радянської влади вона кількісно виросла майже втричі, зміцніла свою наукову й матеріальну базу, поглибилась й широко розгорнулась, охопивши майже всі галузі сільського господарства, мала чималі наукові досягнення. Однак, існуюча мережа науково-досвідних установ та спрямованість їх роботи не відповідали тим вимогам, що висувала соціалістична система ведення сільського господарства.

Література

1.Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Т. І. Економіка періоду диктатури влади. – К. : Інститут аграрної економіки, 2001. – 432 с.

2.Рум'янців В. Завдання с.-г. досвідної справи на Україні // Український агроном. – 1928. - № 4. – С. 22-23.

3.Кулжинський С.П. Крайові с.-г. дослідні станції та спеціальні с.-г. дослідні інститути на Україні / С.П. Кулжинський // Вісник. – 1928. - № 6. – С. 42-58.

4.Машура С. З поля сільсько-господарського досліду / С. Машура // Український агроном. – 1929. - № 6. – С. 26-28.

5.Рожественський Б. Основні моменти реконструкції науково-дослідчої досвідної справи в сільському господарстві / Б. Рожественський // Український агроном / Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – Х., 1929. - № 12. – С. 26-40.

6.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР. 1917-1977. Оп. 10. Спр. 69. Матеріали про стан дослідної справи в Україні 112 арк.

7.Сліпанський А. За поглиблення сільсько-господарської науки / А.Сліпанський // Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи. – Х., 1928. - № 4. – С. 3-5.

Соколюк Ю.О. Стан сільськогосподарської дослідної справи в Україні кінця 20-х років XX століття.

Освещается развитие сельского хозяйства и аграрной науки в Украине в 20-х годах XX столетия.

Ключевые слова: *опытная станция, наука, научно-опытная работа, отрасли сельского хозяйства.*

Sokolyuk Y. A. **State of agricultural experimental business in Ukraine in 20-*th* XX century.**

In the article the presented development of agriculture and agrarian science in Ukraine in 20-th XX century.

Key words: *experimental station, science, scientific-experimental work, industries of agriculture.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
17.10.2011

УДК 631.5/9:001.891:63 «1880/1947» **Сопіга М. О.**

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА С. П. КУЛЖИНСЬКОГО (1880–1947) В ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Висвітлюється наукова спадщина професора С. П. Кулжинського в галузі сільського господарства на основі здійсненого аналізу наукових та науково-популярних праць ученого.

Ключові слова: *С. П. Кулжинський, сільське господарство, землеробство, сівозміни.*

Висвітлення проблеми в загальному вигляді. Широкий суспільний інтерес до історичного минулого держави, характерний для національно-культурного відродження українського народу, спонукає до всебічного і глибокого вивчення та аналізу наукової спадщини у різних галузях народного господарства, зокрема – у сільському господарстві. Звернення до практичних надбань вчених-аграріїв попередніх століть, критичне осмислення їхньої наукової спадщини дозволить адекватно показати перебіг історичних подій, розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні, по-новому оцінити досягнення сучасної науки і, можливо, використати на практиці деякий досвід минулого.

Постать професора С. П. Кулжинського (1880–1947) є унікальною для проведення дослідження його життя та творчої діяльності. Таланти організатора, вченого, педагога втілилися в одній людині, котра, на нашу думку, за не досить тривалий вік життя (67 років) змогла реалізувати їх в повній мірі не лише на теренах рідної країни, а й поза її межами, а саме у Росії та Молдові.

Ім’я С. П. Кулжинського звучало не лише серед вчених-аграріїв, а й державних діячів колишнього Радянського Союзу, навіть після смерті ученого. Так, М. С. Хрущов у своїй доповіді на березневому Пленумі ЦК КПРС у 1962 році відзначав: «Кулжинський Сергій Пантелеймонович більше як 20 років був директором Носівської сільськогосподарської дослідної станції. Ця станція ще

в 1920–1925 рр. поставила сміливі досліди по заміні картоплі, як кормової культури, цукровими буряками й морквою і одержали блискучі результати» [1, с. 62].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень та публікацій останнього десятиріччя, присвячених постаті С. П. Кулжинського, варто відмітити праці В. А. Вергунова «Академік К. К. Гедройц і Україна : невідомі сторінки творчої біографії (1929–1930 рр.)» [2, с. 4] та «Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)» [3, с. 72], в яких автор розкриває основні моменти співробітництва С. П. Кулжинського з К. К. Гедройцем, а також діяльність ученого на Носівській сільськогосподарській дослідній станції. У статті В. М. Самородова «Велика єдність праці та культури» [4, с. 11] коротко висвітлюється біографія вченого та говориться про його основні здобутки в галузі сільського господарства. В іншій праці О. О. Черниш «С. П. Кулжинський та К. К. Гедройц: з історії творчих взаємин» [5, с. 55] говориться більше детально розкривається співпраця вчених під час їх спільної діяльності на Носівській сільськогосподарській дослідній станції у 1911–1930 роках.

Однак, незважаючи на це, в даний час наукова спадщина професора С. П. Кулжинського залишається досі об’єктивно не вивченою.

Метою даної роботи є аналіз його наукової спадщини С. П. Кулжинського, особистого внеску в становлення й розвиток сільськогосподарської науки та дослідної справи в країні. Для досягнення поставленої мети передбачалося вирішення таких основних *завдань:* проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу проблеми; здійснити аналіз науково-освітньої спадщини професора С. П. Кулжинського в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи в державі.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ століття вітчизняна агрономічна наука і сільськогосподарська дослідна справа перебували в початковій стадії свого розвитку. Відстале сільське господарство царської Росії потребувало швидкого розв’язання назрілих проблем агротехніки, агрономії, насінництва, ґрунтознавства та інших важливих питань.

С. П. Кулжинський ще з молодих років почав цікавитися проблемою розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Основні свої наукові дослідження вчений здійснив на Носівській сільськогосподарській дослідній станції, ставши її засновником та першим директором у 1911 році.

За 20 років діяльності на Носівській сільськогосподарській дослідній станції С. П. Кулжинський написав біля 60 наукових праць. Особливо велику увагу він приділяв зернобобовим культурам: квасолі, гороху, сочевиці, люпину, нуту, чині та ін. Вчений писав: «Бобові культури, особливо зернові, мають величезне народногосподарське значення для СРСР… необхідні для поліпшення харчування населення країни і кормової бази тваринництва… є збагачувачами ґрунту на азот, чудовими попередниками під усі зернові і технічні культури» [6, с. 4].

Дослідження С. П. Кулжинського присвячені культурі бобових рослин, особливо червоній конюшині, впливу їх на родючість ґрунту, на підвищення врожайності наступних культур. Разом з колективом співробітників Носівської сільськогосподарської дослідної станції вчений розробив систему агротехніки та сівозмін Придніпровської частини України, що забезпечила стійкі середні врожаї зернових культур (по 25−38 ц/га), цукрового буряку (до 400 ц/га), картоплі (250 ц/га), конюшинового сіна і насіння та ін.

Особливо глибоку за змістом і наслідками науково-дослідну роботу Носівська сільськогосподарська дослідна станція на чолі з С. П. Кулжинським розгорнула після революції 1917 року. Наукові праці і практичні досліди, наполеглива робота вчених станції збагатили радянську агрономічну науку. Поряд із своєю основною діяльністю С. П. Кулжинський протягом усього свого життя проводив велику громадську роботу. З 1923 по 1930 рік С. П. Кулжинський – член Всеукраїнського бюро сільськогосподарської дослідної справи і член ради Всеукраїнського товариства «Насіннєвод». З 1926 по 1930 рік – член Носівського райвиконкому і Ніжинського окрвиконкому.

В цей час Сергій Пантелеймонович брав активну участь в організації сільськогосподарських гуртків серед сільської молоді. Він став одним із перших зачинателів і пропагандистів усього нового в науці поля. В 1922 році Наркомзем УСРР відрядив його за кордон для ознайомлення з новими досягненнями сільськогосподарської науки. Він побував у Польщі, Чехословаччині та Німеччині. Повернувшись на Батьківщину, став активно займатися важливою справою – поширенням і розмноженням вічками нових високоврожайних сортів картоплі. Сергій Пантелеймонович розробив метод форсованого розмноження вічками селекційних сортів картоплі (сорт Деодара). Користуючись цим методом, на Носівській сільськогосподарській дослідній станції за 3 роки розмножили з 4 кг картоплі сорту Деодара таку кількість картоплі, що дала змогу зайняти цим сортом площу на декілька тисяч гектарів. Протягом 1923–1929 років у різні кінці СРСР працівниками Носівської станції було надіслано 20 тисяч посилок насіннєвого матеріалу картоплі.

Сергій Пантелемонович цікавився різними питаннями у розвитку сільськогосподарської науки, зокрема культурою кукурудзи, вирощування якої почало поширюватися на початку XX століття. Вчений здійснив огляд результатів по вирощуванню кукурудзи на дослідних полях Катеринославської, Херсонської, Одеської, Таврійської, Полтавської, Харківської губерній. В результаті цього С. П. Кулжинський дійшов таких висновків: 1) згідно даних головних дослідних станцій України кукурудза не вважалася високоврожайною культурою; 2) кукурудза не є кращою культурою за озимину, котра допомагала в боротьбі з бур'янами; 3) на багатьох дослідних полях культурі кукурудзи приділяли ще недостатньо уваги; 4) у різних місцях однієї і тієї ж губернії відсоток посіву кукурудзи дуже варіював, тому поставало питання про більш детальне вивчення цієї культури; 5) вчений запропонував реорганізувати постановку проведення дослідів по техніці вирощування кукурудзи у різних районах; 6) для усестороннього вивчення питання вирощування кукурудзи необхідно було організувати не лише мережу дослідів з сортами кукурудзи, але

й створити спеціальний науковий центр по вивченню кукурудзи – Кукурудзяний науковий інститут (на прикладі проекту Картопляного наукового інституту в Києві).

До речі, ідея С. П. Кулжинського про створення спеціальної наукової установи, що займалася б вивченням культури кукурудзи, було втілена в реальність у 30-х роках XX століття. Так, у 1930 р. Науково-консультаційна рада НКЗС УСРР створила Всесоюзний науково-дослідний інститут кукурудзи на базі Дніпропетровської сільськогосподарської дослідної станції. Першим його директором став С. І. Машура. У 1934 р. назва була змінена на Інститут зернового господарства, з 1956 р. — Всесоюзний науково-дослідний інститут кукурудзи. У 1992 р. установа увійшла до складу Національної академії аграрних наук України як Інститут кукурудзи. Сучасна назва – Інститут зернового господарства з 1996 р.

Учений багато займався розробкою методики правильного ведення дослідної сільськогосподарської справи та підготовкою висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства [7, с. 597]. Незважаючи на свою зайнятість, Сергій Пантелеймонович завжди підтримував тісні зв'язки з вченими з рідної Полтавщини. Так, беззаперечним є той факт, що він товаришував і співпрацював із колишнім завідувачем відділом рільництва Полтавської сільськогосподарської дослідної станції кандидатом сільськогосподарських наук І. Д. Рогозою, про що свідчить видання спільної наукової праці «Сводный отчет по полевым опытам за 1911−1926 годы» [8]. Деякі роботи С. П. Кулжинського були надруковані в м. Полтава [9–15]. Його земляк, доктор біологічних наук, професор Полтавського педагогічного інституту І. М. Голубинський у своєму інтерв'ю відмічав, що С. П. Кулжинський був «талановитим ученим, хорошим організатором, а головне – чесною, далекоглядною і сміливою людиною» [16, с. 4].

Крім того, С. П. Кулжинський був талановитим популяризатором нових досягнень сільськогосподарської науки, організатором їх впровадження у виробництво. Він став ініціатором заснування чотирьох науково-дослідних станцій при Кишинівському сільськогосподарському інституті (1944–1947). Крім наукової діяльності на Херсонській сільськогосподарській дослідній станції (1904–1907), Роменському дослідному полі (1910–1911), Носівській сільськогосподарській дослідній станції (1911–1930), Долгопрудному дослідному полі (1930–1933), у Всесоюзному інституті добрив, агротехніки і агрогрунтознавства (1933–1941; 1943–1944), на Кузнецькій дослідній станції (1941–1942), у Сибірському науково-дослідному інституті зернового господарства (1942–1943), Сергій Пантелеймонович займався ще й педагогічною роботою. Він викладав у Ніжинському сільськогосподарському технічному училищі, Мічурінському та Кишинівському сільськогосподарських інститутах [17, с. 14–19].

У 1947 р., важко хворий і прикутий до ліжка, Сергій Пантелеймонович закінчив коректуру своєї монографії «Зернобобові культури в СРСР» і здав до друку роботу «Засуха в Молдавії та заходи боротьби з нею». Ці роботи були опубліковані вже після смерті Сергія Пантелеймоновича Кулжинського.

Наукова спадщина вченого становить близько 100 фундаментальних (у т. ч. випуски «Трудів» Носівської сільськогосподарської дослідної станції) та понад 200 науково-популярних статей, що охоплюють різні галузі сільського господарства, зокрема: землеробство, агрохімію, основи сільськогосподарської науково-дослідної роботи, рослинництво та ін. Серед визначних праць ученого слід відмітити: «Проект программы опытного поля», «Кукуруза в поле по данным опытов за 1914, 1915, 1916 и 1917 гг.», «Кормовая морковь по данным опытов 1914, 1915, 1916 и 1917 гг.», «Клевер и искусственные удобрения по данным опытов за 1914, 1915, 1916 и 1917 гг.», «Как можно без навоза получить высокие урожаи яровых», «Некоторые отличительные черты полеводства северной окраины черноземов Черниговщины», «Люцерна на Черниговщине», «Как быстро размножить новые сорта картофеля», «Кормові рослини на Україні», «Яра вика», «Конюшина», «Бобовые культуры», «Зернобобовые культуры» та ін.

С. П. Кулжинський як вправний популяризатор всього новітнього постійно друкував висновки наукових досліджень очолюваних ним установ і власних спостережень у провідних галузевих періодичних виданнях: «Хуторянин», «Хозяйство», «Южно-русская сельскохозяйственная газета», «Селянин», «Земельник», «Сельскохозяйственное опытное дело», «Вестник сельского хозяйства», «Сам себе агроном», «Химизация социалистического земледелия» та ін.

Висновки. Свою багаторічну наукову діяльність видатний вітчизняний вчений Сергій Пантелеймонович Кулжинський присвятив вирощуванню високих урожаїв зернових, зернобобових, субтропічних, кормових культур, картоплі, овочів та ін., вивченню ефективності органічних і мінеральних добрив у сівозмінах тощо.

С. П. Кулжинський став прихильником інтенсивного ведення землеробства, його дослідження були присвячені удосконаленню сівозмін та ефективному використанню парів. Окрім цього, він багато уваги приділяв вивченню дії мінеральних та органічних добрив у різних сівозмінах, перш за все із короткою ротацією. Ці його дослідження є актуальними і сьогодні, особливо для розвитку малих і середніх фермерських господарств.

Особливо цінними для сучасних аграріїв є напрацювання вченого у питанні використання зелених люпинових добрив та й взагалі бобових сидератів. С. П. Кулжинський сприяв завезенню з Німеччини в Україну таких унікальних сортів картоплі, як Деодара та Парнасія. Згодом інтенсивно розмножені за власною методикою вченого, вони здійснили справжню революцію в картоплярстві України. Що ж до сорту Парнасія, стійкого проти раку, то він і нині є одним із найпопулярніших.

Разом із такими дослідниками, як А. Є. Зайкевич, С. М. Богданов, С. Л. Франкфурт, П. Р. Сльозкін, С. М. Ходецький, М. Г. Ліванов та інші, С. П. Кулжинський зробив великий внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Перспективи подальших розвідок. У подальших дослідженнях планується більш детально проаналізувати основні наукові дослідження

С. П. Кулжинського, здійснені ним за межами України, тобто в Росії та Молдові.

Література

1. Хрущов М. С. Сучасний стан комуністичного будівництва і завдання партії по поліпшенню керівництва сільським господарством / М. С. Хрущов, К. : Держсільгоспвидав УРСР, 1962. – С. 62.
2. Вергунов В. А. Академік К. К. Гедройц і Україна : невідомі сторінки творчої біографії (1929–1930 рр.) / Віктор Анатолійович Вергунов, О. В. Піщенко (під заг. ред. В. А. Вергунова). – К., 2009. – 36 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука в особах, документах, бібліографії» ; кн. 32).
3. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / Віктор Анатолійович Вергунов. – К., 2009. – 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука в особах, документах, бібліографії» ; кн. 28).
4. Самородов В. Велика єдність праці і культури / В. Самородов // Зоря Полтавщини. – 2005. – 14 жовт. – С. 11.
5. Черниш О. О. С. П. Кулжинський та К. К. Гедройц : з історії творчих взаємин / Оксана Олександрівна Черниш // Питання історії науки і техніки / голов. ред. Л. О. Гріффен. – 2010. –№ 3 (15). – С. 54–61.
6. Рясний А. Життя, віддане науці (до 100-річчя з дня народження С. П. Кулжинського) / А. Рясний // Зоря Полтавщини. – 1980. – 2 листопада. – С. 4.
7. Кулжинский Сергей Пантелеймонович / Русская ботаника. − 1952. – Т. 4. – С. 597.
8. Сводный отчет по полевым опытам за 1911−1926 годы / С. П. Кулжинский, И. Д. Рогоза ; НКЗ УССР ; Носовская с.-х. опыт. станция ; Отдел полеводства // К., 1929. – Вып. 72. – 424 с.
9. Клевер в толоке (по данным опытов с 1914–1917 гг.) / С. П. Кулжинский // Полтава : Всеукр. гос. изд-во, 1921. – Изд-во 2-е. – 12 с.
10. Искусственные удобрения и клевер (по данным опытов 1914–1917 гг.) / С. П. Кулжинский // Труды Носовской с. х. опыт. станции / Всеукр. гос. изд-во. – Полтава, 1921 – Вып. VIII. – Изд-во 3-е. – С. 1–16.
11. Как без навоза получать высокие урожаи ярового / С. П. Кулжинский // Труды Носовской с. х. опыт. станции / Всеукр. гос. изд-во Полтавск. отд-ния. – Полтава, 1921. – Вып. 16. – Изд. 2-е. – 12 с.
12. Как можно повысить у нас урожай овса (по данным опытов с 1913 по 1917 гг.) / С. П. Кулжинский // Всеукр. гос. изд-во. – Полтава, 1921. – Изд-во 2-е.– 35 с.
13. Как после ячменя в то же лето получить еще и второй урожай травы-сена (по данным 1917, 1918 и 1919 гг.) / С. П. Кулжинский // Труды Носовской с. х. опыт. станции. Вып. 14. – Полтава : Гиз. полит. отд., 1921. – Изд-во 2-е – 16 с.
14. Яровая вика / С. П. Кулжинский. – Полтава, 1921.
15. В. И. Сазанов, как опытник и полевод / С. П. Кулжинский // К 25-летнему юбилею директора Полтавской сельскохозяйственной опытной станции проф. В. И. Сазанова / Полтавская с.-х. опыт. станция. – Полтава : [Типогр. им. Петровского «Полтава-Полиграф»], 1928. – С. 8–13.
16. Рясний А. Життя, віддане науці (до 100-річчя з дня народження С. П. Кулжинського) / А. Рясний // Зоря Полтавщини. – 1980. – 2 листопада. – С. 4.
17. Професор Кулжинський Сергій Пантелеймонович (1880–1947) : біобібліогр. покажч. наук. і наук.-популяр. пр. за 1906–1948 роки / НААН, Держ. наук. с.-г. б-ка, Ін-т с.-г. мікробіол. та агропромисл. вир-ва, Носів. селекц.-дослід. станція ; уклад. : В. А. Вергунов, С. С. Кулжинський, А. С. Білоцерківська, М. О. Сопіга, Н. М. Буняк, М. О. Сардак ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. –С. 11: портр. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України» / НААН, ДНСГБ ; кн. 45).

Сопига М. А. Научное наследие профессора С. П. Кулжинского (1880–1947) в отрасли сельского хозяйства.

Освещается научное наследие профессора С. П. Кулжинского в отрасли сельского хозяйства на основании проведенного анализа научных и научно-популярных работ ученого.

Ключові слова: *С. П. Кулжинский, сельское хозяйство, земледелие, сівозміни.*

Sopiha M. A. The scientific legacy of professor S. P. Kulzhinskiy (1880–1947) in the industry of agronomics.

Lights up the scientific legacy of Professor S. P. Kulzhinskogo in industry of agriculture based on the conducted analysis of the advanced and popular scientific studies of scientist.

Key words: *S. P. Kulzhinskiy, agronomics, agricultre, rotations.*

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
08.09.2011

УДК 625.1 (09) **Стрелко О.Г.**

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНЗИТНИХ І ПРОМИСЛОВИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ВУЗЛІВ

Проаналізовано проблему формування та розвитку транзитних і промислових залізничних вузлів.

Ключові слова*: залізничний транспорт, транзитні та промислові залізничні вузли, В.М. Образцов, залізничні станції.*

До транзитних відносяться залізничні вузли, в тому числі такі, які обслуговують перевантажувальні операції між країнами з різною шириною колії і вузли з морськими та річковими портами. Транзитні вузли діляться на вузли з невеликою місцевою роботою – обробкою збірних поїздів без зміни локомотивів і бригад та з їх зміною і на вузли з великою переробкою транзитних потоків. Більшість транзитних вузлів споруджено з однією станцією, а менша частина – за трикутними, хрестоподібними схемами і схемами з послідовно розміщеними станціями.

Основним завданням розвитку вузлів без тягового обслуговування – прохідних - є створення умов для безперешкодного пропуску транзитних потоків, що забезпечується розв’язкою головних колій на підходах за напрямками руху та їх ізоляцією в межах станцій. При виборі схем прохідних вузлів рекомендується там, де це можливо, застосовувати схеми з однією станцією із напівпослідовним розташуванням парків. Такі схеми є вдалими для обслуговування пасажирів і слідування поїздів при виході на перегони. В окремих випадках можуть знайти пристосування і схеми з послідовним розташуванням вантажних і пасажирських парків колій [1].

Транзитні вузли з однією станцією з операціями із тяговим обслуговуванням мають переважно поперечний тип. Вони, як правило, розташовуються на затиснутих територіях і розвиток їх із збереженням поперечного типу не вдається. Тому на практиці виробилися прийоми переходу

на різні схеми вузлів з однією станцією поздовжнього типу: спорудження нового приймально-відправного парку за поздовжньою або напівпоздовжньою схемою, винесення на нове місце пасажирських пристроїв і, нарешті, винесення на нове місце парків для транзитних поїздів обох напрямків [2]. Найбільш раціональним слід вважати спорудження послідовного існуючому нового прийомо-відправного парку для транзитних поїздів. При цьому затрати, як правило, виходять найменшими.

Для транзитних вузлів з більшою переробкою потоків характерний більший розвиток сортувальних систем для формування маршрутів, ізоляція пристроїв пасажирського і вантажного господарств, забезпечення вдалого потрапляння транзитних вантажних потоків у сортувальну систему і відправка її на лінію. Для цих цілей найбільш доцільним є застосування схем вузлів з однією об'єднувальною станцією. В той же час низка транзитних вузлів мають трикутні, хрестоподібні і послідовні схеми. Задовільний розвиток вузлів трикутного типу може бути досягнутий спорудженням кутових гілок, винесенням обслуговування місцевої або транзитної роботи на підходи, використанням сторін трикутника для розміщення пасажирської станції або сортувальної із застосуванням так званого «ластівкового хвоста» і т.д. Аналіз показує, що при великих кутових потоках розвиток транзитних вузлів за хрестоподібними і радіальними схемами достатньо складний. Особливо складним є їх розвиток при наявності значної переробки транзитних потоків. Тому слід рекомендувати застосування цих схем лише при наявності великих прямих потоків за лініями, що примикають; розв'язка підходів при цьому повинна проектуватися з допущенням в ряду точок збереження перетинань маршрутів на одному рівні [3].

Дуже вдалими для розвитку транзитних вузлів з великою переробкою є схеми із послідовним розташуванням сортувальної і пасажирських станцій, при яких як правило спрощується розв'язка підходів і створюються хороші умови обслуговування пасажирів. Особливу категорію транзитних вузлів представляють вузли на стику залізничної колії у 1524 і 1435 мм. Загальноприйнятою до останнього часу є система створення у суміжних країнах самостійних станцій з перевантажувальними пристроями. Враховуючи той факт, що при дублюючих перевантажувальних пристроях стає дорожчим будівництво і експлуатація перевантажувальних станцій, рекомендується в подальшому розглядати і рішення щодо створення на території однієї з країн єдиної перевантажувальної станції з виробленням спеціального договору про порядок взаєморозрахунків за її користування [4].

Перевантажувальні станції до останнього часу призначалися для перевантажування вантажів з вагона у вагон. В той же час з розвитком автомобільного транспорту часто, через попередження додаткового перевантаження, доцільно використати і цей вид транспорту. Тому при проектуванні перевантажувальних місць необхідно передбачувати можливість перевантажування із вагонів безпосередньо в автомобілі і із автомобілів у вагони. При цьому повинні бути передбачені і автомагістралі для зв'язку суміжних країн.

Значну групу представляють вузли з великою місцевою роботою, в тому числі портові і промислові. За своєю значущістю вони можуть бути віднесені до найважливіших вузлів мережі. За винятком невеликої групи кінцевих, транспортні вузли з великою місцевою роботою одночасно виконують і транзитні операції, причому, як правило, у значних розмірах. Сухопутні вузли цього виду у районі середніх і великих міст частіше розвиваються як вузли з однією станцією, на якій розташовуються сортувальні, вантажні і пасажирські пристрої. Іноді вантажні райони і промислові підприємства концентруються на відстані від основних станцій на під'їзних коліях. Такого типу вузли можна було б називати порівняно «малими». Населення міст, де розміщуються такі вузли, переважно не перевищує 500 тисяч осіб.

Дальше з'являється група великих міст із розвинутою промисловістю, з населенням, що наближається до 1 млн. осіб. Вузли таких міст, як правило, є багатокомпонентними з декількома однорідними і різнорідними станціями, промисловими районами, зі складними внутрішньовузловими з'єднаннями, численними автодорогами, аеропортами і т.д. Особливу групу типу, що розглядається, складають вузли, розміщені на берегах судохідних річок. Розміщення на берегах річок робить їх специфічними за характером роботи, яка виконується – це участь в роботі водного транспорту і розвиток перевалочних операцій. В цьому випадку вимагається вирішувати нові конструктивні завдання щодо забезпечення зв'язків між берегами, обслуговуванню транспортом берегової смуги і т.д. Вказані типи вузлів за своїм геометричним окресленням у більшості відносяться до витягнутих у довжину, радіальних і рідше – кільцевих.

Значний вплив на розвиток вузлів з великою місцевою роботою мають міські планувальні вимоги і розміщення промисловості. Провідними у цих вузлах слід вважати роботи, що забезпечують нормальну експлуатацію «ланцюжків» технологічно зв'язаних пристроїв, призначених для здійснення місцевої роботи, тобто тих пристроїв, які в найбільшій мірі будуть сприяти скороченню перебування вагонів у вузлі. Це завдання буде забезпечене, якщо увага буде приділена ізоляції пристроїв для пасажирського і транзитного вантажного руху, підвищенню потужностей сортувальних систем для обробітку місцевих потоків, покращенню зв'язків і пропускної здатності з'єднувальних колій між сортувальними і вантажними станціями.

Маючи на увазі часте розташування промисловості з обох боків головних колій, одним із способів розвитку типу вузлів, що розглядається, при застосуванні схем з об'єднаною станцією, повинно бути створення петлевих ходів, що зв'язують сортувальні парки з промисловими підприємствами і наближення сортувальних систем до промислових об'єктів. Для кращого обслуговування останніх одночасно доцільно передбачати спорудження спеціальних об'єднаних промислових станцій [5].

При складності розвитку однієї об'єднувальної станції (наприклад, у вузлах радіального типу) раціональним слід вважати спорудження на підходах окремих станцій для обслуговування місцевої роботи. При цьому для

скорочення поворотних пробігів рухомого складу і локомотивів слід передбачати додаткові колії між вантажними пунктами.

В межах великих міст, де великі відстані, поширення набувають схеми вузлів з послідовним розташуванням станцій. Основними задачами при розвитку цих вузлів є знаходження раціональних рішень щодо взаємного розміщення сортувальних і вантажних станцій, щодо спорудження і призначення обходів. На основі проведеного аналізу щодо цього питання слід зробити наступні основні висновки:

- необхідно прагнути до якомога близького один від одного розміщення промисловості, вантажних і сортувальних станцій;

- при наявності у вузлі однієї сортувальної станції і розміщення промисловості з обох її кінців, коли кутові потоки незначні, перевагу має центральне її розташування на внутрішньовузловому ході, при якому завантаження внутрішньовузлового ходу розосереджується;

- вузьким місцем вузла, згідно його пропускної здатності є внутрішньовузловий хід. На ньому кількість колій, як правило, менша, ніж на підходах, а розміри руху вищі. Тому на забезпечення достатньої пропускної здатності внутрішньовузлового ходу слід звернути особливу увагу. Слід мати на увазі, що при трьохколійному діаметрі найбільшою маневреністю володіє схема із внутрішнім розташуванням. Однак у цьому випадку можуть виникнути труднощі із обслуговування підприємств. У зв'язку з цим доцільно розглядати і інші схеми (зокрема, комбінованого типу), коли середня колія виноситься з допомогою шляхопроводу у бік розташування промислових підприємств;

- при чотирьохколійному діаметрі і спеціалізації колій за родом руху перевагу має діаметр з боковим розташуванням вантажних і пасажирських колій;

- при проектуванні розв'язок рекомендується послідовне розташування розміщення шляхопроводів;

- суттєве значення для підсилення пропускної здатності вузла має спорудження обходів. Допускаючи в першу чергу спорудження обходу одноколійним, слід завжди орієнтуватися на подальше будівництво другої колії на загальній або роздільній трасах. Обходи повинні переважно використовуватися для транзитного вантажного руху без переробки;

- у відношенні пасажирського подальшого руху рекомендується розвиток однієї станції з допущенням кутових пробігів поїздів;

- маючи на увазі розміщення вздовж підходів до вузла і внутрішньовузлового ходу житлових і промислових районів рекомендується у вузлах з великою місцевою роботою, особливо з послідовно розміщеними станціями, організовувати приміcько-міське сполучення з достатньою частотою руху.

Багато вузлів з великою місцевою роботою відносяться до числа радіальних з розміщеною у центрі вузла однієї, об'єднаною або двома роздільними станціями. У такому типі вузла зустрічаються переважно значні труднощі при подальшому їх розвитку, і розміщуються великі засоби на експлуатацію у зв'язку з великими пробігами місцевих і кутових транзитних потоків [6].

Для покращення роботи такого типу вузлів слід рекомендувати:

- спорудження на найбільш інтенсивно працюючому підході допоміжної сортувальної станції з гілками, що зв'язують її з близько розміщеними підходами;

- підсилення ролі тилових станцій з тим, щоб транзитні і місцеві потоки на адресу пунктів, розміщених до сортувальної станції, спрямовувати безпосередньо на них без заходу на останню;

- ізоляцію у вузлі різних видів руху;

- спорудження обходів.

На відміну від обходів вузлів з послідовним розміщенням станцій, окремі ділянки обходів вузлів радіального типу можуть при цьому мати повну пропускну здатність. У вузлах з великою місцевою роботою знаходять застосування і кільцеві схеми вузлів. На відміну від радіальних в цих вузлах основні станції розміщуються не в центрі, а на підходах до кільця або на самому кільці.

Встановлені наступні основні принципи їх розвитку:

- у великих містах вузли кільцевого типу можуть розвиватися з розміщенням сортувальних станцій на кільці, на підходах до нього і комбіновано. Кількість сортувальних станцій, як правило, не повинна перевищувати двох. При порівняно невеликих розмірах роботи сортувальні станції доцільно розміщувати на кільці, при потужних – на підходах або у комбінації на підході і на кільці;

- пасажирську станцію у вузлі, як правило, слід споруджувати на кільці;

- також на кільці рекомендується розміщувати вантажні станції;

- окрім радіальних автомобільних магістралей слід передбачити два кільця – зовнішнє і внутрішнє (по відношенню до залізничного) з виходом на них усіх радіальних магістралей.

Аналіз вузлів, розміщених на берегах суднохідних річок, показує, що при їх розвитку, у зв'язку із зростанням вантажообігу і місцевої промисловості доводиться переважно вирішувати завдання щодо підсилення пропускної здатності мостових переходів, підсиленню внутрішньовузлового ходу, спорудженню обходів і розміщенню сортувальних станцій. В результаті рекомендуються наступні способи підсилення вузлів даного типу:

- при потребі у двох сортувальних станціях необхідно розміщувати їх, як правило, на різних берегах ріки;

- станції, які виконують перевантажувальні операції, повинні розміщуватися поза житловою територією, і тому зв'язані з напрямками, що підходять до вузла;

- при необхідності підсилення мостового переходу, перш за все, повинен бути розглянутий варіант спорудження роздільного переходу на обході вузла;

- при будівництві мостів обов'язково повинні передбачуватися берегові прогони для пропуску автомобільних доріг і під'їзних колій;

- мостові переходи слід, як правило, споруджувати сумісними для залізничного і автомобільного руху, а при розташуванні міста на обох берегах

ріки, крім того, передбачати, при відповідному обґрунтуванні, самостійні переходи для міських вулиць;

- при розміщенні міста на обох берегах ріки пасажирські прибудови бажано також розміщати на обох берегах – на одному основну пасажирську станцію і на другому – допоміжну.

Академік В.М. Образцов вважав, що його дослідження не вичерпують висвітлення усіх проблем, які вимагають свого дослідження у вказаній галузі технічного знання [7]. Він переконував, що подальші дослідження повинні бути спрямовані на вишукування шляхів підвищення ефективності використання основних фондів, на поглиблення методичних розробок щодо знаходження оптимальних варіантів розвитку вузлів різних типів, на подальше удосконалення методів перебування економічно доцільних етапів розвитку вузлів і побудови усієї транспортної системи великих міст при найбільш раціональному використанні усіх, хто бере участь у перевезеннях різними видами транспорту.

Література

1. Скалов К.Ю. Железнодорожные станции и узлы / К.Ю. Скалов. – Москва: Трансжелдориздат, 1955. – 182 с.

2. Образцов В.Н. К вопросу о проектировании станций / В.Н. Образцов // Инженерное дело. – 1904. - №1. - С.147-179; №2. – С.142-171.

3. Скалов К.Ю. Развитие железнодорожных станций и узлов / К.Ю. Скалов. – Москва: Трансжелдориздат, 1960. – 246 с.

4. Скалов К.Ю. Портовые узлы и станции / К.Ю.Скалов. – Москва: Транспорт, 1965. – 234с.

5. Образцов В.Н. Проект распределения узлов на русской ж.-д. сети и сортировочной работы узлов с целью сокращения маневровой работы и простоя вагонов / В.Н. Образцов // Техника и экономика путей сообщения. – 1922. - №12. – С.445-466.

6. Образцов В.Н. Основные данные для проектирования железнодорожных станций / В.Н. Образцов. – Москва; Ленинград, 1929. – 344 с.

7. Образцов В.Н. Основные принципы построения транспортной сети СССР / В.Н. Образцов // Известия Академии наук. Отд-ние техн. наук. – 1940. - №10. – С. 17-29.

Стрелко О.Г. К истории формирования и развития транзитных и промышленных железнодорожных узлов.

Проанализировано проблему формирования и развития транзитних и промышленных железнодорожных узлов.

***Ключевые слова**: железнодорожный транспорт, транзитные и промышленные железнодорожные узлы, В.Н. Образцов, железнодорожные станции.*

Strelko O.G. To the history of formation and development of transit and industrial railway junctions.

In the article is analysed the problem of formation and development of transit and industrial railway junctions.

***Keywords**: railway transport, transit and industrial railway junctions, V.N. Obrastsov, railway stations.*

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
09.09.2011

ББК 67.516я73

Тодоров І.Я., Осмоловська А.

ЄВРОПЕЙСКИЙ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ В ОХОРОНІ ДОВКІЛЛЯ

Досліджуються основні напрямки діяльності України в сфері міжнародного екологічного співробітництва, зокрема співробітництва з Європейським союзом та Організацією Північноатлантичного договору.

Ключові слова: *Європейський Союз, Організація Північноатлантичного договору, Україна, міжнародне екологічне співробітництво.*

Проблема захисту довкілля неможливо вирішити жодній державі самостійно. Одним з необхідних заходів для недопущення поглиблення екологічних проблем в Україні є співпраця зі світовим співтовариством, зокрема з ЄС та НАТО.

Метою статті є вивчення цілей, завдань, основних напрямків діяльності України в сфері міжнародного екологічного співробітництва, зокрема співробітництва з Європейським союзом та Організацією Північноатлантичного договору. Мета дослідження визначила наступні завдання:

- визначати новий етап розвитку міжнародного екологічного права, пов’язаний з подальшою глобалізацію та розмивання кордонів між державами;
- проаналізувати взаємодію України з Європейським союзом та Організацією Північноатлантичного договору в контексті вирішення та запобігання екологічних проблем сучасності;
- визначити місце і роль імплементації Україною зобов’язань з міжнародного екологічного права.

Міжнародно-правова охорона навколишнього середовища - одна з функцій міжнародного співтовариства. Вона знаходиться в системі організаційно-правових заходів, що вживаються членами світового співтовариства з охорони природи Землі, раціонального використання її ресурсів, оздоровлення навколишнього середовища людини.

У міжнародному співробітництві з охорони навколишнього середовища наша держава посідає одне з вагомих місць. Будучи членом ООН, Україна є суверенною стороною 26 міжнародних угод з питань екології, бере участь у 20 міжнародних конвенціях, а також понад 44 двосторонніх угодах, виконує міжнародні зобов’язання з охорони навколишнього середовища.

Належність міжнародних договорів до джерел права України, в тому числі екологічного, випливає з Конституції України. Відповідно до ст. 9 Основного Закону чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [1].

Починаючи з кінця 90-х років минулого століття, після набуття чинності Угоди про партнерство та співробітництво між Україною й державами-членами Європейського Співтовариства, та схвалення Європейською Радою Спільної стратегії ЄС щодо України у другому півріччі 2000 року та на період 2001–

2004 років, в Україні було прийнято низку документів, виконання яких повинно сприяти реалізації цих міжнародних договорів та інтеграції України до Європи. Одним із важливих документів є Програма інтеграції України до Європейського Союзу, що затверджена Указом Президента від 14.09.2001 р. № 1072.

Європейський Союз розглядає екологічну безпеку, яка є частиною національної безпеки кожної держави, як важливу складову загальноєвропейської стабільності. Тому, охорона навколишнього середовища визначена пріоритетним напрямком співпраці між Україною та Європейським Союзом.

У 2008 році між Мінприроди України та Єврокомісією розпочаті переговори щодо створення Регіонального екологічного центру в Україні (РЕЦ-Україна).

Метою створення РЕЦ-Україна є:

- надання допомоги у вирішенні екологічних проблем в Україні та сусідніх державах, забезпечуючи екологічні права людини та створюючи умови для існування безпечного довкілля;
- розвиток вільного обміну інформацією щодо навколишнього природного середовища та розповсюдження такої інформації між усіма зацікавленими сторонами;
- сприяння участі громадськості в процесі прийняття рішень щодо захисту навколишнього природного середовища, а отже і розвиток громадянського суспільства в Україні та інших країнах.

Правовою базою для заснування такого центру має стати міжнародний договір, підписаний між Україною та ЄС, а також Статут Регіонального екологічного центру.

Єврокомїісією було прийнято рішення про розширення співробітництва з Україною, яке виходить за рамки технічної допомоги, а саме здійснення співробітництва через програму бюджетної підтримки екологічного сектору (орієнтовно у розмірі 45 млн. євро та 5 млн. євро в якості міжнародної технічної допомоги).

Порядок денний асоціації України з ЄС, затверджений наприкінці 2009 року сприятиме процесові набуття чинності Угоди про асоціацію. Нова Угода про асоціацію та Порядок денний асоціації сприятимуть подальшій політичній асоціації та економічній інтеграції України до ЄС шляхом започаткування всебічного і практичного співробітництва, завдяки якому ці основні завдання можуть бути реалізовані. Сторони співпрацюють щодо підготовки до імплементації актів acquis ЄС, зазначених у відповідних додатках до Угоди про асоціацію, та підтримки України у: розробці, схваленні та імплементації Україною Національної стратегії з питань навколишнього природного середовища на період до 2020 року та Національного плану дій з питань навколишнього природного середовища на 2009-2012 роки з метою забезпечення можливості вживати заходів для імплементації бюджетної підтримки; посиленні адміністративної спроможності на національному, регіональному та місцевому рівнях, включаючи розвиток ефективного

інспектування та правозастосування; подальшій розробці та імплементації українського законодавства, стратегій та планів у сфері навколишнього природного середовища, зокрема щодо оцінки впливу, стратегічної оцінки, доступу до інформації у сфері навколишнього природного середовища та участі громадськості; розвитку національних імплементаційних інструментів відповідно до багатосторонніх угод у сфері навколишнього природного середовища; впровадження Кіотського протоколу через діалог в рамках спільної робочої групи Україна – ЄС з питань зміни клімату стосовно: нової угоди щодо зміни клімату на період після 2012 року, прийнятних критеріїв для використання механізмів Кіотського протоколу, та розробки заходів з пом'якшення наслідків зміни клімату та пристосування до них; активній участі у Робочій групі DABLAS, включаючи сприяння імплементації Миколаївського проекту; спільній роботі щодо імплементації дорожніх карт з метою досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття, що стосуються води, та Цілей Інтегрованого Управління водними ресурсами, використовуючи діалог щодо національної політики в рамках Водної Ініціативи ЄС; забезпеченні реалізації Бухарестської конвенції і протоколів до неї та спільній роботі з Сторонами Конвенції для сприяння приєднання Європейського Співтовариства до Конвенції; вивченні можливостей участі України в окремих заходах Європейського агентства з питань навколишнього природного середовища щодо збору та поширення інформації; створенні РЕЦ-Україна, крім того з метою підвищення обізнаності з питань навколишнього природного середовища та посилення ролі громадянського суспільства у цих питаннях; сторони розглянуть можливість запровадження діалогу високого рівня з питань охорони навколишнього природного середовища [2].

Налагодження співробітництва з Європейською агенцією довкілля є одним з інструментів, що сприятиме подальшій інтеграції України до ЄС. Доступ України до Європейської мережі інформації та спостереження за довкіллям надасть змогу своєчасно реагувати на оцінку екологічної ситуації як в Україні так і в країнах-партнерах ЄАД.

Активно ведеться й співробітництво України з НАТО щодо питань охорони навколишнього середовища. Для координації науково-технологічного співробітництва Україна-НАТО створено спільну Робочу групу (СРГ) Україна-НАТО з питань науки та захисту довкілля. У червні 2006 року у Науковий комітет НАТО об'єднався з Комітетом НАТО з викликів сучасному суспільству, що призвело до появи нової структури Комітету НАТО з науки заради миру та безпеки, який оптимізуватиме подальший розвиток співпраці, зокрема між Україною та НАТО, у галузях науки, сучасних технологій та охорони довкілля. Комітет НАТО має чітко визначені пріоритети і напрямки діяльності. В Річній національній програмі співробітництва Україна — НАТО на 2011 рік, затвердженої Указом Президента України зафіксовано (пункт 1.5), що з метою здійснення конструктивного партнерства з Альянсом та його державами-членами у сфері науки, технологій та довкілля Україна братиме активну участь у Програмі НАТО з науки заради миру та безпеки. Україна продовжуватиме виконання науково-дослідних робіт, спрямованих на більш

ефективну реалізацію державної політики конструктивного партнерства з Альянсом у політичній, безпековій, економічній, правовій, інформаційній, освітній, екологічній та інших сферах. Пріоритетними завданнями на 2011 рік визначено продовження співголовування Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України у Спільній робочій групі Україна — НАТО зі співробітництва з питань науки та довкілля; забезпечення реалізації проекту «Моніторинг та передбачення ризиків паводків річки Прип'ять, яка протікає територією Республіки Білорусь та України через Чорнобильську виключну зону» за Програмою НАТО з науки заради миру та безпеки; забезпечення участі представників Міністерства екології та природних ресурсів України і Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України у засіданнях Комітету НАТО з питань політики та партнерства у форматі Ради Євроатлантичного партнерства, присвячених питанням співробітництва в рамках Програми НАТО з науки заради миру та безпеки; опрацювання питань щодо утворення під співголовуванням Міністерства екології та природних ресурсів України і Міністерства оборони України спільної робочої групи Україна — НАТО зі співробітництва з питань охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Мають бути започатковані проекти з: обміну досвідом щодо розроблення економічних та адміністративних стимулів із заохочення впровадження систем екологічного управління у підпорядкованих військових формуваннях, забезпечення екологічно безпечного природокористування в ході оперативної та бойової підготовки під час проведення військових навчань і тренувань; розроблення методологічних підходів до ліквідації екологічних наслідків військової діяльності, зокрема компенсації збитків, завданих державі тимчасовим перебуванням на території України підрозділів збройних сил інших держав [3].

Варто зазначити, що європейський та євроатлантичний вимір співробітництва України в сфері охорони довкілля з перших днів незалежності здійснюється в більш глобальному світовому контексті.

Україна, зокрема, брала активну участь у розробці Орхунської конвенції, Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р., Протоколу про воду і здоров'я до Конвенції про охорону і використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р., Протоколу про скорочення викидів азоту, легких органічних сполук, Протоколу про важкі метали до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані. Україна є членом провідних міжнародних організацій, діяльність яких пов'язана із вирішенням глобальних чи регіональних проблем, охорони довкілля (ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ та ін.). Україна бере активну участь у діяльності Європейської Економічної Комісії, насамперед, її Комітету з екологічної політики.

З 1995 року Україна, як відомо, є членом Ради Європи — однієї з найвпливовіших організацій, в діяльності яких питання охорони навколишнього середовища займають важливе місце. Входження України до європейських політичних і економічних структур є одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України на сучасному етапі. Програма

міжнародного співробітництва з ЄС у галузі охорони довкілля передбачає гармонізацію національного законодавства із законодавством ЄС і, зокрема, підходів до створення системи національних екологічних стандартів, впровадження екологічно чистих технологій, ресурсо- та енергозаощадження, гармонізацію системи аналітичних вимірів і оцінку стану навколишнього середовища.

Україна була активним учасником Всесвітньої зустрічі глав держав та урядів в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоганнесбурзі (2002 р.), підписала прийняті там програмні документи та реалізує їх на національному рівні.

Важливою подією, що стимулювала розвиток міжнародного права навколишнього середовища на європейському рівні, стало прийняття Програми дій з охорони навколишнього середовища для Центральної і Східної Європи на Конференції міністрів охорони навколишнього середовища (Люцерна, Швейцарія, 28-30 квітня 1993 р.). Такі конференції стали традиційними. Вони відбувалися у 1995 році в Софії (Болгарія), у 1998 році — в Орхусі (Данія). У 2003 році в Києві працювала конференція «Довкілля для Європи», що свідчить про високий міжнародний авторитет України в галузі охорони довкілля [4].

Україна як член ООН є суверенною стороною багатьох міжнародних природоохоронних угод і разом з іншими країнами світу продовжує активно працювати над завданнями щодо врятування нашої планети від екологічного лиха.

Беручи до уваги "україноцентричний" підхід до типології держав світу, Україна повинна надавати більше уваги вивченню екологічної ситуації сусідніх держав та їхніх регіонів, зокрема прикордонних. Вивчення міждержавних екологічних взаємозв'язків, прилеглих до кордону територій, має не тільки наукову, а й практичну мету [5].

Головними результатами міжнародного співробітництва України у галузі екологічного права та екологічної політики є:

- відображення національних інтересів та позиції держави в директивних документах та рішеннях форумів міжнародних міжурядових організацій;
- розширення сфери міжнародного співробітництва завдяки укладенню нових угод, договорів та програм;
- посилення міжнародно-політичного авторитету України та зміцнення національно-правової бази;
- підвищення екологічної кваліфікації (правової, технологічної та методології управління), спрямованої на покращення екологічної ситуації в Україні;
- отримання від міжнародного співтовариства допомоги у галузі охорони довкілля тощо [6].

Таким чином, слід наголосити на тому, що розв'язання сучасних екологічних проблем в Україні можливе тільки в умовах широкого й активного міжнародного співробітництва всіх країн у цій сфері. Участь України саме в цьому вимірі європейської та євроатлантичної інтеграціїзумовлено насамперед такими обставинами: глобальним характером екологічних проблем;

транскордонним характером забруднення навколишнього середовища; міжнародними зобов'язаннями України щодо охорони навколишнього природного середовища; необхідністю міжнародного обміну досвідом і технологіями, можливістю залучення іноземних інвестицій.

Література

1. Закон «Про міжнародні договори України» (2004). - Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1906-15

2. Порядок Денний Асоціації Україна-ЄС. Новини Кабінету Міністрів України. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: http://www.km.gov.ua.

3. Річна Національна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору на 2011 рік. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: http://www.president.gov.ua

4. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / Кол. авт.: Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. - Львів: Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2009. - 203 с.

5. Соціально-економічна географія світу/ За ред. С.П. Кузика. – Тернопіль: Підручники & Посібники, 1998. – 68 с.

6. Дубович І.А. Міжнародне співробітництво України у галузі екологічного права, екологічної політики та екологічної економіки. // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. - 2006. - вип. 16.1. - С. 24.

Тодоров І.Я., Осмоловська А. Европейское и евроатлантическое измерение международного сотрудничества Украины в охране окружающей среды.

Исследуются основные направления деятельности Украины в сфере международного экологического сотрудничества, в частности сотрудничества с Европейским союзом и Организацией Североатлантического договора.

Ключевые слова: *Европейский Союз, Организация Североатлантического договора, Украина, международное экологическое сотрудничество.*

Todorov I.Ya., Osmolovska A. European and Euro Atlantic dimension of the international cooperation of Ukraine in the environmental protection.

The paper examined the main activities of Ukraine in international environmental cooperation, including cooperation with the European Union and NATO.

Keywords: *European Union, NATO, Ukraine, international ecological cooperation.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
29.09.2011

УДК 327(73:479.24)«1994/1999» **Шайхулліна А.В.**

ПРОЕКТ «ТРАСЕКА» ТА ГЕОСТРАТЕГІЯ ВАШИНГТОНУ В СХІДНОМУ ЗАКАВКАЗЗІ, 1993 – 1999 рр.

З'ясовується значення проекту транспортного коридору «ТРАСЕКА» у геостратегічних планах США в Східному Закавказзі в 1990-х рр. Показано, що інтерес Вашингтона до Азербайджану не послаблювався протягом 90-х рр. XX ст. Викликано це було насамперед бажанням США контролювати освоєння нафтових родовищ в Каспійському морі, а також шляхи транспортування вуглеводню на світові ринки.

Ключові слова: *«ТРАСЕКА», ГУАМ, США, нафта, Каспійське море, Східне Закавказзя.*

Розпад СРСР розклав його нафтову галузь на окремі, раніше щільно взаємопов'язані, сегменти. У Росії залишилась головна видобувна база, а майже уся транспортна інфраструктура експорту нафти опинились на території незалежних держав-сусідів. Тут же зосереджена і значна частина нафтопереробки. Тому у своїй енергетичній політиці державам, що виникли на руїнах СРСР, доводилось виходити з нових економічних і політичних реалій, які зумовлюють необхідність співпраці з країнами Заходу у реалізації міжнародних проектів. Зокрема такого проекту, як «ТРАСЕКА» (Транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія). Ця програма побачила світ у травні 1993 р. в Брюсселі та отримала назву «Відродження Великого шовкового шляху».

Дослідженням політики США у Закавказзі присвячено низку робіт передусім американських, російських та азербайджанських дослідників [1]. Проте робіт, які б розглядали геополітичну лінію США щодо Східного Закавказзя в контексті реалізації проекту «ТРАСЕКА» у 90-ті XX ст., наскільки нам відомо, немає. Тому вибрана для дослідження тема є актуальною.

Ініціатива та основна розробка цієї програми належить американському сенатору-республіканцю С. Браунбеку та одному з провідних ідеологів зовнішньої політики Сполучених Штатів З. Бжезинському [5, с. 8]. Слід зазначити, що перший являвся представником азербайджанського лобі в Конгресі США, а другий у 90-ті рр. став співавтором концепції розширення НАТО на схід, яку успішно реалізувала адміністрація Б. Клінтона.

У брюссельській організаційній зустрічі з координації та розвитку транспортного коридору взяли участь представники Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану та Узбекистану. За підсумками зустрічі було прийнято декларацію, яку підписали голови делегацій вище вказаних країн та представник Генерального директорату із зовнішніх зв'язків Комісії ЄС.

У декларації визначено п'ять головних цілей програми «ТРАСЕКА» [14, с. 95]: 1) Розвиток та інтенсифікація транспорту і співпраці у наданні транспортних послуг; 2) Координація дій, планів та заходів у галузі торгівлі та транспорту на регіональному рівні шляхом розвитку кооперації, у тому числі з ЄС; 3) Взаємодія та обмін ноу-хау у галузі транспорту і торгівлі на регіональному рівні; 4) Розгляд та втілення у практику країнами-учасницями конвенцій і угод нормативно-правового характеру з торгівлі та транспорту; 5) Забезпечення відповідності внутрішніх документів і процедур

регламентаційного характеру в галузі торгівлі та транзиту з прийнятими у ЄС технічними нормами і стандартами.

Варто зазначити, що на думку російських аналітиків, головною концептуальною ідеєю програми є мета обійти територію Росії, залишивши її у стороні від наростаючих вантажних потоків [14, с. 98]. Для Сполучених Штатів втілення в життя цього проекту давало можливість долучитись до розробки нафтових родовищ Азербайджану.

Проте, згідно із 907-ю поправкою до «Акту на підтримку свободи» 1992 р. державні органи США де-юре не мали права надавати підтримки офіційному Баку, тому цю функцію взяли на себе американські транснаціональні корпорації (ТНК). До того у 1993 р очоливши Азербайджан. Г. Алієв взяв курс на створення для них дуже сприятливих умов, сподіваючись що таким чином досягне скасування 907-ї поправки.

Цей курс знайшов своє відображення, в підписанні 20 вересня 1994 р. в Баку, у палаці «Гюлістан» першого нафтового контракту, який отримав назву «контракт сторіччя» між Азербайджаном та іноземними нафтовими ТНК. Він передбачав створення міжнародного консорціуму «Азербайджанська міжнародна операційна компанія» (АМОК) для розробки трьох найважливіших нафтових родовищ: Шираг, Азері, Гюнешлі, з загальним запасом нафти у 500 млн. т., обсяг іноземних інвестицій був визначений у розмірі 10–12 млрд. доларів упродовж 10-15 років. Склад учасників консорціуму розподілились таким чином : на частку американських компаній, таких як «Амоко», «Юнокал», «Пензойл» «МакДермотт», припадало біля 40% акцій, британської «Бритиш петролеум» – 17%, російської «ЛУКОЙЛ» і азербайджанської ГКНАР – по 10%. З наведених даних видно, що підписання «контракту сторіччя» відповідало геостратегії Вашингтона в Східному Закавказзі [15, 105].

У концорциумі серед інших учасників знаходились також норвезька «Статойл», японська «Іточу», турецька ТРАО, шотландська «Рамко енерджи», саудівська «Дельта». Ініціатором «контракту сторіччя» вважається «Рамко енерджи», яка ще у 1990 р. утворила групу спільно з «Бритиш петролеум» та «Статойл» для розробки родовища Азері. У майбутньому ця група і стала основою «контракту сторіччя» [15, с. 105].

У подальшому контакти європейських країн з Азербайджаном значно розширились. Так, наприклад, Великобританія міцно увійшла до трійки головних експортерів капіталів до Азербайджану. У республіці діяло понад 100 англійських фірм, яких за кількістю було більше ніж американських. Крім того щорічно підвищувався обсяг британських інвестицій у цьому регіоні, які на 0.8 млрд. дол. перевищували американські капіталовкладення [15, с. 104] Велику зацікавленість в освоєнні азербайджанських нафтових родовищ – Карабах, Шах-Деніз, Ленкораль-Деніз та Талиш-Деніз – виявили російська компанія ЛУКОЙЛ та французькі «Тотал» і «Елф акитен». Поступово закріплювали свої позиції в економіці цієї країни Японія, Іран, Туреччина.

Такі дії збоку конкурентів американських ТНК визвали серйозну стурбованість у колах політичних діячів та аналітиків США. На їх думку, треба було заохочувати активну участь у нафтових проектах в Азербайджані не тільки

великих, але і середніх та дрібних американських фірм. За підтримку інвестицій в Азербайджан активно виступали такі представники американської еліти як колишні держсекретарі Г. Кисинджер та Дж. Бейкер, колишній міністр оборони Д. Чейні, колишні помічники президента з національної безпеки Б. Скоуфорт та З. Бжезинський [10, с. 42]. Останній про Азербайджан казав так: «... оскільки внаслідок свого місце розташування країна є геополітичною точкою опори, Азербайджан можна назвати життєво важливою «пробкою», яка контролює доступ до «пляшки» з багатствами Каспійського моря і Центральної Азії» [2, с. 155].

У зв'язку з тим, що США були зацікавлені у послабленні залежності власної економіки від енергоресурсів країн Перської затоки, Вашингтон надавав великого значення розвитку альтернативних джерел та шляхів постачання енергоносіїв. Звідси необхідність у розробці каспійських нафтогазових родовищ, поряд з економічними, в значній мірі визначали і політичні завдання. Серед них перш за все виділяються такі як «стабілізація демократії і ринкової економіки» в Каспійсько-Чорноморському регіоні та намагання не дати Росії можливості контролювати нафтові ресурси колишніх радянських республік. Ключову роль у виконанні цих завдань відігравав, саме проект «ТРАСЕКА».

На другій Загальноєвропейській конференції з транспорту (о. Крит 1994 р.) були розроблені конкретні технічні проекти, які мали на меті створення у рамках проекту «ТРАСЕКА» сукупності залізничних, автомобільних, морських та повітряних магістралей, що єднають найкоротшим шляхом два кінцеві пункти ст. Дружба (Чимкент) у Казахстані та чорноморський порт Батумі у Грузії.

Для реалізації програми до 1995 р. організовано чотири робочі групи: з торгівлі, автомобільного, залізничного та морського транспорту, які зробили значний внесок для втілення у життя цього проекту. Зазначимо ,що до діяльність цих груп входили і консультанти, що працюють у Брюсселі за контрактом з Комісією ЄС.

Проектно-інвестиційна підтримка збоку ЄС сприяла залученню до проектів транспортного коридору, що створювався, міжнародних фінансових інститутів та приватних інвесторів.

На транспортній конференції «ТРАСЕКА» у Тбілісі (9–10 квітня 1997 р.) були підведені підсумки реалізації проектів та підтверджена наміри на 1998–1999 рр. Ця програма увінчалася в 1999 р. офіційним відкриттям нафтопроводу Баку – Супса та паромної переправи Поті-Іллічевськ [12, с. 5].

Для країн Каспійсько-Чорноморського регіону зацікавлення у реалізації проекту «ТРАСЕКА» полягало у тому, що давало змогу: Азербайджану і Узбекистану знайти постійних споживачів стратегічної сировини та зручний маршрут для її експорту; Грузії, Україні та Молдові – отримати доступ до альтернативних джерел енергоресурсів і стати важливою ланкою у їх транзиті.

Присутність США в Східному Закавказзі, ще більше посилилась після офіційного візиту Г.Алієва до США 28 липня – 7 серпня 1997 р. Під час перебування у президенту Азербайджанської республіки були влаштовані і зустрічі з представниками правлячих кіл Сполучених Штатів. Неодноразово під час таких бесід порушувалось питання про шляхи транспортування каспійської

нафти, в рамках проекту «ТРАСЕКА». На той час існувало три основних варіанта транспортування каспійських енергоносіїв на світові ринки: «північний шлях» (Баку – Грозний – Новоросійськ), «західний шлях» (Баку – Супса – Одеса – Броди – Ґданськ) та «турецький шлях» (Баку – Джейхан). І хоча нафтопровід Баку – Джейхан вважався найдорожчим – вартістю у 3,7–4 млрд. дол.(для порівняння «західний шлях» – біля 1,8 млрд. дол.), – але саме його найактивніше підтримував американський уряд [7, с. 112].

Американських ТНК вклали значні кошти в економіку Азербайджану, отже їхні інтереси відповідно збільшувались. Аби убезпечити власні капітали, США повинні були закріпити досягнути економічні успіхи надійним політичним прикриттям. Уряд країни пішов на встановлення американсько-азербайджанських відносин на найвищому рівні [9, с. 51].

Отже, можна стверджувати, що початок реалізації проектів євразійського і транскавказького коридорів зумовив нові геополітичні реалії, а це означало як зіткнення інтересів країн регіону, так і створення альянсів на основі спільних інтересів. Таким міждержавним об'єднанням, у створенні якого були зацікавлені Сполучені Штати став ГУАМ – альянс Грузії, України, Азербайджану, Молдови. Офіційно його оформлення бере початок з Комюніке про співробітництво, яке було підписано президентами України (Л. Кучма), Азербайджану (Г. Алієв), Молдови (П. Лучінскі) та Грузії (Е. Шеварнадзе) на зустрічі у рамках Ради Європи у Стразбурзі 10–11 жовтня 1997 р. У цьому документі голови держав декларували готовність докладати усіх зусиль для розвитку економічного та політичного співробітництва і висловились за необхідність спільних заходів, спрямованих на «інтеграцію в трансатлантичні структури» як засіб проти загроз суверенітету, демократії та стабільності [4, с. 58].

24–25 листопада 1997 р. за підсумками зустрічі у Баку консультативної групи представників Міністерств закордонних справ чотирьох держав було підписано протокол, у якому офіційно оголошувалось про створення ГУАМ [16, с. 76].

Наприкінці квітня 1999 р. до ГУАМ приєднався Узбекистан, про що було оголошено у заяві президента І. Карімова. Він також висловився про повне співпадіння цілей і завдань групи із національними інтересами своєї країни як з політичної, так і з торгівельно-економічної точки зору. На урочистій церемонії, яка відбулась у посольстві Узбекистану в США, президентами п'яти держав укладено Вашингтонську декларацію, в котрій затверджувалося приєднання Узбекистану до ГУАМ [3, с. 11]. 23–25 квітня І999 р., у Вашингтоні президенти взяли участь у святкуванні ювілейного саміту НАТО, присвяченого 50-й річниці Північно-Атлантичного Альянсу.

Отже, не зважаючи на 907-му поправку до «Акта на підтримку свободи» 1992 р., котра забороняла американським урядовим організаціям допомагати Азербайджану, інтерес Вашингтона до цієї країни не послаблювався протягом 90-х рр. XX ст. Викликано це було насамперед бажанням США контролювати освоєння нафтових родовищ в Каспійському морі, а також шляхи транспортування вуглеводню на світові ринки. Саме тому американські компанії взяли активну участь у підписанні «контракту століття», у реалізації

проекту «ТРАСЕКА», а уряд Сполучених Штатів забезпечив підтримку альянсу ГУАМ, територією якого повинні були проходити комунікації з транспортування каспійської нафти.

Література

1. Барановский С. Россия и ее ближние соседи: конфликты и усилия по их урегулированию / С. Барановский // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 1. С. 34 – 48; Барсегов Ю. Г. Каспий в международном праве и мировой политике / Ю.Г. Барсегов. – М.: Международные отношения, 1998. – 385 с.; Мамедов Р. Нефтяная дипломатия Баку / Р. Мамедов // Международная жизнь. – 2001. – №1. – С.50–59.; Митяева Н.В. Международные аспекты освоения нефтяных ресурсов Каспийского моря / Н.В.Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1998. – №2. – С.115–127; Митяева Н.В. Развитие ситуации в Каспийском регионе и интересы США / Н.В.Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1999. – №11. – С. 87–98; Сестанович С. Политика Соединенных Штатов на Кавказе и в странах Средней Азии / С. Сестанович // Независимая газета. – 1998. – 27 мая [СНГ. – 1998. – №5. – С. 9,14; Смирнов А.Н. Российская геостратегия в Закавказье. Предварительные итоги десятилетия / А. Н. Смирнов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология. Политология. – 2001. – №1. – С. 29 – 43.

2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Американское первенство в мире и геостратегические перспективы. – М.: Международные отношения, 2000. – 256 с.

3. Гаджієв Ш. Україна – Азербайджан: три напрями економічного співробітництва / Ш. Гаджієв // Політика і час. – 1998. – № 6. – С. 10– 13.

4. Гарне Ш., Лебенсон Р. Чи настане мир у Придністров'ї ? / Ш. Гарне, Р.Лебенсон // Політика і час. – 1999. – №1. – С.51– 63.

5. Джалагония В. СНГ. Вместе или врозь? / В. Джалагония //Эхо планеты. – 1999. – № 22-23. – С. 7–11.

6. Земский В. Коллективная безопасность на пространстве Содружества / В.Земский // Международная жизнь. – 1998. – № 11 – 12. – С. 111 – 117.

7. Колчин С. Нефть и газ Каспия – стратегические интересы России // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – 11. – С. 112–119.

8. Кондратюк С., Овсій Н. Чорноморський регіон; реалії та перспективи нафтового шляху «Азія-Європа» / С. Кондратюк, Н. Овсій // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С.6– 14.

9. Мамедов Р. Нефтяная дипломатия Баку // Международная жизнь. – 2001. – №1. – С.50–59.

10. Менон Р. После империи: Россия и Южная часть ближнего зарубежья // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1999. – №5. – С. 31–48.

11. Митяева Е. В. Международные аспекты освоения нефтяных ресурсов Каспийского моря / Е.В. Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1998. – №2. – С. 115–127.

12. Олегов Ф., Броладзе Н. Нефтепровод в обход России открыт / Ф. Олегов, Н. Броладзе // Независимая газета. – 1999. – 20 апреля. – С.5.

13. Прейгер Д. Нафтопровід Одеса – Броди потрібен державницький підхід / Д. Прейгер, О. Нижник // Віче. – 2000. – №11. – С. 88–97.

14.Чернявский С. «Великий шелковый путь» и интересы России / С.Чернявский // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №6. – С.95–98.

15. Чернявский С. Южный Кавказ в планах НАТО / С. Чернявский // Международная жизнь. – 1998. – №. 9. – С. 102 – 108.

16. Шумский Н. Интеграция в Содружестве Независимых Государств: проблемы и перспективы / Н. Шумский // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №11. – С.72–82.

Шайхуллина А.В. Проект «ТРАСЕКА» и геостратегия Вашингтона в Восточном Закавказье, 1993 – 1999 гг.

Рассматривается проект транспортного коридора «ТРАСЕКА» в геостратегических планах США в Восточном Закавказье в 1990-е гг. Показано, что интерес Вашингтона к Азербайджану не ослабевал в течении 90-х гг. XX в. Вызвано это было желанием контролировать разработку нефтяных месторождений в Каспийском море, а также пути транспортировки углеводородов на мировые рынки.

Ключевые слова: *ТРАСЕКА, ГУАМ, США, нефть, Каспийское море, Восточное Закавказье.*

Shayhullina A. Project «TRACECA» and geostrategy of Washington in Eastern Transcaucasia, 1993–1999.

In the article, the project of transport corridor «TRACECA» in the USA geostrategical plans in eastern Transcaucasia in 1990th is considered. The Author shows, that Washington's interest to the Azerbaijan was not slackening during 90th years of the XX century. It was caused by a wish to control the development of oil fields in the Caspian Sea, and the ways of hydrocarbon transportation to the world markets.

Key words: *TRACECA, GUAM, the USA, oil, Caspian Sea, Eastern Transcaucasia.*

Рецензент: **Кривуля О.О.,** канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
07.10.2011

ББК 63.3 : 72.3 : 4 (4 Укр) **Шуфрич Н.І.**

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ З РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Представлено історіографію питання діяльності сільськогосподарських товариств України з розвитку сільськогосподарської дослідної справи другої половини XIX – початку XX століття.

Ключові слова: *історіографія, сільськогосподарські товариства, дослідна справа.*

На сучасному етапі відроджується інтерес дослідників та суспільства до організації суспільно наукових, прикладних та виробничих структур. Це позначилося на проблематиці історичних пошуків, окремі з яких суперечать офіційному радянському погляду відносно становлення вітчизняних наукових закладів, розвитку науки у пореформений період, ролі промислового виробництва у формуванні науково-дослідницьких засад. Тому в останній час актуальними для істориків науки стали роботи, присвячені становленню та розвитку науки в Україні, в тому числі й розвитку сільськогосподарської дослідної справи.

У другій половині XIX – на початку XX століття відбувся економічний розвиток України, що була складовою Російської імперії. На той час з'явилися особливі форми організації науки і просвітницької діяльності – наукові та інші товариства.

Метою автора даної статті є показати історіографічний аспект дослідження діяльності сільськогосподарських товариств України з розвитку

сільськогосподарської дослідної справи у другій половині XIX – на початку XX століття.

Багато російських та українських учених того часу високо оцінювали роль товариств для розвитку наукових досліджень [1].

Діяльність сільськогосподарських наукових товариств у виданнях XIX століття майже не висвітлювалася. Найпершими знайдено статистичні зведення видання Департаменту землеробства. Найстарші чи центральні товариства Росії випускали свої видання (журнали чи газети) і зведені звіти за визначений період років, а також ювілейні видання [2-4]. Окрему інформацію про діяльність сільськогосподарських товариств розміщено у довідниках загального і галузевого характеру дореволюційного періоду, зокрема в енциклопедичному довіднику «Энциклопедический словарь» Ф. А. Брокгауза, І. А. Єфрона» [5, 6], «Большой энциклопедии» під редакцією С. М. Южакова [7], у словнику С. М. Богданова «Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства» [8] та ін.

За радянських часів у 20-х роках XX століття на першорядну роль сільськогосподарських товариств у розвитку дослідництва вказували В. В. Вінер [9], О. Г. Дояренко [10], М. К. Недокучаєв [11]. Праці економічного розвитку 20-х років XX століття М. І. Тугана-Барановського [12], І. Батюка [13], С. В. Бородаєвського [14] досить повно розглядають діяльність кооперативних товариств та організацій.

За радянських часів більш пізнього періоду комплексних робіт, які висвітлювали б наукову діяльність вітчизняних сільськогосподарських товариств майже не виходило. Тільки у 60-ті роки XX століття з'являються праці щодо розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Так, у дисертаційній роботі Н. І. Пшеничного досліджено сільськогосподарську дослідну справу в Росії та Україні від зародження до 1917 року, враховуючи виняткове значення сільськогосподарських товариств у питаннях її становлення [15]. У роботі О. А. Блюмфельда подано аспекти розвитку Московського товариства сільського господарства з наголошенням ролі цього об'єднання на розвиток спеціальної освіти та сільськогосподарської дослідної справи на теренах України [16]. В працях російського історика А. Д. Степанського розглянуто товариства у вигляді елементу надбудови монархічної держави та здійснено аналіз процесу диференціації громадських організацій як науково-суспільного, так і виробничого типу. Він класифікував товариства, розглядав їхні соціально-економічні позиції, взаємини з владою та інше [17]. Окремі роботи А. Д. Степанського та М. Ю. Пашкова подають законодавчі акти про товариства і союзи дореволюційної Росії [18-20].

Кінець XX століття відзначився виходом з друку кількох суттєвих наукових праць вітчизняних істориків О. Ф. Коновця, В. І. Онопрієнка, в яких досліджено створення та діяльність суспільно-наукових об'єднань, що розвивали національно-просвітницьку ідею [21, 22].

Вивчали проблеми сільського господарства й такі наукові структури як природничі товариства. Дослідженням діяльності науково-природничих

товариств в Україні був присвячений перелік наукових праць кінця XX – початку XXI століття [23-25].

Оригінальними відносно теми дослідження, часових та регіональних обмежень в цьому напрямку є наукові роботи О. Я. Пилипчука, В. С. Савчука та інших вчених. На українських землях успішно діяла значна кількість природничих об'єднань серед яких найбільше дослідженими є товариства Києва та Півдня України. Зокрема, помітну роль у розвитку сільськогосподарської науки відіграло Київське товариство дослідників природи (1869-1829 рр.). О. Я. Пилипчук у своїй монографії аналізує організаційно-правові засади та структури цього товариства, а також наголошує на його практичній та консультативній допомозі сільськогосподарським і промисловим установам, міським і земським управам, метеослужбі Києва (очищення води в місті, боротьба з епідеміями, розвиток бджільництва, шовківництва тощо) [26]. А В. С. Савчук у власній монографії, яка є комплексним дослідженням, здійсненим на основі архівних джерел, розглянув формування та розвиток природничонаукових товариств Півдня України. Він проаналізував фінансову, адміністративну та організаційно-наукову діяльність товариств, урядову політику щодо громадсько-наукових організацій регіону, взаємовідносини з місцевими органами самоврядування, іншими виробничими організаціями, діяльність в галузі освіти [27].

Не дивлячись на значний вищенаведений перелік наукових робіт, аспект діяльності сільськогосподарських товариств, їхній вплив на розвиток аграрного сектору економіки, дослідної справи, аграрної науки, освіти кінця XIX – початку XX ст. все ще потрібно досліджувати.

Дисертаційне дослідження економічного спрямування про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні виконане А. О. Пантелеймоненко – це єдина комплексна робота кінця XX століття [28]. В ньому простежується зародження, основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств і робить висновки про їх економічну значимість. Автор також констатує, що сільськогосподарські товариства виступали ініціаторами створення дослідних установ та освітніх фахових закладів.

Історико-наукові дослідження з вітчизняної дослідної справи набули регіонального аспекту у 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. Так, історії та науковій спадщині найстарішої дослідної установи України – Полтавській сільськогосподарській дослідній станції ім. М. І. Вавилова – присвячено цілий ряд наукових праць В. А. Вергунова, Н. П. Коваленко, О. В. Сайка, Г. Власової та ін. [29-32]. Роботи частково розкривають значення організаційної та наукової діяльності Полтавського товариства сільського господарства.

В цей же час при вивченні історії України постала необхідність розгляду аграрної історії. Тому з'явилися аналітичні роботи з цієї тематики. Такі як праці Т. А. Балабушевич «Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст.» та В. М. Ботушанського «Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX – початок XX ст.)» [33, 34]. В. М. Ботушанський, при аналізі змін господарства регіону вказує на позитивний вплив діяльності сільськогосподарських товариств [34, с. 173]. Прикро, що у загальному навчальному посібнику П. П. Панченка

«Аграрна історія України» не вказується важливість діяльності цих галузевих об’єднань [35].

На сучасному етапі вчені серйозно підходять до радянської спадщини. Від своїх попередників їх відрізняє нова методологія, характерна звільненням від застарілих стереотипів. Особливо це стосується перенесення центру ваги з центральноімперських об'єднань на регіональні, пошуку національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Українські дослідники висунули концепції, що збагачують уявлення про місце об'єднань сільськогосподарських виробників у розвитку аграрної науки, освіти та видавничої справи передреволюційних десятиліть.

Головна увага істориків-аграріїв зосереджується на характеристиці політики уряду, якісних змінах в аграрному секторі впродовж всієї історії країни, аналізі показників товарності сільського господарства. На другий план відійшли заходи із залучення капіталів на розвиток сільськогосподарської науки, організаційні структури, завдяки яким відбувалося піднесення агротехнічного рівня аграрного сектору.

Сучасний історик науки В. І. Онопрієнко у власному навчальному посібнику «Історія української науки XIX – XX століть» говорить про велике практичне значення науково-просвітницьких товариств у становленні вітчизняної аграрної науки та освіти. Він наголошує на винятковій ролі у розвитку сільськогосподарської дослідної справи тих товариств, які з'явилися у губерніях України, у першій половині XIX століття. До їхніх завдань входило зібрання точних і докладних відомостей про стан землеробської промисловості у краї, розповсюдження сільськогосподарських знань, проведення нарад сільських хазяїв з питань покращення способів виробництва, проведення дослідів, спостережень і досліджень, випробування нової сільськогосподарської техніки» [36, с. 81].

Питання регіональної історії дослідної справи в Україні в останнє десятиліття одержало новий розвиток. З сучасних позицій висвітлює проблеми становлення та функціонування мережі дослідних установ на Київщині О. О. Завальнюк. Авторка вказує на первинну роль у науковій діяльності сільськогосподарських товариств регіону [37, 38]. Важливість дослідницької діяльності сільськогосподарських товариств Харківщини показано у роботах О. Ф. Глоби [39, 40]. Про передумови створення та діяльність Київського товариства сільського товариства та сільськогосподарської промисловості, а також вклад окремих вчених пише Н. Г. Чайка [41-43].

До складу сільськогосподарських товариств входили великі землевласники, котрі, як правило, на своїх землях мали переробні підприємства. Вони були дуже зацікавлені у швидкому впровадженні наукових розробок у виробництво, тому входячи до складу галузевих об'єднань, фінансово забезпечували та всіляко підтримували науково-дослідницьку роботу фахівців, що працювали у структурних підрозділах товариств. Фахівці, які працювали у товариствах, повинні були мати високий фаховий рівень підготовки. З цією метою землевласники створювали фахові навчальні заклади. Сучасні науковці, звертаючись до виробничого спадку відомих поміщиків

країни або досліджуючи певну проблему сільськогосподарської науки, освіти чи виробництва торкаються проблем діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України.

Сучасні автори В. М. Ботушанський, О. В. Ботушанський, І. О. Мудрик, Л. А. Даниленко, Н. Р. Темірова, В. В. Ковалінський у своїх роботах змінюють уявлення про місце поміщицького землеволодіння в аграрному секторі передреволюційних десятиліть [44-47]. Дослідники, з метою надання об'єктивної оцінки відносинам у великому поміщицькому виробництві, прослідкують їхню меценатську роль у становленні сільськогосподарської науки та освіти, вказують на значення діяльності перших сільськогосподарських об'єднань, членами яких були крупні земельні власники.

Певну групу наукових праць досліджуваного періоду становлять сучасні публікації про просвітницьку діяльність окремих галузевих товариств та їхніх членів – українських учених. Так, у власних роботах діяльність товариств Правобережної України досліджували В. А. Вергунов, В. П. Баран та інші [48, 49].

Діяльності вітчизняних сільськогосподарських товариств присвячена ціла низка публікацій дослідників у випусках збірки «Історія української науки на межі тисячоліть», що виходила до недавнього часу під редакцією доктора біологічних наук, професора О. Я. Пилипчука [50]. Одним із їх аспектів є історія сільськогосподарської науки, аграрної справи, діяльність галузевих товариств та земств наприкінці XIX – початку XX ст. Так, статті В. А. Вергунова, О. О. Завальнюк, М. Стегнея були присвячені діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України [51, 52, 53]. Важливою науковою роботою стосовно становлення та розвитку наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття стало дисертаційне дослідження Н. Г. Чайки [54].

Таким чином, існує значний пласт науково-історичних джерел, що висвітлюють діяльність сільськогосподарських товариств на українських землях досліджуваного періоду. Однак, відсутній цілісний погляд на значимість науково-освітнього напряму їхньої роботи. Історики комплексно не розкривали роль сільськогосподарських товариств та наукових закладів, говорячи про їх важливий вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва. Не можна вважати з'ясованими всі аспекти та напрями діяльності цих виробничо-просвітницьких об'єднань.

Література

1. Менделеев Д. И. Какая же Академия нужна в России? // Новый мир. – 1966. – № 12. – С. 182; Полянська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. – 3-є вид. – Т. 2.: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К. : Либідь, 1995. – с. 382; Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. – М. : Наука, 1988. – с. 15.

2. История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года / Сост. А. И. Ходнев. – СПб. :Тип. т-ва «Общественная польза», 1865. – 667 с.

3. Горбунов Н. П. Краткий обзор 50-летней деятельности Императорского Московского общества сельского хозяйства с 1820 по 1870 гг. – М., 1871. – 23 с.

4. Боровский М. П. 1878 – Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 гг. – Одесса : Тип. П. Францева, 1878. – 76 с.

5. Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А, Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, кн. 57. – С. 414-419.

6. Синдикаты Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А, Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXX, кн. 59. – С. 8-22.

7. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1903. – Т. 17. – С. 240-241.; Т. 18. – С. 470-471.

8. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства. – К., 1895. – 1446 с.

9. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений 1840-1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии. – М. : Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 112 с.

10. Дояренко А. Г. Роль опытного дела в системе государственного строительства. Избр. соч. – М., 1926. –Т. 1. – 345 с.

11. Недокучаев Н. К. История сельскохозяйственного опытного дела // Опытное дело в полеводстве. Теория и практика. – М. : Гос. изд.-во, 1929. – С. 3-41.

12. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. Изд-второе. – М., 1918. – 496с.

13. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на україні. – Харків, 1925. – 68 с.

14. Бородаєвський С. В. Історія кооперації. – Прага, 1925. – 438 с.

15. Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции : автореф. дис. … докт. с.-х. наук. – К., 1964. – 59 с.

16. Блюмфельд О. А. Из истории Московского общества сельского хозяйства // Материалы по истории земледелия СССР / АН СССР, Ин-т истории. – М., 1952. – С. 617-630.

17. Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX-XX вв. – М., 1980; Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX – XX вв. – М., 1982.

18. Степанський А. Д. Тимчасові правила про суспільства і союзи в дореволюційній Росії // Народний депутат. – 1990. - № 10. – С. 107-113.

19. Пашков М. Ю. З часів тих далеких. Доля неформальних рухів у Росії // Народний депутат. – 1990. - № 10. – С. 11-116.

20. Пашков М. Ю. Російське імперське законодавство і формування цивільного суспільства на Україні XIX-XX ст. Доповідь на Першому конгресі Республіканської асоціації україністів. – К., 1991.

21. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.

22. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907-1921 роки. – К., 1998. – 243 с.

23. Барбарыч А.М. Научные общества естествоиспытателей // Развитие биологии на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1. – С. 143-149.

24. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю.В. Павленко, СП. Руда, С.А. Хорошева, Ю.О. Храмов. – К. : Видав, дім «Академперіодика», 2001. – С. 374-391.

25. Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Під ред. А.З. Москаленка, О.Ф. Коновця. – К.: Хрещатик, 1992. – 240 с.

26. Пилипчук О.Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / МНО УРСР. Київ. держ. пед. ін-т. ім. О.М. Горького. – К.: КДПІ, 1991. – 100 с.

27. Савчук В.С. Естественнонаучные общества юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.

28. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX - початок XX ст.): Дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Полтавськ. с.-г. ін.-т. –Полтава, 1994. – 200 с.

29. Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / За ред. В.А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.

30. Вергунов В.А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук, праць /Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.7. – С. 18-22;

31. Коваленко Н.П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року): Автореф. дис... канд. с.-г. наук. – К., 1997. – 16 с.

32. Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX - початок XX сторіччя) // Наслідки наук, пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. – Ч. 1. – Чабани, 1996. – С. 50-56.

33. Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст. / АН України. Ін-т історії України. – К.: Наук, думка, 1993. – 140 с.

34. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX - початок XX ст.). – Чернівці: Золоті літаври, 2000. – 337 с.

35. Панченко П.П. Агарна історія України : навч. посібник для студентів і викладачів с.-г. закладів освіти III – IV рівнів акредитації. – К. : Просвіта, 1996. – 405 с.

36. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX – XX століть : навч. посібник. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.

37. Завальнюк О. О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.7. – С. 75-82.

38. Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX - початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – К., 2003. – 19 с.

39. Глоба О. Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX - початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 – К., 2004. – 20 с.

40. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насіннєвої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.7. – С. 47-52.

41. Чайка Н. Г. Передумови створення Київського товариства сільського товариства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204-210.

42. Чайка Н. Г. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського товариства та сільськогосподарської промисловості // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) /УААН, ЦНСГБ, М-во аграрн. політики України, Луган. держ. аграрн. ін-т. – К., 2000. – С. 25-26.

43. Чайка Н. Г. Наукова та організаційна діяльність професора С. М. Ходецького в Київському товаристві сільського товариства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 232-237

44. Ботушанськький В.М., Ботушанський О.В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 260 с.

45 Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. – Суми : Слобожанщина, 2003. – 192 с.

46. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк : ДонНУ, 2003. -319 с.

47. Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – К. : Пресса Украины, 2003. – 388 с.

48. Баран В. П. Дещо з історії забутого товариства // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип.2 (2). – С. 86-90.

49. Вергунов В. А., Баран В. П. Перші кроки на шляху до інституту. (До 100-річчя заснування Інституту землеробства Української академії аграрних наук) // Зб. наук, праць Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-ту землеробства УААН. – К. : Нора-прінт, 2000. – Вип.3-4. – С. 121-127.

50. Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 1999-2010. – Вип. 1-50.

51. Вергунов В. А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.. 7. – С. 18-22.

52. Завальнюк О. О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.. 7. – С. 75-82.

53. До історії заснування Південно-Західного товариства ветеринарних лікарів / Стегней М. // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.. 7. – С. 182-183.

54. Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Н. Г. Чайка ; Нац. акад.. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. бібліотека – К., 2005. – 22 с.

Шуфрич Н. И. Историографический аспект исследования деятельности сельскохозяйственных товариществ Украины по развитию сельскохозяйственного опытного дела (вторая половина XIX – начало XX ст.).

Представлена историография вопроса деятельности сельскохозяйственных товариществ Украины по развитию сельскохозяйственного опытного дела второй половины XIX – начала XX столетия.

Ключевые слова: *историография, сельскохозяйственные товарищества, опытное дело.*

Shufrich N.I. Historiographical aspect of the research of agricultural companies of Ukraine for the development of agricultural research (the second half of the XIX- early XX century).

This paper presents the historiography question of the agricultural associations of Ukraine on the development of agricultural experimental work in the second half of XIX - early XX century.

Key words: *historiography, agricultural associations, experimental work.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
26.08.2011

УДК 930+94

Атоян А.І.

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано процеси стрімкої радикалізації політичних поглядів інтелігенції, передумови виникнення перших політичних партій, їх програмові засади.

Ключові слова: *інтелігенція, гурток, партія, радикалізація, революція.*

Історичний досвід доводить, що необхідною умовою самовизначення кожної нації, зокрема на шляху реалізації ідеї державного будівництва, є наявність у соціальному організмі суспільства достатньо впливового прошарку інтелектуальної еліти. Аналіз стану еліти, в тому числі її вибору щодо спрямування своєї активності, має суттєве значення для розуміння процесів державотворення, їх наукового усвідомлення.

Не дивлячись на значну кількість праць, які так чи інакше торкаються аналізу проблеми розвитку вітчизняної еліти у другій половині XIX ст. [1], еволюції її поглядів [2;3;4;5;6], на нашу думку, процеси радикалізації програмових засад в означений період залишаються поза увагою дослідників. Метою цієї статті є вивчення передумов та безпосередніх проявів радикалізації проявів інтелігенції Наддніпрянщини у другій половині XX ст., для реалізації якої необхідно: дослідити соціальні зміни в українському суспільстві, економічні передумови політизації інтелігенції та поступової радикалізації її поглядів, наслідки означених процесів.

У результаті модернізації економічної та соціальної сфер українського суспільства у другій половині XIX ст., докорінно змінюються соціальні умови існування елітного прошарку: ускладнюється структура населення, змінюється повсякденне життя, виникають нові соціальні верстви українського суспільства – підприємці, промисловці українського походження, зростає кількість української інтелігенції, формується промисловий і сільськогосподарський пролетаріат. Життя потребувало нового прагматичного мислення, яке у свідомості підприємців доби модернізації потребувало посилення переплетення елементів традиційного господарювання, з народними традиціями та побутовими звичками. Внаслідок цього усвідомлення національних цінностей досить мирно уживалося зі сприйняттям нових європейських технологій, наукових здобутків, впливів російської культури.

У системі цінностей індустріального суспільства основне місце посідає приватна власність, право володіння нею. Важливо, що українські підприємці, які вийшли з народних низів, одними з перших у Російській імперії не лише переймалися, а й в реальному житті проводили політику соціального партнерства з робітниками своїх підприємств. Модернізаторська еліта вимушена була сприймати робітників як партнерів по виробничому процесу. Звідси їхня увага до добробуту, освіти, культурного рівня робітників своїх підприємств. Отже, реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. створили умови для наступного розшарування населення на зламі XIX – XX ст. [7].

Слід зазначити, що у пореформений період, під впливом розвитку капіталістичних відносин посилився процес розшарування нижчих категорій населення міста, збагатіла верхівка міщан перетворювалась на міську буржуазію. Із середніх верств, які становили основну масу цехових та міщан, формувалася дрібна буржуазія, а їх зубожіла частина поповнювала ряди робітників. Аналогічні процеси спостерігались і в середовищі купців – населення торгової спеціалізації. До кінця 90-х рр. їх кількість і питома вага скоротились на 0,27% [8, с. 64-65]. Серед міських станів населення окремо виділяється малочисельний стан почесних (спадкових) громадян. Цей становий інститут виник у 1832 р., він об'єднував вихідців з міщанства та духівництва, науковців, що мали вчені ступені, артистів імператорських театрів тощо. Із станом почесних громадян тісно пов'язане походження категорії інтелігенції в Росії, в тому числі і в Україні. Отже, у добу модернізації поряд з процесами трансформації усталених соціальних груп відбувалося формування інтелігенції.

Інтелігенція почала виділятися в окрему, специфічну соціальну групу ще в XVIII ст. і сформувалась не штучно, а внаслідок потреб суспільства. Від поміщиків та буржуазії вона відрізнялась відсутністю власності на засоби виробництва, а від робітників і селян тим, що займалась не фізичною, а розумовою працею. Статус інтелігенції не стільки змінювався, а скоріше розширювався, за рахунок ускладнення спеціалізації: лікарі, юристи, інженери тощо. На рубежі XIX – XX ст. соціальна природа інтелігенції докорінним чином змінилася: завершився процес її формування як особливої соціально-професійної верстви, змінюються соціальні джерела її формування. Інтелігенцію другої половини XIX ст. можна умовно поділити на дві групи – тих, хто займався невиробничою діяльністю та тих, хто знаходився на державних, адміністративних та громадських посадах. І з кожної групи виділялись представники, що репрезентували українську еліту.

На думку І.Лисяка-Рудницького, інтелігент – це той, чиїм основним призначенням, "суспільною функцією є творення і збереження духовних цінностей". Ті, хто займається господарською діяльністю, підприємництвом, торгівлею, а також, хто знаходиться на військовій службі, не належать до інтелігенції, не зважаючи на те, що мають вищу освіту, тобто "офіцер або купець з університетським дипломом не є інтелігентом у точному значенні". Проте, до інтелігенції належать творці культурних та духовних цінностей – науковці, вчителі, журналісти, письменники, художники, юристи, лікарі, священики [9, с.20].

Основна причина формування нової соціальної верстви – економічна. Індустріалізація виробництва, запровадження машин, нових виробничих технологій потребували кадрів – інженерів, техніків, технологів. Попит на освічених людей, спеціалістів у різних сферах знань стимулював систему освіти. Отже важливим чинником становлення національної інтелігенції став розвиток освіти. Ускладнення виробничих процесів було тісно пов'язано зі станом науки, розвитком фундаментальних природничих і прикладних технічних дисциплін. Досягнення в освітянській та науковій сфері були неможливі без піднесення культури, високої та повсякденної, що також було

передумовою становлення національної інтелігенції. Кадри технічної інтелігенції традиційно готувалися в столичних університетах та вищих навчальних закладах. На периферії імперії на Півдні та у Південно-Західному краї, де набирав сили процес індустріалізації, пов'язаний з розвитком гірничовидобувної, металургійної, машинобудівної, легкої промисловості, технічно грамотних кадрів не вистачало. З огляду на це наприкінці XIX ст. завдяки заходам гірничопромисловців та інших підприємців в Україні виникають вищі навчальні заклади технічного профілю.

Найчисленніший загін української інтелігенції становило вчительство. В добу великих реформ відчувався сильний потяг до освіти, знань, особливо точних, технічних наук серед нижчих станів населення. Завдяки шкільній та земській реформам остаточно витворюється система початкової освіти, яка складалася з міністерських, церковнопарафіяльних, земських шкіл.

Найбільш складним було становище сільського вчительства. Більшість фахівців з кращою підготовкою залишалися в губернських і повітових містах. Усього в селах України за даними на 1898 р. нараховувалося 27 тис. вчителів, 755 тис. учнів, близько 14 тис. шкіл [10,с.20]. Основним джерелом формування сільської педагогічної інтелігенції були представники нижчих станів. У 1881 р. серед сільських вчителів в Україні були вихідці із сільського духовенства – 44,1%, селян – 26,7, міщан, ремісників – 8, солдатських чинів – 4%, тобто 2/5 (близько 40%) їхнього складу рекрутувалося з нижчих станів суспільства. Тобто, більшість сільської інтелектуальної еліти формувалося саме з селянського середовища – духовенства та селян, майже 71% [11,с.9-11].

Особливу групу становить творча інтелігенція – літератори, публіцисти, музиканти, діячі театру, університетські професори, вчені тощо.

Українська інтелігенція формувалася в спільних умовах з російською інтелігенцією, але мала свої специфічні риси. По-перше, процес формування освічених людей в Україні мав сповільнений характер. Причиною цього явища стала національна та русифікаторська політика царизму, а інтелектуальні сили зосереджувалися в основному у двох північних столицях. По-друге, з причини засилля іноземного капіталу конкуренція з закордонними спеціалістами була гальмом у розвитку вітчизняної технічної інтелігенції. По-третє, частина української інтелігенції переймалася революційними ідеями й поповнювала лави загальноросійського визвольного руху, тим самим збіднюючи власний національно-визвольний рух. По-четверте, діяльність та свідомість нової української інтелігенції мала національно орієнтований характер. Вона виступала рушієм та ідеологом культурно-національного відродження в Україні.

У свідомості української інтелігенції провідною рисою була ідея народництва. Свою мету український інтелігент вбачав у служінні народові, під яким він розумів не повнокласове суспільство, а лише селянські маси. Народництво було непохитною програмою життя інтелігента, яку він усіляко зберігав від спокус та порушень, у здійсненні якої він вбачав сенс свого існування. Ідеологія та практика народництва сприяли поширенню серед української інтелігенції соціалістичних ідей, які набули специфічної форми аграрного соціалізму.

Особливе місце в соціальній структурі суспільства посідає студентство. Від інтелігенції студентство відрізняється за віком, особливостями психічного складу, соціальною поведінкою, матеріальним та суспільно-правовим становищем під час навчання. За своїми суспільними функціями студентство, на думку Н. Шип, є "не часткою, а резервом інтелігенції" [12,с.21]. Випускники середніх спеціальних та вищих навчальних закладів поповнювали лави інтелігенції, коли ставали причетними до витвору та збереження культурних та національних цінностей.

Важливим елементом українського індустріального суспільства є розвиток національного руху та національної самосвідомості. Для кращих представників української модернізаторської еліти характерним було поєднання духу підприємництва, комерційного азарту з національним духом, що знаходило вияв в активній підтримці українського національного руху, його діячів. Представники різних поколінь двох родин і Яхненків, і Семиренків багато зробили для розвитку української культури, літератури, театру, освіти, науки. Так, В.Ф. Семиренко зробив значний фінансовий внесок для купівлі власного дому Наукового товариства ім. Шевченка, де останнє на чолі з М.С. Грушевським, розгорнувши широку наукову діяльність, щоб утримувати власну друкарню, бібліотеку, музей, складські приміщення, звернулося за підтримкою до наддніпрянців. Відразу ж відгукнувся В.Ф. Семиренко, який 1912 р. пожертвував, за свідченням племінника В. Леонтовича, 100 тис. крб. золотом [13,с.24]. Згодом він заповів уже Українському науковому товариству свій розкішний особняк у Києві [14,с.288].

Отже, залучення підприємницької еліти до національних справ та взаємодія її з духовною елітою України мали велике значення для розвитку української науки, культури, освіти, підприємництва, будівництва тощо. Їх спільна робота сприяла формуванню української національної ідеї і була націлена на підвищення добробуту українського народу у другій половині ХХ ст.

Наприкінці ХІХ століття відбувається політизація національного руху на Наддніпрянщині. Як і в Галичині, вона була пов’язана з приходом нового покоління української національної еліти.

Старше покоління української національної еліти переважно переймалося одним питанням: скасуванням мовних заборон через ліквідацію Ємського указу. Якщо й говорилося про інші політичні права українців, то тільки у дуже туманному й загальному контексті, як про завдання боротьби за "загальні демократичні свободи". Культурництво старших представників української еліти прикривало політичні відмінності між ними й маскувало організаційну слабкість українського руху, що був представлений декількома українськими гуртками, організаціями та громадами. Центрами українського руху були університети, гімназії та середні школи. За повідомленнями поліції, наприкінці ХІХ ст. загальна чисельність учасників національного руху становила 438 чол., з них понад сотню припадало на Київ [15,с.19].

У 1897 р. В. Антонович та О. Конисський очолили створену з представників усіх громад в Україні Загальну українську організацію (ЗУО). Вона виконувала роль координатора української діяльності та намагалася

надати культурницькому рухові певної організаційної структури, об'єднавши усі громади у вільну федерацію на чолі якої стояла рада, що таємно збиралася щотижня в Києві. Члени організації намагалися розвинути культурницьку діяльність під прикриттям земств на Лівобережній Україні.

Така ситуація не могла вдовольнити молодших діячів національного руху, громадська активність яких розпочалася у 1890-х рр. Відсутність власної чіткої політичної програми на тлі успіхів українського руху в Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій боляче вражала їхні амбіції. Завдяки діям молодшого покоління з ідеологічно й організаційно невиразного "українофільського" руху виникають перші українські групи з чіткими політичними вимогами. Улітку 1891 р. під час літніх канікул у Полтаві з'явились харківські студенти І.Л.Липа, М.Г.Байздренко, М.М.Базькевич і студент Київського університету В. Боровик. Працюючи на Полтавщині, вони у вільний час побували на могилі Т.Г.Шевченка в Каневі. Тут вони вирішили заснувати таємне українське товариство – "Братство тарасівців". Після канікул, повернувшись до Харкова, приступили до створення осередку тарасівців. Цим же зайнявся В.Боровик у Києві, а М.Байздренко в Дерпті. Вони пройнялись ідеями необхідності широкої праці на ниві відродження української культури, уживання української мови в повсякденному житті, навчальних закладах, книгодрукуванні, державних установах України. Так виникла організація "Молода громада". До неї, разом із тарасівцями, входило понад 20 чоловік. Безпосереднє керівництво здійснював І. Липа й М. Яценко. Можна припустити, що на рівні місцевих гуртків організація мала 2-3 ступені. Існувало керівне ядро з кількох найбільш надійних і досвідчених членів, у тому числі керівників підгруп, завідуючого бібліотекою, скарбника тощо. Одноосібних керівників (голів) гуртки й братство в цілому, очевидно, не мали, що було притаманне українському руху XIX - початку XX ст. Рядові братчики, вірогідно, поділялись на підгрупи на чолі із представниками керівного ядра. Однак вищезазначені елементи структури не набули чіткої ієрархічної системи й немає жодних підстав стверджувати про їх наявність у кожному місцевому осередку [16,с.38].

У містечку Глинські біля Ромна в кінці літа 1891 р. було складено програму товариства: "Самостійна суверенна Україна; соборна, ціла й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й хама, у будучому без класової боротьби; Федеративна в середині, цебто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини; гетьман, як президент, і сейм; мета держави – перед усім і над усе удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртового гандлю, трудова повинність, загальна державна аксекурація, загальна державна й обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія; боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свавільними утисками; ...Україна для українців, себто, що визнають себе українцями; культура нації і своя наука, своя краса, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог; не ми будемо коли Вкраїні волі й долі не здобудемо" [17,с.36].

Харківський гурток тарасівців та молодогромадівців проіснував до кінця квітня 1893 р. і припинив своє існування по причині арештів і судового переслідування.

Отже, завдяки політизації українського національного руху та виходом на політичну арену молодшого покоління з ідеологічно й організаційно невиразного "українофільського" руху виникають перші українські групи з чіткими політичними вимогами. Діяльність "Братства тарасівців" засвідчила, що в середовищі нової української національної еліти продовжувався процес пошуку шляхів національного, політичного та соціального визволення українського народу. Виходячи з цього, можна стверджувати, що тарасівці започаткували своєю діяльністю формування нової політичної еліти України, джерелами поповнення в майбутньому були саме культурницька, наукова, освітянська, економічна еліта.

У лютому 1900 р. з'явилась перша в Наддніпрянській Україні політична партія – Революційна українська партія (РУП). Її засновниками були студенти університету, технологічного та ветеринарного інститутів Д.Антонович, М.Русов, Л.Мацієвич, Б.Камінський, Д.Познанський, А.Жук, Б.Мартос, В.Фоменко, А.Королевич, О.Коваленко, Ю.Коллард. У першому програмному документі – брошурі М.Міхновського "Самостійна Україна", проголошувався примат єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від Карпат по Кавказ. Головним у діяльності РУП була пропагандистська робота: видання газет та брошур , листівок, звернених до українських селян та робітників, інтелігенції [18,с.6].

Серед усіх українських нелегальних груп РУП була не єдиним, але найактивнішим провідником лінії на політизацію українського руху. За перші три роки свого існування вона розгорнула мережу місцевих організацій у Києві й Лівобережній Україні та індивідуальних членів у інших регіонах, утворила Центральний комітет у Києві та Зарубіжний комітет у Львові. Головним напрямом її діяльності була інтенсивна пропаганда серед селян і робітників. Отже, РУП поклала початок новій традиції в розвитку українського руху: завдяки діяльності її активістів цей рух вперше пов'язався з масовим селянським. Так, весною 1902 р. Полтавською губернією прокотилася хвиля селянських заворушень. їхньою головною причиною послужив неврожай 1901 р. Зерна не вистачало навіть для посіву. У березні 1902 р. селянські юрби нападали на поміщицькі маєтки, самовільно забираючи зерно й харчові продукти. В окремих випадках справа дійшла до підпалів поміщицьких маєтків. Неспокій перекинувся і на сусідню Харківську губернію. Селянський бунт припинився тільки після втручання війська. 936 українських селян були покарані, кинуті до в'язниці або віддані в арештантські роти. Селянські громади зобов'язали сплатити поміщикам 900 тис. рублів як відшкодування за завдані збитки.

Отже, внутріпартійні суперечки, розчарування позицією старшого покоління, відсутність єдиної позиції щодо майбутнього устрою України призвели до фрагментація українського політичного табору, що виявилося вкрай несвоєчасно з огляду на події 1905 р.

Отже, не звертаючи увагу на малочисельність української національної еліти, відсутність політичного досвіду та єдності у поглядах на майбутнє України,

недорозвиненість української національної ідеї тощо, не завадило їм невтомною працею готувати ґрунт для майбутнього революційного вибуху на початку ХХ ст.

Таким чином, формування української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося у певних специфічних обставинах: по-перше, колоніальна та русифікаторська політика російського царизму штучно уповільнювала процес формування освічених людей в Україні; по-друге, нерівні умови конкуренції з закордонними спеціалістами гальмували розвиток вітчизняної технічної інтелігенції; по-третє, частина української інтелігенції переймалася революційними ідеями й поповнювала лави загальноросійського визвольного руху; по-четверте, національно орієнтована інтелігенція виступала рушієм та ідеологом культурно-національного відродження в Україні. У другій половині ХІХ ст. духовна еліта виконувала функції, серед яких можна виділити наступні: по-перше, пропаганда української культури, зокрема, з питання легалізації української мови; по-друге, пасивна та активна діяльність у процесі націотворення. Загалом, наприкінці ХІХ ст. відбувалося інтелектуальне визрівання нації, а це означало відновлення втраченої еліти. Основними напрямками суспільно-політичної думки зазначеного періоду були: по-перше, народницько-демократичний, логічним продовженням якого став автономістський напрям практичної діяльності української національної еліти по реалізації української національної ідеї – боротьба за автономію України у складі демократичної Росії; по-друге, консервативний, який репрезентував у подальшому самостійницький напрям діяльності інтелектуальної еліти у реалізації національної ідеї на здобуття повної державної незалежності. Плюралізм думок, відсутність харизматичного, національно-визнаного лідера, слабкість як одного, так і іншого напряму, незначний досвід політичної боротьби (порівняно із західними країнами), романтизм представників визначеної частини еліти, відсутність прагматизму та незначна фінансова підтримка національного руху не впливало на єдність дій у національній справі. З приходом нового покоління української національної еліти у громадське, суспільно-політичне та економічне життя в країні починається її політизація та формування української політичної еліти з різних елітних прошарків. Саме новонароджені представники політичної еліти вели активну діяльність з націотворення, в потенційному вияві якої повинні були поставати і питання державотворення.

На наш погляд, у подальших дослідженнях потребує більш детального висвітлення питання соціальних джерел формування інтелігенції у другій половині ХІХ ст., вплив української еліти на погляди російської інтелігенції, еволюція поглядів окремих видатних представників інтелігенції.

Література

1. Українська еліта в контексті вітчизняної історії: монографія / Бодрухин В.М., Дяконіхін А.В., Литвиненко В.Ф. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. – 256 с.
2. Українська ідея. Історичний нарис. – К.: Наукова думка, 1995.
3. Діяк І.В. Українська національна ідея: Шлях до Великої України / І.В. Діяк. – К.: Укрполіграфсервіс, 2005. – 335с.
4. Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність / А.П. Коцур.– Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 350 с.

5. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза,. 2000. – 360 с.
6. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. - Київ: Альтернативи, 1999. - 336 с. - (Україна крізь віки. - Т. 9).
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. товарищества Художественной печати, 1904. – Т. 33. – 317 с.С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. – СПб.: Тип. Эл.Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – 300 с. С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. товарищества "Народная польза", 1905. – Т. 48. – С.2.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. товарищества "Народная польза", 1905. – Т. 48. – С.64 – 65.
9. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та критики укр. суспільно-політ. думки. – [Б. м.], 1973. – С.20.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: Тип. товарищества "Народная польза", 1905. – С.20.
11. Университеты и средние учебные заведения по переписи 20 марта 1880 г. СПб., 1880.
12. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XX ст.). Историко-социальный очерк / Н.А. Шип. – К.: Наук. думка, 1991. – С.20.
13. Розгін І. Володимир Л. Симиренко: Короткий нарис життя та наукової й громадської діяльності. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1960. – С.24.
14. Нариси з історії Києва: Навч. посібник / М.Б. Кальницький, Д.В. Малаков, О.В. Юркова та ін. – К.: Генеза, 2002. – С.288.
15. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / О.Геомайзе. – Т.1. Революційна партія (Р.У.П.). – К.,1926. – С.19.
16. Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – №5, №6. – С. 38.
17. Геращенко Т. "Братерство тарасівців" у спогадах і документах / Т. Геращенко // Розбудова держави. - 1996. - №1 - С. 36.
18. Левицька Н. Студентство України на зламі століть / Н. Левицька // Історія України. – 1998. – №17, №19. – С. 6.
19. Бєльдюгін В.А. Роль української національної еліти у формуванні української національної ідеї у XIX – на початку XX ст. / В.А. Бєльдюгін // Нариси соціальної історії України (друга половина XIX – XX ст.): Монографія / В.П.Михайлюк, О.О.Кривуля, Г.І.Корольова, В.А.Бєльдюгін, Ю.А.Кравець, О.М.Сапицька, Т.О.Дорош, І.В.Симоненко; за ред. проф. В.П.Михайлюка. – Луганськ, 2011. – 252 с.

Атоян А.И. Радикализация политических взглядов интеллигенции Надднепрянщины во второй половине XIX в.

Проанализированы процессы стремительной радикализации политических взглядов интеллигенции, предпосылки возникновения первых политических партий, их программные принципы.

Ключевые слова: *интеллигенция, кружок, партия, радикализация, революция.*

Atoyan A.I. Radikalisatoin of political looks of intelligentsia of Naddniprianschyna is in the second half of XIX of century.

The processes of swift радикализации of political looks of intelligentsia, pre-condition of origin of the first political parties, their programmatic principles, are analysed.

Keywords: *intelligentsia, group, party, radikalisatoin, revolution.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.11.2011

УДК 94(477)“14/16”

Барановський Ф.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ПОСАДИ В XVI-XVII СТ.

Розглянуто виникнення інституту гетьманської влади на українських землях у XVI-XVII ст. Визначені його владні повноваження та взаємодію з іншими козацькими органами влади. Показані намагання представників гетьманства отримати спадковість своєї посади.

Ключові слова: *гетьман, козацька рада, спадкова монархія, органи влади.*

Однією з самобутніх форм організації вищої влади в Україні протягом XVI-XVIII ст. була посада гетьмана. Сам по собі термін достатньо широко вживався в урядовій лексиці багатьох європейських країн. Постає питання хто його обирав чи призначав у козаків. Відомо, що у правовому устрої закон визначає, кому належить верховна влада. Проте у запорожців це знайшло чинного обґрунтування. В одному випадку вона належала до козацького війська, в іншому – належала гетьману. Однак у них не було жодної інституції, яка б чітко це фіксувала й регулювала. Саме наявність такого дискусійного питання пояснює актуальність обраної теми розвідки.

До проблем походження та еволюції гетьманської посади звертались В.Горобець [3], О. Гуржій і Т. Чухліб [8], процесу виникнення гетьманства не теренах України присвячена розвідка А. Д’яконіхіна [5]. Метою нашої статті є спроба дослідити історичну еволюцію тогочасного механізму державної влади на українських землях.

Початком виникнення гетьманської владної посади був період правління кошових отаманів Запорозької Січі, тобто в той час коли вона мала суто військовий характер. Від початку свого існування гетьмани були виборними. Процес обрання відбувався на загальній раді всіма членами товариства. Воєвиявлення відбувалось шляхом крику або киданням шапок на свого кандидата. Навіть відмова обраного прийняти цю високу посаду не допомагала [2, с. 69].

Гетьман користувався величезною владою. «…Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою…» [5, с. 94]. Правда, цим не можна було здивувати сучасників: подібна дисципліна була характерна для гвардійців східних деспотій: яничар і мамелюків.

І все ж таки влада гетьмана була обмеженою, він був лише старшим серед рівних. Його владу обмежували три умови: звіт, час і рада [9, с. 175]. Реальною новацією запорізького народовладдя (і безсумнівним внеском запорожців у теорію менеджменту) було здійснення ними досить короткого й ефективного «зворотного зв'язку» між гетьманом і його виборцями. Зрозуміло, і сучасні президенти можуть бути зміщені, однак відповідна процедура настільки складна й утруднена, що застосовується надзвичайно рідко. Козацький імпічмент був, навпроти, швидкий і суворий: досить було гетьманові провинитися (потерпівши,

наприклад, поразку), щоб козаки зібрали «раду», що могла ухвалити рішення щодо його зняття з посади, а те й просто вбити на місці [7, с. 79]. Беззаперечна й жорстока влада гетьмана врівноважувалася, таким чином, постійним контролем над ним готових на швидку розправу підлеглих.

В цей час військова і судова влада гетьмана поширювалася лише на козацтво. Але в результаті перетворення козацтва в значну військову та політичну силу, яка почала відігравати вирішальну роль у національно-визвольній боротьбі українського народу, гетьманська влада поступово почала поширюватись на все українське суспільство. Гетьмани починають займатися справами, що раніше не входили в їх компетенцію. Вони захищають православну церкву, клопочуться про відновлення її адміністрації. Під час повстань під владою гетьманів перебували значні території України, і вони зверталися з універсалами до всього українського народу. Після придушення поляками козацьких повстань і запровадження «Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. посаду гетьмана було скасовано, а керівництво реєстровими козаками до 1648 р. здійснював урядовий комісар. Відновлення гетьманської посади відбулося на початку Визвольної війни. Після відродження незалежної Української держави (Гетьманщини) роль гетьмана значно зросла, його влада поширюється на всі визволені українські землі, і тому його можна називати гетьманом України.

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав Загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію. За підписом гетьмана виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство як вища апеляційна інстанція; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; стояв на чолі війська. Загалом же гетьман як верховний правитель підпорядковував собі усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом уставодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва – в ролі безпосереднього глави, для решти станів – як верховний арбітр.

У своїй основі влада гетьмана була обмеженою. На цю посаду Генеральна рада обирала формально пожиттєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави. Але фактично, як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи внаслідок заколоту правителів, вибори здійснювалися «до ласки войсковой» [4, с. 26].

Історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України бачили в особі Хмельницького «їх країни начальника» і володаря». Становлення авторитарної форми правління призводить до того, що Хмельницький «володіє всім один, що накаже, то всім

військом і роблять». Йдеться вже не лише про ігнорування інституту Загальних рад, а й думки старшин, котрі «гетьманові вимовити не можуть» про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя [6, с. 295].

Одна з найважливіших прерогатив ради – обрання старшини – відтепер повністю зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає своєю волею не лише полковників, а й сотників. Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно від посади, у тому числі представників генеральної старшини, якщо хто-небудь з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити щодо впроваджуваного ним політичного курсу.

Після смерті Б. Хмельницького його наступник І. Виговський, щоб залучити на свій бік вищу козацьку старшину, невдоволену тим, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять», на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював її, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити» [6, с. 295]. Однак, як слушно зазначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень суперечностей між різними верствами й громадянськими силами внаслідок зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі – як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот [5, с. 50]. Реагуючи на суспільні тенденції, І. Виговський уже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів – Данило – без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство», а другий брат – Костянтин – «успадкував би пільне гетьманство», щоб у такий спосіб «на Україні не доходило до вибуху заворушень...» [6, с. 296].

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно відбилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найпослідовнішим традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «після нього сину і внуку його неодмінно», а й виношував плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади» [6, с. 296].

Втім, саме право вільної гетьманської елекції було одним з ключових понять узагальненого образу «козацьких прав і вольностей». Витоки традиції його правового застереження сягають часів розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями першої чверті XVII ст., а у своєму концентрованому вигляді цю норму було легітимізовано договором гетьмана Богдана Хмельницького з російським монархом Олексієм Михайловичем 1654 р. Зокрема, в одній зі складових частин «Березневих статей», а саме в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому про збереження їхніх прав і

вольностей» застерігалося: «А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем» [1, с. 71]. Тобто в цьому випадку йшлося про право вільної, нічим і ніким не обмеженої елекції, з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Отже, з формально-правового боку вирішення проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, де-факто утвердилася практика проведення елекційних рад за обов'язкової участі повноважних представників царя – окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст., причому зазвичай виряджалися вони в Україну в супроводі царського війська.

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму зумовила активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дієву допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Вищим органом влади вважалася військова рада, але гетьман і генеральна старшина вміло маніпулювали нею, і значення останньої поступово зменшувалося. Гетьмана обирали на все життя. Спроби становлення гетьманської династії не вдалися. Маються на увазі вибори по смерті Б. Хмельницького гетьманом Ю.Хмельницького тільки через те, що він був сином Богдана. Але далі династична ідея не пішла. Гетьманське достоїнство лишалося виборним. Перший орган верховної влади в Україні – козацьке військо. Другий орган верховної влади – Рада. Вона є відгуком в умовах Запорізької Січі вічевої влади. Її також можна було порівняти із сеймом. Але на відміну від сейму чи сьогоденної Верховної Ради представників не вибирали, а збиралася ніби вся громада. Періодичних зборів не було. Вона збиралася за необхідністю тоді, коли треба було гетьманові, чи більшості козаків.

В. Антонович наголошує на тому, що не відомо до кого належала головна державна функція [1, с. 64]. Жодна з трьох перелічених рад не мала установленного закону: збиралися задля потреби та на змову. Кожна рада мала однакову силу після звичаєвого права, яке поєднує в собі матріархальні та патріархальні порядки, які набувають обов’язкового статусу. Тобто звичаєве право ґрунтується на традиції, звичаї; на наданні законного вигляду давнім звичаям, традиціям, що склалися в минулому. Головна державна функція не була чітко визначена, про неї можна було всяко думати, всяко її тлумачити.

Особисто гетьман очолював генеральний уряд, козацьке військо і всю старшинську адміністрацію. Як голова судової влади він затверджував присуди генерального і полкових судів з найважливіших справ. Гетьман рекомендував до виборів або особисто призначав старшинську адміністрацію.

Від імені козацького війська і всієї України він проводив дипломатичні переговори й укладав міжнародні угоди, призначав послів й інших дипломатичних представників, забезпечував зміцнення міжнародного становища України. Риси монархічного панування були особливо виразними за правління Б.Хмельницького, І.Самойловича. Проте в політичній системі гетьманської влади досить сильними були і демократичні переваги.

Козацька маса не схвалювала монархічного характеру гетьманської влади. За її ініціативи було позбавлено булави чимало ватажків, які втратили опору старшини або козацьких низів.

До інституту гетьманства належала уся адміністрація краю. До атрибутів адміністративної влади належала ще одна важлива функція: право роздавати землі. Ця функція була дуже важливим привілеєм гетьманської влади. Крім воєнної та адміністративної влади, гетьману належала ще й фінансова влада: йдеться про право збирати податки з торгівлі, із промислів та ремесел. Усі вони йшли у військову касу. Фінансова діяльність велася без певного порядку. Дуже довго не відрізнялись власне гетьманські гроші від грошей військових. Усі вони лічилися вкупі. Гетьманські фінанси від військового скарбу стали відрізнятися лише при Данилі Апостолі. Тоді була встановлена посада генерального підскарбія, по-сучасному – міністр фінансів.

Таким чином, можна підсумувати, що інститут гетьманства сприйняв від інституту княжої влади пріоритет світської влади над церковною і розвивав царське та демократичне начала княжої влади, з іншого – їх контролювала громадськість і, насамперед, запорізьке військо. Адміністративне, військові, суддівські та інші гілки гетьманської влади розвивали кращі традиції княжої влади і творчо сприймаються інститутом президентської влади.

Література

1.Антонович Володимир. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 104 с.

2.Боплан Г.-Л. де. Опис України. — К.: Наук. думка, 1990. – 256 с.

3.Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В.М. Горобець // УІЖ. – 1993. – № 2, 3.

4.Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80.

5.Д'яконіхін А.В. Походження та еволюція гетьманської влади в Україні / А.В.Дьяконіхін // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – № 6. – С. 48-53.

6.Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – К., Запорожжя, 1997.

7.Росовецкий С. Запорожское козачество: новации воинского «менеджмента» под флером мифов и легенд/ Станислав Росовецкий // Персонал. – 2002. - № 9. – С. 74-79.

8.Україна крізь віки [Текст]: в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 8: Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т.В.Чухліб. – [Б. м.]: [б.в.], 1999. – 303 с.

9.Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.

Барановский Ф.В. Эволюция гетманской должности в XVI-XVII вв.

Рассмотрено возникновение института гетманской власти на украинских землях в XVI-XVII вв. Определены его властные полномочия и взаимодействие с иными казацкими

органами власти. Показано стремление представителей гетманства получить наследственность своей должности.

Ключевые слова: *гетман, казацкая рада, наследственная монархия, органы власти.*

Baranovskiy F.V. Evolution of hetman position in XVI-XVII centuries.

The origin of institute of hetman power is considered on Ukrainian earths in XVI-XVII. His imperious plenary powers and co-operating are certain with other Cossack organs of power. Aspiration of representatives of hetmanate to get heredity of the position is rotined.

Keywords: *hetman, Cossack soviet, inherited monarchy, organs of power.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.11.2011

УДК 930+94

Бєльдюгін В.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XX ст.): НАПРЯМКИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуті основні напрямки вивчення проблеми діяльності церковно-громадських організацій РПЦ МП в Україні. Розкрито основні проблеми щодо їх виникнення, суспільної, культурно-просвітницької, наукової та благодійної діяльності.

Ключові слова: *церковно-громадські організації, місіонерська діяльність, боротьба за подолання Церковного розколу, держава-Церква-суспільство, Православ'я.*

Відродження духовного життя в сучасній Україні обумовлено новими підходами до ідеології та духовності, що нині базуються на плюралізмі думок, на свободі волевиявлення у створенні громадських організацій тощо. Це стосується і церковно-громадських об'єднань різних конфесій, найбільш чисельними з яких є організації Російської православної Церкви (РПЦ МП). Характерно, що з набуттям незалежності та протягом двадцятирічного існування суверенної України церковно-громадські організації цієї спрямованості створювалися в усіх регіонах держави. Вони вважали себе наслідувачами тих славних традицій, що були притаманні братствам та об'єднанням, які існували у XIX – на початку XX ст.: місіонерська, культурно-просвітницька, наукова та благодійницька діяльність. Тому вивчення позитивного досвіду та аналіз помилок у взаємовідносинах держави та Церкви з позицій світської історичної науки має не тільки суто науковий характер, а й набуває практичного значення.

В останні роки до окремих проблем діяльності церковно-громадських об'єднань в Україні звертався ряд науковців. Зокрема, у дисертаційних дослідженнях Ю.Гузенка [1], І.Лимана [2], О.Бойкова [3] вивчалося питання історії церковно-громадських структур Півдня України. Праці О.Кравченко [4], О.Скус [5] та Г.Махоріна [6] присвячені розкриттю проблеми на прикладах окремих єпархій. Водночас, узагальнення та аналіз матеріалів щодо всієї України не провадився. Автор спирався на наукові доробки попередників і

поставив собі за мету розкрити підходи до вивчення теми на загальноукраїнських даних.

Першим кроком до дослідження проблеми є історіографічний огляд, тобто визначення блоків літератури, що мала безпосереднє або опосередковане відношення до історії діяльності церковно-громадських об'єднань в Україні. На погляд автора, уся література поділяється на світську та церковну. Якщо перша розкриває з наукових позицій витоки та зміст місіонерства, благодійності, просвітництва тощо, то друга – безпосередньо стосується висвітленню церковного матеріалу про окремих організаторів і діячів другої половини XIX – початку XX ст.

Означена література має й іншу класифікаційну ознаку – часову. Тобто, вона поділяється на дослідження, що виконані, по-перше, до 1917 р. У цьому відношенні слід зазначити досить ліберальні праці М.Костомарова [7] та більш радикальні публікації М.Драгоманова та В.Липинського [8]. Вони дозволяють відтворити картину відношення держави до Церкви та церковно-громадських організацій з точки зору сучасників подій періоду, що досліджується. Отже, у працях з історії церкви та церковно-громадських об'єднань у дореволюційний період можна побачити позитивну оцінку їх діяльності, а недоліки, як правило, на той момент, замовчувалися. Найціннішим є те, що подано значний фактичний матеріал, але його критичне осмислення відсутнє. Автор даної публікації наголошує на необхідності врахування позитивних і негативних моментів у дослідженні. З позитивної точки зору, слід відзначити те, що дослідники надавали великого значення ролі релігії, церковної організації в житті суспільства та ставлення до них населення. Щодо негативного моменту, то бажано наголосити на суперечливості поглядів на проблему, що обумовлювалася ідеолого-політичними поглядами української еліти, яка сформувалася та діяла у період, що вивчався.

По-друге, дослідження, що побачили світ за радянські часи. Матеріали цього періоду можна поділити на літературу 20-х - 30-х роках та доробки науково-світського і церковного характеру 40-х – кінця 80-х роках.

У 20-ті – 30-ті рр. в умовах формування тоталітарного режиму та боротьби двох ідеологічних доктрин – релігійності й атеїзму, історична наука відійшла від принципу історизму та науковості й взяла на себе роль провідника партійності та втілення у свідомість населення комуністичних догм. Звідсіля значна кількість публікацій, навіть відомих вчених-істориків, мала публіцистично-пропагандистський характер, що був спрямований на затвердження нової ідеологеми та її обґрунтування. Загалом, масив так званих «наукових» досліджень мав на меті принизити Церкву та її роль у житті суспільства, довести, що вона та її релігійні структури, включно з громадсько-церковними, не мали вагомого значення, насамперед, серед пролетарських мас, підтримувалися міською та сільською буржуазією й в значній мірі репрезентувалися в середовищі «не свідомого» селянства. Тобто, церковно-релігійні структури були служницею самодержавства, його опорою й ні в якій мірі не сприяли освітянській, культурній тощо допомозі громадян.

Світське наукове вивчення діяльності церковно-громадських організацій РПЦ МП в Україні поновилося з другої половини 40-х рр. ХХ ст. На погляд автора, цьому сприяв ряд факторів: по-перше, держава, хоча і не наголошувала на цьому, але й почала бачити у Церкві та в громадсько-церковних структурах помічника у боротьбі з фашизмом, насамперед, за рахунок духовного наставляння віруючих для боротьби з ворогом; по-друге, партійно-державна влада відчувала вагомий внесок Церкви та її структур з матеріального боку. Тому, у 40-х – 50-х роках з'явилися більш-менш об'єктивні наукові доробки стосовно ролі Православ'я в цілому та діяльності громадсько-церковних об'єднань.

Ці тенденції дещо посилилися у період так званої «відлиги» й набули свого апогею в другій половині 80-х рр. ХХ ст.

Загальним висновком стосовно аналізу даної проблематики радянського періоду є наступне: 1) фрагментарність висвітлення ролі громадсько-церковних організацій періоду, що вивчався; 2) відсутність позитивних оцінок стосовно їх діяльності; 3) виклад матеріалу, як правило, здійснювався в рамках офіційно існуючих партійних настанов, тобто ідеологічної боротьби, впровадження атеїзму; 4) значний обсяг фактичного матеріалу, що був введений до наукового обігу стосувався витоків інституційного розколу православної Церкви в Україні у період, що вивчається та проявів його наслідків.

По-третє, в умовах незалежної України значно посилилась увага до проблем духовності, витоків її формування та розвитку, зокрема, до ставлення населення до релігійності, а відповідно до цього, й до історії Церкви та церковно-громадських структур минулого. Заслуговують на увагу нові підходи до теми, що ставлять об'єктом дослідження тріаду взаємовідносин: держава – Церква – суспільство. Ця проблема нова, її вивчення започаткувала Т.Євсєєва. Коло її наукових інтересів стосувалося дослідження процесу формування нового світобачення православного духовенства в Росії і Україні, а також певної демократизації взаємовідносин церкви і суспільства в кінці ХІХ – на початку ХХ століття [9-10].

Ґрунтовні праці, що повинні підлягати аналізу, належать (окрім зазначених на початку статті) О.Ігнатуші [11-13], А.Колодному [14], П.Яроцькому [15] та іншим дослідникам.

По-четверте, потрібно виходити з того, що РПЦ МП тісно пов'язана з РПЦ Росії. Тому, при аналізі літератури з проблеми потрібно узагальнювати публікації російських істориків. За підрахунками автора в останні роки (до 2012 р.) побачили світ п'ять фундаментальних праць російських авторів, теми яких дотичні до тієї, що вивчається. Зокрема, у цьому відношенні має значення дослідження Д.Поспєловського [16], що висвітлює: 1) історію становлення церковно-громадських структур; 2) їх діяльність; 3) конфесійну кризу в їх середовищі та напрямки її подолання.

По-п'яте, окрему групу становлять наукові праці та дописи науковців і церковних діячів української діаспори. Слід зазначити, що вони мали заполітизований характер. Тому, комплексний та виважений підхід до всього масиву світських і церковних надбань діаспори з досліджуваної теми сприятиме більш об'єктивному визначенню проблеми діяльності церковно-громадських

організацій Російської православної Церкви в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).

По-шосте, на думку автора, до аналізу історіографічних джерел потрібно залучити і праці іноземних науковців XIX – XX ст., які у своїх роботах провели зв'язок культурного, релігійного, освітянського, благодійного тощо порядку між західноєвропейською цивілізаційною системою та українською національною традицією. Це, насамперед, наукові доробки А.Тойнбі [17-18], М. фон Хагена [19] та інших.

Як вважає автор, дослідження проблеми діяльності церковно-громадських організацій в Україні другої половини XIX – початку XX ст. потрібно вести на основі широкого комплексу опублікованих та неопублікованих (архівних) джерел. Вони складаються із законодавчих актів, офіційних документів різних органів влади, офіційного листування між представниками РПЦ та державними установами, матеріалів слідчих справ, статистичних даних, періодичної преси, мемуарної літератури тощо. Серед них слід виокремити і документи архівів: Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України) та обласних, що у сукупності допоможуть виявити, як особливості, так і загальні закономірності процесу утворення та діяльності церковно-громадських об'єднань.

Автор статті вважає, що серед головних напрямків вивчення теми потрібно, насамперед, проаналізувати передумови виникнення нових церковно-громадських організацій в українських єпархіях російської православної Церкви. До цих передумов слід віднести, по-перше, зростання суспільної активності, що пов'язано з відміною кріпосного права та включенням в громадське життя значних верств населення; по-друге, в свою чергу, зростання суспільної активності сприяло розвитку громадської ініціативи, яка виявлялася в організаційному оформленні церковно-громадських об'єднань, що мали на меті укріплення та розповсюдження православ'я; по-третє, ініціаторами утворення цих організацій були представники церковної інтелігенції, зокрема, архієпископи Амвросій, Арсеній, ігуменя Олімпіада та інші; по-четверте, створення та розвиток церковно-громадських організацій в умовах самодержавної Росії навіть на території, де проживав український народ, можливо було тільки за умов підтримки цього процесу з боку держави та Церкви - від центральних органів до місцевих їх представництв.

Другим важливим напрямком досліджуваної проблеми може стати вивчення суспільної діяльності церковно-громадських організацій. Серед найважливіших завдань можна виділити: діяльність місіонерів та визначення ролі православних церковно-громадських організацій у подоланні церковного розколу та боротьбі з сектантським рухом. Щодо місіонерської діяльності, то ми можемо зазначити, що вона не тільки сприяла розповсюдженню Православ'я, а й мала визначну роль у подоланні церковного розколу. У цьому зв'язку найважливішим завданням дослідження діяльності Церковно-громадських організацій має постати вивчення соціально-політичної адаптації РПЦ МП в Україні до умов нового часу. Останні визначалися, по-перше, модернізацій ними процесами кінця XIX – початку XX ст.; по-друге, впливом цих процесів на наростання кризових явищ у середині Церкви.

До третього напрямку слід віднести культурно-просвітницьку та наукову діяльність релігійно-громадських об'єднань. При вивченні культурно-просвітницької роботи, на думку автора, слід зосередити увагу на вплив громадсько-церковних об'єднань на розвиток як богословської, так і світської освіти. При цьому, основну увагу необхідно приділити початковій і середній освіті. Важливим блоком виступає діяльність громадських об'єднань по допомозі конкретним учням і студентам.

Четвертим напрямком дослідження може стати благодійна діяльність Церковно-громадських організацій. Вивчення змісту цього напрямку повинно виходити з того, що благодійність, загалом, здійснювалася як з боку держави, так і з боку Церкви та окремих осіб. Громадсько-церковні об'єднання у своїй роботі цілеспрямовано сприймали і залучали всі ці види допомоги. Окремого вивчення потребують благодійні заклади Православної Церкви, що діяли під егідою громадсько-церковних організацій з лікарень, богаділень, притулків тощо.

При аналізі визначених напрямків дослідження діяльності церковно-громадських організацій необхідно врахувати дві тенденції підходів: 1) виявлення загальних закономірностей утворення та функціонування зазначених об'єднань; 2) вивчення регіональної (єпархіальної) специфіки. Ці тенденції взаємопов'язані та доповнюють одна одну.

Отже, визначення основних напрямків вивчення проблеми діяльності церковно-громадських організацій РПЦ в Україні, проведення аналізу та узагальнень джерельного матеріалу дасть змогу підготувати комплексне завершене дослідження. Подальші наукові пошуки з досліджуваної теми можуть здійснюватися в рамках перерахованих напрямків.

Література

1. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (На матеріалах Херсонської губернії) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Гузенко Юрій Іванович; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 23 с.
2. Лиман І.І. Православна церква на Півдні України (1775-1861 рр.) [Текст]: автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.01 / Лиман Ігор Ігоревич; Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2005. – 34 с.
3. Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст. [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Бойков Олег Юрійович; Херсон. нац. техн. ун-т. – Херсон, 2009. – 23 с.
4. Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Кравченко Олена Валентинівна; Україн. держ. акад. залізн. транспорту. – Харків, 2003. – 23 с.
5. Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793-1917 рр.) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Скус Ольга Володимирівна; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 23 с.
6. Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917 рр.): історичний аспект [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Махорін Геннадій Леонідович; Луганськ. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2007. – 23 с.
7. Костомаров Н.И. Две русские народности [Текст]: / Костомаров Н.И.; Бюро пропаганды худож.лит.союза писателей Украины. – К., Харьков: Майдан, 1991. – 72 с.

8. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України [Текст]: / Липинський В.К. – К.: ПБК «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
9. Євсєєва Т.М. Зародження християнської демократії в структурі Російської Православної Церкви в 1917 – 1921 рр. (загальний та український аспект) [Текст]: / Т.М. Євсєєва // Український історичний журнал. – 2001. - № 1. – С. 107 – 121.
10. Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні [Текст]: / Т.М. Євсєєва // Український історичний журнал. – 1999. - № 2. – С. 89 – 104.
11. Игнатуша А.Н. Православная церковь на Украине в борьбе против революционного движения (начало XIX в. – 1917 г.) [Текст]: / А.Н. Игнатуша // Вопросы истории СССР: Респ. межведом. науч. зб. – Вып.34. – Х., 1989. – С. 120 – 128.
12. Ігнатуша О. Реакція Російської православної церкви на модернізаційний виклик новоєвропейського суспільства: український аспект (XIX – початок XX ст.) [Текст]: / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя.: Просвіта, 2003. – Вип.XV. – С.88 – 98.
13. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) [Текст]: / Ігнатуша О.М. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
14. Історія релігії в Україні [Текст]: / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 736 с.
15. Історія релігії в Україні. – У 10 т. – Т.5. Протестантизм в Україні [Текст]: / За ред. П.Л.Яроцького. – К.: Світ знань, 2002. – 598 с.
16. Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытания начала XX века [Текст]: / Д. Поспеловский // Вопросы истории. - 1993.- № 1. – С. 42-54.
17. Тойбі А.Дж. Дослідження історії. В 2 т.– Т.1 [Текст]: / Тойбі А.Дж. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
18. Тойбі А.Дж. Дослідження історії. В 2 т.– Т.2 [Текст]: / А.Дж. Тойбі. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
19. Хаген фон Марк. Держава, нація та національна свідомість: росій-сько-українські відносини в першій половині XX ст. [Текст]: / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. – 1998. - № 1. – С.122-131.

Бельдюгин В.А. Деятельность церковно-общественных организаций Российской православной Церкви в Украине (вторая половина XIX – начало XX вв.): направления изучения проблемы.

Рассмотрены основные направления изучения проблемы деятельности церковно-общественных организаций РПЦ МП в Украине. Раскрыты основные проблемы относительно их возникновения, общественной, культурно-просветительской, научной и благотворительной деятельности.

Ключевые слова: *церковно-общественные организации, миссионерская деятельность, борьба за преодоление Церковного раскола, государство-Церковь-общество, Православие.*

Bel'dyugin V.A. Activity of Church-public organizations of Russian Orthodox Church in Ukraine (second halves of XIX – the beginning of XX century): directions of study of problem.

Basic directions of study of problem of activity of church-public organizations of ROC MP are considered in Ukraine. Basic problems are exposed in relation to their origin, public, cultural-elucidative, scientific and eleemosynary activity.

Keywords: *church-public organizations, missionary activity, fight for overcoming of the Church dissidence, state-church-society, Orthodoxy.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.11.2011

УДК 316.6+36.4 (477) «19/20» **Коляда І.А.**

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЧИНОВНИКІВ ЦЕНЗУРНОГО ВІДОМСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Розглянуто особливості повсякденного життя чиновників цензурного відомства Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. На прикладі окремих цензорів та на основі аналізу чинного законодавства з'ясовано рівень їх матеріального забезпечення, охарактеризовано позитивні та негативні аспекти їх роботи.

Ключові слова: *цензор, повсякденне життя, матеріальне забезпечення, кореспонденція, книгодрукування.*

Історія повсякдення як окремий напрям історичної науки має особливу актуальність для простеження причинно-наслідкових зв'язків між різними хронологічними періодами, оскільки дозволяє глибше пізнати сутність трансформаційних процесів на локальному, особистісному рівні.

Вивчення життєвого досвіду звичайних людей в певному історичному просторі дає додаткові можливості для розуміння сутності суспільних процесів крізь призму мікровідносин соціального характеру. При цьому дослідження особистісного сприйняття умов життя відбувається за рахунок своєрідного олюднення побуту, психологізації щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому [24, С. 20]. Крім того, необхідність вивчення повсякденності, за справедливою точкою оцінкою О. Коляструк, обумовлюється тим, що за рахунок цього відбувається поєднання в одне ціле різних проявів діяльності людини – приватного життя з публічним, утилітарно-прагматичних дій з ідейними та морально-етичними виборами, побутових аспектів життя з трудовою діяльністю, групових й вікових інтересів із загальносуспільними, локальні події вписуються у загальнодержавні, буденні настрої трансформуються у ментальні характеристики тощо [10, С. 7].

Зважаючи на вищенаведене, об'єктом нашої уваги стало повсякденне життя чиновника цензурного відомства (цензора) Наддніпрянської України періоду XIX – початку XX ст. Відповідний вибір цієї категорії імперського чиновництва обумовлений відсутністю окремих досліджень з цієї проблематики, а також зважаючи на те, що у центрі інтересів дослідника цього напряму історичної науки має перебувати конкретна людина, поведінка, звички, манери і світогляд якої можуть бути типовими для цілої соціальної групи або певного середовища [30, С. 33].

Варто відмітити, що як окремий предмет дослідження повсякденне життя чиновників цензурного відомства Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) залишилось поза увагою істориків. Певний внесок у висвітлення соціопрофесійного портрету цензорів зробили українські вчені О. Кирієнко, В. Савчинський, Н. Щербак та російські дослідники А. Бєлобородова, В. Жирков, Н. Патрушева [1; 9; 20; 31]; окремі аспекти проблеми було проаналізовано та частково розкрито О. Воронєжцевим [3], М. Лемке [11], О. Смикаліним [21], О. Федорченком [25] та ін. Деякі питання повсякденного

життя, матеріального та соціального забезпечення чиновництва Російської імперії (у тому числі і теоретичного характеру) вивчалося П. Зайончковським, М. Єрошкіним, В. Молчановим, О. Приймак, Я. Черемісіною, В. Шандрою та ін., окремі положення їх робіт були використані нами при виконанні поставлених завдань [6; 8; 14; 18; 29; 31].

Аналіз повсякденного життя чиновників цензурного апарату потребує розгляду не лише особливостей їх матеріального забезпечення чи соціального захисту, а й характеру роботи: умов прийому, тривалості робочого дня та його особливостей.

На початку ХХ ст. освітня кваліфікація чиновницького апарату Російської імперії знаходилася на низькому рівні. За словами В. Молчанова, навіть, серед губернаторського складу траплялися особи із домашньою освітою та вихованням. Відповідно із розвитком університетської системи спостерігалися позитивні тенденції підвищення фахового рівня службовців [14, С. 25].

Дуже складною та довготривалою була процедура затвердження кандидатів на посаду цензора: службовців, як то діловоди, секретарі обов'язково повинні були мати позитивні характеристики з державної служби, не мати судимості та отримати підтвердження у жандармських органів на «благонадійність». Крім того, протягом усього існування інституту цензури у Росії до його службовців, окрім вірності імператору, висувалися серйозні освітньо-кваліфікаційні вимоги, передбачені нормативно-правовими актами, що регулювали цю сферу суспільних відносин. Так, згідно Цензурного статуту 1804 р. функції по контролю за друкованими виданнями покладались на цензурні комітети у складі професорів та магістрів університетів − найосвіченіших на той час людей. Натомість вже «Цензурним статутом» 1826 р. посада цензора визначалась як така, що не дозволяла суміщення з іншими видами діяльності [5, 56].

У «Статуті…» 1848 р. було вже більш чітко визначено вимоги до чиновника цензурного відомства: він неодмінно мав бути з вищою освітою, знати декілька мов та володіти знаннями щодо сучасних напрямків і жанрів вітчизняної й зарубіжної літератури [5, 86-87]. Нормами цього нормативно-правового-акту також заборонялось цензорам обіймати будь-яку іншу посаду за сумісництвом [17, С. 1325]. Перед призначенням на посаду відповідний кандидат проходив стажування при цензурному комітеті під керівництвом більш досвідчених колег. Якщо кандидат успішно проходив термін випробування і оволодів необхідними навиками «цензурного мистецтва», він зараховувався на відкриту вакансію [26, С. 70]. Ось як згадує про цю процедуру варшавській цензор Х. Еммауський: «…Изъявившие желание служить в комитете предварительно подвергались известного рода испытанию и должны были проходить что-то вроде приготовительного класса под наблюдением самых опытных цензоров. Испытуемые должны были посещать своих наставников, брать с собой на дом вторые экземпляры корректур, просматривать их и затем представлять их обратно со сделанными ими исключениями. Если наставники одобряли образ действий своих воспитанников, находили их способными и достаточно уже обучившимися

«цензурному искусству», то кандидаты допускались к подаче докладных записок и попадали на открывавшиеся вакансии. Бывали при этом случаи, что некоторые из них, походив несколько времени к своим принципалам, бесследно потом улетучивались и оставляли председателя в полном недоумении относительно желания и готовности служить в комитете; бывали и такие, которые обнаруживали при испытании достаточное понимание цензурного дела, но потом, поступив на службу, оказывались совершенно непригодными, и их нужно было выживать из комитета. При этом вся вина падала, конечно, на того цензора, который приготовлял кандидата на цензорскую должность, и ему делались упреки за допущение такого субъекта на службу. Бывали, впрочем, и такие счастливцы, которые попадали в комитет и без предварительного испытания, но это бывало только в тех случаях, когда за них ходатайствовали какие-нибудь высокопоставленные лица, ручавшиеся за понимание дела и способности рекомендуемых ими кандидатов…» [26, С. 70].

Особливо складною і тривалою була перевірка та процедура затвердження цензорів єврейських видань. Цю посаду часто займали євреї, правове становище яких в імперії Романових вирізнялось особливим статусом [5, 56].

Таким чином, можна вважати, що протягом першої половини XIX ст. була чітко врегульована процедура законодавчого оформлення вимог до особи, яка бажала отримати посаду цензора та порядок проведення відповідної процедури в цілому. Аналіз «Цензурних статутів» прийнятих у цей період засвідчує поступове посилення та деталізацію відповідних норм, що на наш погляд, обумовлювалося як внутрішньою суспільно-політичною обстановкою, яка зважаючи на особливості самодержавного управління потребувала підвищення ефективності державного контролю за друкованою продукцією, а також власне прискореним розвитком книгодрукування.

Важливим питанням цензурного законодавства другої половини XIX ст. Було врегулювання питання матеріального забезпечення роботи цензора. Так, правовий статус і соціальні гарантії службовців відомства Головного управління у справах друку (далі – ГУД) в основному були регламентовані «Законом про періодичну пресу» від 6 квітня 1865 р., який став основою «Статуту про цензуру і друк».

Відповідно до норм «Статуту…», а точніше його «Додатку про штат інституцій у справах друку» посада начальника ГУД відповідала III класу чиновницьких посад («Табелю про ранги»), посади начальників місцевих комітетів, окремих цензорів з внутрішньої або іноземної цензури, цензорів драматичних творів – IV класу, цензорів із комітетів внутрішньої цензури, старших цензорів з комітетів цензури іноземної, інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі – V класу, молодші цензори комітетів цензури іноземної мали VI клас. Помічники цензорів (теж старші і молодші), секретарі та інші службовці цензурних органів належали до VII-IX класів. Відповідно до зазначених рангів встановлювався і посадовий оклад.

Згідно статті 541 «Своду законов о службе гражданской», цензори окрім заробітної платні, мали також право на отримання столових грошей, компенсації за оренду житла або на користування службовим житлом [17, С. 1325].

Прикладом для аналізу структури заробітної плати та системи надбавок періоду початку XX ст. може слугувати посада військового цензора. Так, матеріальне забезпечення та оплата праці військового цензора визначались «Тимчасовим положенням про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Відповідно до нього державний або військовий службовець, обіймаючи посаду військового цензора, зберігав за собою заробітну платню за попереднім місцем роботи (за пенсіонерами зберігалась пенсія), також за виконання ними свою функціональних повноважень на територіях, де військову цензуру було введено в повному об'ємі передбачалася додаткова надбавка у розмірі 3-х рублів на добу. Інші чиновники апарату військової цензури, як-то секретарі та діловоди, отримували посадовий оклад і додаткові кошти на харчування та оплату за житло (загалом сума виплат становила від 80 до 550 руб. річної зарплати та 275 руб. як компенсація за оплату житла) [27, арк. 168]. При цьому варто відмітити, що в умовах військового часу отримання цензорами додаткової матеріальної винагороди пояснювалося особливими умовами роботи та високими професійними вимогами. Так, військові цензори, у зв'язку із специфікою діяльності, повинні володіти відомостями щодо особистих справ мешканців місцевості [25, 79].

До переліку інших соціальних гарантій, що стосуються загалом цензорської діяльності варто зарахувати щорічну оплачувану місячну відпустку для поїздки за кордон та право на отримання одноразової матеріальної допомоги, в першу чергу на лікування. Однак, відсутність розроблених механізмів практичної забезпечення законодавчо гарантованих соціальних гарантій та інші бюрократичні перешкоди стали головними перешкодами на шляху їх реалізації.

Цензори також мали право на пільги при призначенні пенсії. Так, за 15 років служби пенсія призначалася в розмірі 1/3 окладу платні, за 25 років – у розмірі повного окладу (інші цивільні чиновники за 20 років отримували 1/3, за 30 років – 2/3, за 35 – повну пенсію). На відміну від інших цивільних чиновників, цензори могли після 25 років продовжувати службу, отримуючи і платню і пенсію. Щоправда, пенсію можна було отримувати лише за сумлінну службу [16].

У випадку передчасної смерті цензора, який мав право на отримання пенсії, її половину отримувала вдова, а для кожного із дітей передбачалося по 1/6 від її розміру. Якщо ж чиновник не мав права на пенсійне забезпечення, його родина отримувала одноразову матеріальну допомогу, розмір якої зазвичай дорівнював річній зарплаті [19, С. 608, 612].

Для повноцінного розкриття особливостей повсякденного життя чиновників цензурного апарату необхідно окремо розглянути особливості їхнього робочого дня, зокрема, тривалість, умови та характер службової діяльності.

Звичайний робочий день чиновника цензурного відомства виглядав таким чином: зранку цензори розглядали коректурні листи місцевих періодичних видань, вдень − читали рукописи та іноземні книги, а ввечері − заборонені газети і журнали, котрі розносились по квартирах цензорів о 5-7 годин вечора і рано-вранці мали бути повернуті [26, С. 70]. Наприклад, варшавський цензор Х. Еммауський зауважував: «Діяльність наша була неприємна ще й тому, що ми не могли в своїх службових справах керуватися тільки законом, а повинні були

пам’ятати ще і велику кількість циркулярів Головного управління у справах друку, пам’ятати різні вказівки генерал-губернатора, враховувати місцеву ситуацію» [26, С. 75].

Інший представник ГУД А. Е. Єгоров (пройшов шлях цензорської кар’єри від діловода при окремому цензорі до Голови Одеського комітету іноземної цензури) так характеризував особливості роботи: «Вся діяльність носить тільки негативний характер. Ні творчою, ні прогресивно-корисною роботою у порівнянні зі всякою іншою службою її не назвеш... Заборона – хвала тобі згори, проте анафема від зацікавленої сторони, недоречно дозволити – хвала тобі від зацікавленої сторони і біда від своїх. І виходить таким чином, що ворогів навколо тебе багато, а задоволених обмаль» [26, С. 140].

Повсякденне життя цензора мало чимало незручностей, статут чітко не визначав години доби для подачі видань на перегляд. Відповідно цензори, які переглядали щоденні газети, незважаючи на те, що протягом ночі вони змушені були двічі вставати для контролю за друком періодичного видання, їм не надавався вихідний день і вони не звільнялись наступного дня від виконання своїх повсякденних обов’язків: читання книг, перегляд журналів, рекламних повідомлень, підготовки доповідних записок та рапортів до Головного управління у справах друку. Так, цензор С.-Петербурзького цензурного комітету К. Вороніч (1882−1885), у своїх спогадах розкриває процедуру, за якою він протягом трьох років займався нічним переглядом безцензурних газет і складав для міністра внутрішніх справ огляд статей із найважливіших політичних питань. Ці, за словами міністра внутрішніх справ Д. Толстого і начальника Головного управління Є. Феоктистова (1883−1896), «каторжні» обов’язки доводилося виконувати щодня з двох до семи годин ночі [15, С. 28].

Історія цензурного відомства засвідчує випадки, коли цензорам через постійну нічну роботу, візитів нічних кур’єрів видань, власники квартир відмовляли в оренді помешкань, а прислуга відмовлялась працювати у них по найму.

Додаткові труднощі у повсякденній роботі цензора виникали також у зв’язку із кадровими проблемами. Так, цензор Одеського цензурного комітету у 1871-1881 рр. Ю.Ф. Ган після смерті окремого цензора у 1878 р. був змушений самостійно займатися внутрішньою цензурою протягом шести місяців, з яких чотири – ще й іноземною. Не дивлячись на це, Ю. Ган не отримував додатковою доплати за цей обсяг роботи, хоча у той період були вакантними дві посади цензора з іноземною цензури [15, С. 28].

Ряд труднощів подібного характеру були особливістю й професії військового цензора. Зокрема, ст. 40 «Тимчасового положення про військову цензуру» встановлювала наступний графік процедуру розгляду статей у періодичних виданнях: для щоденного ранкового видання верстка мала подаватись на цензурний розгляд за 5 годин до випуску номеру видання; для щоденного вечірнього видання – за 3 години [27, арк. 169]. Зрозуміло, що така процедура змушувала військових цензорів працювати в нічний час, на дому та без вихідних. Окрім цього, вдень ними ще виконувалась робота по перлюстрації приватної кореспонденції, перегляд іншої друкованої продукції, текстів публічних виступів тощо. Саме перлюстрація приватної кореспонденція

складала левову частку роботи військового цензора. Як свідчать відповідні робочі звіти вони щодня переглядали від 150 до 200 листів [28, арк. 375].

Робота військових цензорів з приватною кореспонденцією не обмежувалась завданнями, поставленими «Тимчасовим положенням…». Вони не тільки повинні були слідкувати за дотриманням та нерозголошенням військової таємниці, а й здійснювати моніторинг громадської думки та настроїв у діючій армії та її тилу. Військові цензори або замальовували, або, навіть, вирізали з листів місця, де висловлювалось будь-яке невдоволення війною, тяжким економічним становищем або свідчили про прояви революційних настроїв у військах чи суспільстві [21, С. 101].

Уявлення про серйозність та масштабність роботи по перлюстрації кореспонденції дають звіти військового цензорів, які подавались до окружних військово-цензурних комісії кожні 10 днів. Цей відомчий акт складався з найбільш характерних виписок з листів, згрупованих та розміщених відповідно до загальноприйнятої у військово-цензурному відомстві форми.

Описаний нами характер роботи чиновників цензурного відомства, її тривалість та інші особливості безперечно впливали на морально-етичний стан. Так, у своїх спогадах цензори досить часто нарікали не лише на величезний об'єм роботи, а і на постійні стреси та моральний дискомфорт у зв'язку з негативним ставленням до їхньої діяльності громадськості. Розглядаючи той чи інший твір, газетну статтю вони змушені були вибирати між приписами керівництва та особистими симпатіями, переконаннями, світобаченням. Наприклад, цензор Одеського цензурного комітету А. Є. Єгоров (1881−1906) писав: «я всегда испытывал невыразимое терзание тогда, когда личное убеждение подсказывало мне сделать одно, а всякие конфиденциальные и неконфиденциальные циркулярные распоряжения повелевали творить по-другому. Эта борьба между внутренним голосом и служебным долгом доводила не раз до нервного расстройства, и я никогда не мог понять тех моих коллег, которые не только чувствовали себя прекрасно, отдаваясь всецело цензорским занятиям, но еще и смаковали их…» [7, С. 91].

Подібні проблеми турбували й інших його колег. Зокрема, коли у 1854 р. чиновнику особливих доручень при попечителю Московського навчального округу М.Ф. Крузе запропонували зайняти посаду цензора, він заявив, що не може цього зробити тому, що «при существующих условиях и порядках цензор не может действовать добросовестно, по долгу гражданскому, не имея под собою никакой твердой почвы − ни в законе, ни в пользах и нуждах государственных, ни в здравом разуме. Единственным ему руководителем служат произвольные капризы и фантазии минуты, невежественные понятия о литературе и о правах человеческой мысли…». Щиро співчуваючи прогресивним літераторам, М. Крузе вважав, що не може бути їм корисним «при господстве настоящих порядков и воззрений», а бути їхнім катом він не хоче.

Натомість сумлінне виконання своїх службових обов'язків, неухильне дотримання цензурного законодавства та службових інструкцій, ігнорування ставлення з боку громадськості (досить часто негативного) приносило позитивні матеріальні преференції для самого цензора. Так, С.І. Косович

(1881−1895), який працював у С.-Петербурзькому цензурному комітеті відверто казав: «Я − чиновник, получающий двадцатого числа жалованье. Оно мне нужно, как пропитание себя и моей семьи. Законов в России нет, а имеются усмотрения начальства, от коего и зависит мое двадцатое число. Его волю я должен чтить и исполнять, и чем я пунктуальнее исполняю эту волю, тем я становлюсь выше в его глазах; на меня сыплются награды, изъявления довольства и милости» [26, С. 71].

Однак при цьому варто констатувати, що одним із шляхів покращення матеріального благополуччя цензорів було хабарництво. Поширення цього явища пояснюється монопольним правом цензора вирішувати не лише долю літературного твору, але і долю автора, видавця, працівників редакції та друкарні, а також відсутністю демократичних свобод, гласності та громадянського контролю над діяльністю державних службовців. Зважаючи на це, деякі цензори, переслідуючи певні матеріальні мотиви, часто йшли на корупційні кроки. Найчастіше хабарі давалися редакцією періодичного видання «своєму» цензору. За це він «закривав очі» на певні недоречності у тексті, або попереджав про небезпеки, чи намагався захистити видання на засіданні цензурного комітету або Головного управління. Форми корупції були найрізноманітніші: від одноразових чи регулярних грошових сум у конвертах (так, цензор «Київського телеграфу» І.А. Пузиревський (1872−1875) отримував від редакції щомісяця по 50 руб.), до різних прихованих форм, таких, як наприклад, картярський виграш. Використовуючи службове становище, деякі цензори при публікації своїх статей отримували переваги перед іншими співробітниками періодичних видань. Яскравим прикладом у цьому відношенні є відносини між цензурним відомством і українським драматургом М.Старицьким. Так, за його дорученням старша донька Марія Михайлівна жила в Петербурзі спеціально “лишь для хлопот по цензуре”. У листі до доньки Марії від грудня 1893 р. Михайло Старицький прохав: “А вот насчет “Богдана Хмельницкого” ты его подавай непременно. Только (справся, имеет ли он время) дай его прочесть Федотову и спроси его мнение, можно ли рассчитывать пристроить эту пьесу на императорскую сцену? Вот если бы он взялся, - даже взятку можно пообещать ему, - известный процент из моего гонорара...” [23, С. 524].

Професійною специфікою вирізнялась посада цензора єврейських видань. Обіймати цю посаду могла лише особа зі знанням єврейської мови і так званого «єврейського розмовного жаргону». Масштаби роботи цензора єврейських видань були значними, й у той же час оплата її була відрядною (за об’ємом виконаної роботи). Х. Емауський так описує роботу цензора єврейських видань: «Старшими цензорами Варшавского цензурного комитета, когда я переходил туда на службу, были Феодоров и Волочанинов. Первый из них… был родом из Киевской губернии и после крещения занимал в Киеве должность чиновника особых поручений по еврейским делам при тамошнем генерал-губернаторе, оттуда перешел на службу в Варшаву на должность старшего цензора и занимался в комитете, кроме просмотра польских и немецких газет и книг, еще и цензурой всех еврейских изданий. Бывший раввин, он отлично знал древнееврейский язык и современный жаргон и был вообще знатоком еврейской литературы. Приходя

ежедневно в комитет раньше других цензоров, он обыкновенно начинал свои занятия с еврейской цензуры. Смешно было смотреть, когда, разложив вокруг себя еврейские фолианты, из-за которых выглядывала только его совершенно лысая голова и золотые очки, Феодоров приступал к просмотру разных талмудических трактатов и комментариев к ним, которые он знал чуть ли не наизусть, почему и работа эта шла у него необыкновенно быстро. Перелистывая еврейские книги, он иногда вырывал из них листы целыми пуками, с еврейскими рукописями он поступал так же и редко что-нибудь вычеркивал, по большей же части вырывал страницы. В передней комитета в это время собирались обыкновенно еврейские издатели и авторы рассматриваемых цензором сочинений, с нетерпением ожидавшие, какая участь постигнет представленные ими рукописи или книги. Нередко какой-нибудь нетерпеливый еврей потихоньку приотворял дверь в комнату, где сидел Феодоров, просовывал голову и вкрадчиво обращался к нему с вопросом, просмотрена ли уже его рукопись. Феодоров этого терпеть не мог и в ответ хватал со стола рукопись или книгу и швырял ее в просунутую голову просителя…» [26, С. 70].

Подібну характеристику своєму безпосередньому начальнику Б.М. Юзефовичу (син М. Юзефовича) подав у своїх спогадах цензор М. Мандарьов: «Говоря об официальных лицах Киева того времени, я считаю нелишним остановиться несколько дольше на личности Б.М. Юзефовича, игравшего впоследствии столь заметную роль среди киевских союзников. Я не буду останавливаться на его личной жизни и касаться её интимных сторон, о которых так много говорили в то время в киевском обществе и которые не так давно так ясно выявились в известной истории с воспитанниками киевскаго кадетскаго корпуса, ставшей, как известно, достоянием всей русской печати. Я коснусь здесь деятельности. Б.М. Юзефовича, как цензора. По убеждениям Б.М. Юзефович был в полном смысла слова реакционера ярый крепостник, убежденный сторонник абсолютизма. Он отличался своенравным, упрямым характером и был нетерпимым к чужим мнениям и взглядам. Как цензор, он ни на йоту не отступал от буквы закона, строго придерживался циркуляров, которым в цензурном ведомстве нет числа, и, вообще, в отправлении своих цензорских обязанностей был plus royaliste que le roi. Отношение Б. М. Юзефовича к местной печати было более чем оригинально. Он чувствовал себя по отношению к местным газетам полным хозяином, неограниченным самодержцем, издавая собственный предписания, навязывая авторам статей свои мысли и заставляя их говорить своим языком» [13, С. 384]. Як свідчить В. Молчанов, схильність до перевищення своїх службових повноважень була загальною тенденцією серед усього державного чиновництва Російської імперії [14, С. 24].

Для формування об’єктивного уявлення про стиль роботи цензорів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. варто відзначити, що серед чиновників цієї групи траплялися і особи з досить ліберальними поглядами. До цієї категорії можна зарахувати російського письменника І. Гончарова, який у різні періоди входив до складу Цензурного комітету (1856-1860), Ради у справах книгодрукування (1863-1865), Ради Головного управління у справах друку (1865-1867) та ін. Відомий французький славіст А. Мазон так

згадував про особливості його роботи: «Гончаров… был цензор просвещенный, гуманный, всегда старавшийся найти способы мягкого воздействия на авторов, не прибегая к крутым мерам» [12, С. 472]. З іншої сторони, поряд із готовністю прийти на допомогу письменникам, добродушністю та поблажливістю, сучасники відмічали і бажання І. Гончарова уникнути можливої відповідальності, його безініціативність, надмірне прагнення постійно консультуватися із Радою у справах друку [12, С. 472].

Сучасна російська дослідниця О. Соніна, розкриваючи образ цензора у поезії XIX ст. відмічає причини такого суперечливого поєднання особистих позитивних якостей із надмірною офіційною поведінкою. Зокрема, на її думку, будучи «суспільним рупором епохи», цензор, перш за все, залишався чиновником, який виконував свої службові обов'язки [22, С. 56]. Так, цензор журналу «Современник» (з 1853 р.) В. Бекетов маючи орден св. Станіслава 2 ст., бронзову медаль на Андріївській стрічці та відзнаку за 20 років бездоганної служби (1856 р.) регулярно отримував догани та зауваження (всього понад 30) за допуск в друк «предосудительных» творів [4, С. 86].

Поряд з цим, у своєму «Щоденнику» відомий російський літературознавець та літературний критик О. Нікітенко (1804-1877), який тривалий час пропрацював в цензурному відомстві, писав, що цензори «не держат никакой системы и следуют только внушениям страха… цензура руководствуется только догадками, а не здравым смыслом статьи, не постановлениями, ни даже своим личным убеждением… Все, значит, зависит от толкования невежд и недоброжелателей, которые готовы в каждой мысли видеть преступление…» [2, С. 69]. До цього варто додати і вплив представників влади на особливості діяльності цензорів, який в окремих випадках міг мати абсолютно протилежне значення. Так, якщо київський генерал-губернатор у 1889-1896 рр. О. Ігнатьєв за спогадами цензор М. Мандарьова «относился к печати нетерпимо, почти враждебно, был мелочен и придирчив при докладах цензоров», то його наступник у 1898-1903 рр. М. Драгомиров «любил и уважал печатное дело, всегда спокойно и внимательно выслушивал их доклады и клал лаконические резолюции, нередко поражавшие самих докладчиков своей справедливостью и либерализмом…» [13, С. 379].

Таким чином, поряд із дотриманням діючих службових інструкцій та чинного законодавства цензор керувався і особистісними мотивами, вплив яких на особливості його роботи досить часто мав різний характер та наслідки: від намагання отримати хабар за надання дозволу на друк до втручання у стиль та зміст твору, усуваючи якнайменші прояви думок, що суперечили самодержавним ідеям.

Необхідно підсумувати, що суспільний статус професії цензора зазвичай залежав від власне особи чиновника, розуміння ним важливості свого професійного обов'язку. Так, незважаючи на те, що ця професія не мала особливої популярності, освіченість цензора, дотримання прогресивних поглядів, простота у спілкуванні були запорукою його поваги серед громадськості. Якщо ж цензор був консервативний і мав конфліктний характер, він не користувався популярністю у літературних колах і досить часто навіть серед своїх колег.

Література

1. Белобородова А.А. Становление и развитие цензурных учреждений в Курской губернии во второй половине XIX–XX в.: автореф. дисс... канд. истор. наук / А.А. Белобородова. – Курск, 2007. – 25 с.
2. Березина В.Г. Цензор о цензуре (А.В. Никитенко и его «Дневник») / В.Г. Березина // У мысли стоя на часах… Цензоры России и цензура. – [под. ред. В.Г. Жиркова]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 60-85.
3. Воронежцев А. Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) / А. Воронежцев // Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие. Мат-лы научн. конф. – Саратов, 2006. – С. 18-29.
4. Громова Л.П. В.Н. Бекетов – цензор «Современника» / Л.П. Громова // У мысли стоя на часах… Цензоры России и цензура. – [под. ред. В.Г. Жиркова]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 85-100.
5. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв. / Г.В. Жирков. – М., 2001. – С. 56.
6. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
7. Егоров А. Е. Страницы из прошлого. – Т. 2. – Одесса, 1913. – С. 91.
8. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М., 1968. – 368 с.
9. Кирієнко О.Ю. Соціально-професійний портрет військового цензора в українських губерніях Російської імперії (1914−1917) / О.Ю. Кирієнко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць [гол. ред. С.І. Світленко]. – Випуск VIII. – С. 253−262
10. Коляструк О. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. – К., 2010. – № 1. – С. 7.
11. Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / М.К. Лемке. – СПб., 1904. – 461 с.
12. Мазон А.А. Гончаров как цензор / А.А. Мазон // Русская старина. – 1911, № 3. – Т. 145. – С. 472.
13. Мандарьев Н. Нечто из прошлого: Из воспоминаний бывшего цензора / Н. Мандарьев // Голос минувшего. – 1916. – № 5-6. – С. 376-387.
14. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст./ В. Молчанов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 151 с.
15. Патрушева Н.Г. Профессия – цензор (по документам и воспоминаниям) / Н.Г. Патрушева // У мысли стоя на часах… Цензоры России и цензура. – [под. ред. В.Г. Жиркова]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 24-37.
16. Патрушева Н.Г. Цензурный аппарат России во второй половине XIX – начале XX века / Н.Г. Патрушева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vivovoco.rsl.ru/VV/THEME/STOP/PATRUSHEVA_1.HTM
17. Полный свод законов Российской империи (далі ПСЗ)– СПб., 1911. − Т. 3. − Отд. I – С. 1325.
18. Приймак О.М. Південноукраїнське чиновництво та селянство в регіональному комунікативному полі кін. XIX – поч. XX ст. / О.М. Приймак. – Гуманітарний журнал. – 2011. – № 1-2. – С. 108-114.
19. Раскин Д.И. Исторические реалии биографий русских писателей XIX – начала XX в. / Д.И. Раскин // Русские писатели. 1800-1917. Биографический словарь. – Т. 2. – М., 1992. – С. 608-612.
20. Савчинський В.Е. Соціально-професійний портрет цензора в бюрократичній системі російської імперії / В.Е. Савчинський // Матеріали XI всеукраїнської науково-практичної конференції: Молодь,освіта, наука і національна свідомість в умовах європейської інтеграції. – К.: Європейській університет, 2008. – С. 284−286.
21. Смыкалин А. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А. Смикалин. – Спб., 2008. – 317 с.

22. Сонина Е.С. Образ цензора в русской поэзии XIX века / Е.С. Сонина // У мысли стоя на часах… Цензоры России и цензура. – [под. ред. В.Г. Жиркова]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 37-60.
23. Старицький М. Твори у 8-ми томах. [Ред. кол., М.Бернштейн та ін.]. Т. 8. Оповідання. Статті. Листи. Спогади. – К., 1965. – 751 с.
24. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії / О. Удод // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – К., 2010. – № 2. – С. 20.
25. Федорченко О.В. Діяльність військової цензури при установах Одеського поштово-телеграфного округу в 1914-1917 рр. / О.В. Федорченко // Сторінки історії: збірник наук. праць. – Вип. 31. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка»», 2010. – С. 76-85.
26. Цензура в России в конце XIX – начале XX века: Сб. воспоминаний – СПб., 2003. – С. 70.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296. – Арк. 168-169.
28. ЦДІАУК. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 345.
29. Черемисина Я.С. Повседневная жизнь государственных служащих Москвы и Петербурга в первой четверти XVIII века: диссертация ... кандидата исторических наук / Черемисина Яна Сергеевна. – Москва, 2008. – 225 с.
30. Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття / В.С. Шандра, О.О. Крижанівська, О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – № 11. – С. 33.
31. Шандра В.С. Чиновник з особливих доручень при Київському генерал-губернаторові: соціологічний портрет / В.С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – №13. – С. 156–176.
32. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. / Н.О. Щербак // Історичний журнал. – 2007. − №6. – С. 58−65.

Коляда И.А. Повседневная жизнь чиновников цензурного ведомства Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.).

Рассмотрены особенности повседневной жизни чиновников цензурного ведомства Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. На примере отдельных цензоров и на основе анализа действующего законодательства выяснено уровень их материального обеспечения, охарактеризованы положительные и отрицательные аспекты их работы.

Ключевые слова: *цензор, повседневная жизнь, материальное обеспечение, корреспонденция, книгопечатание.*

Kolyada I.A. Everyday life of officials of censorial department of the Russian empire (the second halve of XIX – the beginning of XX century).

In the article the parameters of educational, financial and community support officers' censorship department of the Russian Empire have been clarified, some aspects of daily activities and public perception of the profession censor have been described.

Key words: *censorship, censorial activities, the Department for printing, everyday life, the Russian Empire.*

Рецензент: **Довжук І.В.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
22.11.2011

УДК 94(477)

Михайлюк В.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ЗМІНИ У ЇХ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВАХ ЖИТТЯ (1943-1945 рр.)

Розглядаються зміни матеріально-побутового та соціально-психологічного характеру повсякденного життя інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *соціально-психологічна адаптація інвалідів, інваліді Великої Вітчизняної війни, інвалідність, реабілітація інвалідів, пенсійне забезпечення інвалідів, матеріально-побутове становище інвалідів.*

Роки Другої світової війни, а в її рамках – Великої Вітчизняної війни, поставили безліч питань щодо різних соціальних верств населення, їх соціальної та морально-психологічної адаптації в умовах визволення від фашистських загарбників. Це стосується й інвалідів СРСР, які набули свої вади під час запеклих боїв.

Досить плідними в історико-наукових дослідженнях постали проблеми визначення ролі та впливу окремих політичних сил, вкладу керівних органів СРСР та радянської України в набуття Великої перемоги тощо. Проте досить ускладненим та майже невивченим стало питання про внесок інвалідів Великої Вітчизняної війни у розвиток економічного потенціалу як союзного, так і республіканського, у визволених регіонах Радянського Союзу в останній період запеклого протистояння. Згідно тому законодавству, яке закріплювало обов'язки інвалідів, вони повинні були працевлаштуватися і підлягати державному контролю. Це обумовлювалося необхідністю залучення до потреб фронту і тилу на період війни усіх складових радянського соціуму. Досить невизначеним та недослідженим, у зв'язку з цим, постає питання про форми і зміст, з одного боку, самореалізації інвалідів в досягнення Перемоги; з другого боку, співвідношення виявлення державних постулатів та їх сприйняття інвалідами Великої Вітчизняної війни щодо повсякденного життя, яке обумовлювалося і потребами в здобутті ліквідації фашизму та його проявів.

У цьому сенсі можна назвати окремі праці вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед перших відзначимо доробки професорів П.Доброва, В.Короля, молодих дослідників – І.Перехрест, Г.Гордієнко тощо. Значним внеском зарубіжних учених наголосимо статтю викладача східноєвропейської історії в Бохумському університеті Німеччини Б.Фізелер, яка зробила висновок про те, що історія інвалідів Великої Вітчизняної війни в СРСР – «не стала темою наукових досліджень, але й не знайшла відображення у свідомості багатьох сучасників, що пережили війну» [1].

Автор даної публікації не претендує на вичерпаність вивчення зазначеної проблеми, але намагається робити власний внесок в її дослідження і узагальнює доробки щодо питань трансформації матеріально-побутових умов життя інвалідів Великої Вітчизняної війни в контексті їх соціально-психологічної адаптації в 1943 - 1945 рр. При цьому він солідаризується з положеннями Б.Фізелер про те, що в жодній з досить рідко промовлених доповідей керівника

СРСР Й.Сталіна за часів війни та у повоєнний період така соціальна група, як інваліди Великої Вітчизняної війни, зовсім не згадувалася: «само по собі існування незліченних скалічених ветеранів було докором та, можливо, навіть загрозою режиму та його вождю, який вважав велику в усіх відношеннях перемогу виключно власним досягненням. Інваліди війни насилу вписувалися в осяйну картину військового тріумфу, оскільки поряд з мільйонами загиблих вони надто очевидно «уособлювали» ту страшну ціну, яку радянському народу довелося заплатити за перемогу» [2].

Важливим напрямком матеріально-побутового забезпечення інвалідів вказаної категорії було пенсійне забезпечення. Розпорядженням Ради Народних Комісарів СРСР від 22 лютого 1943 року № 3849-р при районних і міських виконкомах Радах депутатів трудящих створювалися комісії із призначення допомоги й пенсій родинам військовослужбовців рядового й молодшого начальницького складу [3].

У 1943 році Наркомзабезп СРСР розробив ряд заходів щодо поліпшення пенсійного обслуговування, трудового й побутового влаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни. Республіканським, крайовим, обласним, міським і районним органам соціального забезпечення було запропоновано встановити постійний контроль над призначенням та своєчасною виплатою пенсій, залучаючи до цієї роботи широкий актив, у тому числі й самих пенсіонерів. У відповідності до цих заходів, у 1943 року було проведено ревізію виплати пенсій у всіх районах СРСР, у тому числі й на Україні.

У 1944 році Президія Верховної Ради СРСР розглянула і схвалила, затверджену постановою РНК СРСР від 31 січня 1944 року № 101 «Інструкцію про порядок призначення й виплати пенсії по інвалідності військовослужбовцем рядового, сержантського й старшинського складу» [4]. У даній інструкції уточнювалося, хто мав право на пенсію по інвалідності. Пенсія по інвалідності призначалася: від дня виписки інваліда з госпіталю, якщо він пройшов там ЛТЕК і звернувся протягом двох місяців після виписки у відділ соцзабезпечення; з моменту визнання непридатним до військової служби лікарняною комісією військового комісаріату, якщо він звернувся протягом 2 місяців після цього визнання у відділ соцзабезпечення. У районах, звільнених від окупації, виплата пенсій відновлювалася з дня звільнення території від окупації.

РНК СРСР в 1945 році ухвалив надати народним комісарам соціального забезпечення Союзних республік право призначати пенсії в підвищених розмірах - 600 рублів (пов'язаним із сільським господарством) і 900 руб. (не пов'язаним із сільським господарством), інвалідам Вітчизняної війни першої групи, що перебували в стані повної безпорадності.

Слід зазначити, що інвалідам у віці більш 55 років, а також жінкам-інвалідам III групи, що мали грудних дітей і дітей у віці до 8 років, у випадку відсутності членів родини, які могли б забезпечувати догляд за ними, пенсії виплачувалися незалежно від того, чи працюють вони на виробництві або установі.

Проте, пенсії, що виплачувалися інвалідам війни, не забезпечували прожиткового мінімуму. Як зазначає Б.Фізелер, «пенсій, які виплачувалися інвалідам першої групи, тобто непрацездатним та таким, що мали потребу в

сторонньому догляді, не вистачало ні на що. Дві інші групи отримували ще менше. Саме цьому багато з них опинилися у скрутному положенні, яке погіршувалося ще й тим, що видача продовольчих карток інвалідам здійснювалася нерегулярно та карткова система не завжди функціонувала» [5].

Напрямком реалізації потреб матеріально-побутового становища інвалідів Великої Вітчизняної війни була й матеріальна і грошова допомога держави.

Формами мобілізації суспільної допомоги інвалідам війни стали декадники й місячники, під час яких перевірялася правильність призначення пенсій, видавалися гроші, одяг і взуття, продукти, ремонтувалися квартири й інтернати, заготовлювалося й доставлялося паливо. Створювалися фонди допомоги інвалідам.

Водночас слід зазначити, що у матеріально-побутовому забезпеченні інвалідів війни помітним недоліком була нерівномірність, породжена безліччю каналів соціальної допомоги, їх непогодженістю. У Ворошиловградському відділі ВКП(б), зокрема, відзначалося, що оскільки цими питаннями займаються партійні, радянські, профспілкові, комсомольські, торговельні організації, соцзабези, — деякі інваліди війни користуються цією обставиною, намагаючись одержати допомогу з усіх цих місць. У той же час безсистемність призводила до того, що нерідко інвалідам війни видавалися речі, яких вони не потребували, наприклад, самотнім чоловікам — дитячі й жіночі товари, тощо. Нерідко бували випадки, коли частина інвалідів взагалі залишалася без уваги, проте інваліди Великої Вітчизняної війни завжди мали перевагу в одержанні й ремонті житла [6].

21 вересня 1945 р. Рада Народних Комісарів СРСР видала Постанову N 2436 «Про заходи щодо надання допомоги демобілізованим, родинам загиблих воїнів, інвалідам вітчизняної війни й родинам військовослужбовців». У відповідність із даною Постановою: з господарств інвалідів Вітчизняної війни I - II груп припинялися усі стягнення, що значилися за ними несплаченими за минулі роки по сільськогосподарському податку; багато господарств, до складу яких входили інваліди Вітчизняної війни I або II групи звільнялися від сільськогосподарського податку й обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі; в обов'язок державного банку ставилася видача інвалідам Вітчизняної війни й потребуючим родинам військовослужбовців позички на будівництво й відновлення житлових будинків у сумі від 5 до 10 тис. руб. зі строком погашення від 5 до 10 років. Крім того Раднаркоми республік й облвиконкоми були зобов'язані: а) відводити безкоштовно інвалідам Вітчизняної війни й потребуючим родинам військовослужбовців ділянки на заготовку будівельного лісу, а також відпускати за встановленими цінами місцеві будівельні матеріали для будівлі або ремонту житла; б) забезпечити паливом у першочерговому порядку інвалідів Вітчизняної війни й родини військовослужбовців; в) знижувати до 50%, а в окремих випадках - звільняти повністю від плати інвалідів Вітчизняної війни й родини загиблих воїнів, що роблять заготовку палива для власних потреб; г) заселяти передану наркоматами й відомствами 10% житлової площі у збудованих та відновлених будинках винятково потребуючим в житлі інвалідами Вітчизняної війни й родинами загиблих воїнів [7].

Наркомати торгівлі й заготівлі, Головне Керування Державних матеріальних резервів при Раднаркомі СРСР, виконуючи вищеназвану постанову, були зобов'язані: відпустити одноразово, понад установлені норми, 3,5 млн. пайків для дітей загиблих воїнів і інвалідів Вітчизняної війни; відпустити додатково понад фондів III кварталу 1945 р. зерна 10000 тонн і крупи 2000 тонн, цукру - кондитерських виробів 1000 тонн; виділити в IV кварталі 1945 р. для продажу родинам загиблих воїнів, інвалідам Вітчизняної війни, демобілізованим і родинам військовослужбовців: бавовняних тканин на 40 млн. рублів, вовняних тканин на 5 млн. руб., ткацьких виробів на 20 млн. руб., трикотажних виробів на 2 млн. руб., ниток бавовняних на 2 млн. руб., панчоха й носків на 2 млн. руб., шкіряному взуття на 7 млн. руб., валеной взуття - 100 тис. пара; 3 млн. метрів напівшерстяних тканин для продажу в сільській місцевості [8].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року інвалідів I і II груп звільняли від оподаткування холостяків, самотніх і малосімейних громадян СРСР.

Районні відділи соціального забезпечення у Ворошиловградській області допомагали організовувати колективні й індивідуальні городи для інвалідів Вітчизняної війни. Райвиконкоми забезпечували потребуючих інвалідів-городників й, в першу чергу, інвалідів війни й праці посівними матеріалами. Важливу роль у забезпеченні городами, а також допомозі в обробці земельних ділянок інвалідам війни й праці виявляли каси взаємодопомоги, у яких полягало близько 50 тис. членів. Так, у інформаційному звіті Рубіжанської міської ради за 1945 р. є дані про те, що під індивідуальні городи для інвалідів Вітчизняної війни засіяно 7 га. землі, всього 58 чоловік з числа зазначеної категорії інвалідів мають городи [9].

Напрямком виявлення відношення держави та суспільства до зазначеної соціальної категорії населення було медичне та повсякденне забезпечення духовно-моральних потреб інвалідів Великої Вітчизняної війни. Вони здійснювалися наступним чином.

Перше – це фізична реабілітація. Вона розпочався безпосередньо в шпиталях. Однією з основних складових цього етапу постало питання поліпшення роботи шпиталів. Вона здійснювалася по трьом напрямкам: перший – виконувався в межах загальнодержавної та всеукраїнської програм і був пов’язаний з розширенням мережі, а також, наповненням шпиталів медикаментами, медичним обладнанням та висококваліфікованими кадрами. Другим напрямком постала діяльність по забезпеченню повсякденних потреб поранених офіцерів і солдатів, що знаходились на лікуванні у шпиталях. Цей напрямок також був свого роду часткою загальнодержавного та загальноукраїнського заходів, але на відміну від першого, в ньому приймали участь й громадські організації. На протязі війни було прийнято постанови ЦК ВКП(б) «Про партійно-політичну роботу в шпиталях Наркомздраву СРСР» (12 січня 1942 р.) та «Про культурно-просвітницьку роботу в шпиталях» (17 січня 1945 р.). Це були партійні документи, але, якщо в першому з них декларувалися суто ідеологічні доктрини, то другий був націлений на задоволення повсякденних потреб пацієнтів. Третій напрямок був пов’язаний із

залученням для реабілітації хворих та поранених бійців та офіцерів широкого загалу громадськості.

У останньому відношенні заслуговує на увагу діяльність сільських та міських трудівників, особливо молоді Луганщини. За завданням співробітників Комітету та за власною ініціативою ще до прийняття поранених і до розгортання шпиталів тільки у с. Криворіжжя Кадіївського району Ворошиловградської області, домогосподарки відпрацювали 3207 л/днів по ремонту шпиталю та пошуку матеріалів для оснащення харчоблоків, а після завершення робіт, готували палати до прийому хворих та розподіляли між собою, за якими будуть доглядати [10]. А ще у перші дні визволення м. Ворошиловград, за ініціативою дівчат Жовтневого району міста, Усатової, Агапової та Потьомкіної, організовувалися шпиталі у квартирах місцевих жителів, на 5-6 хворих, загальною місткістю на 1173 чоловіки [11].

Друге – саме моральна підготовка інвалідів до необхідності у майбутньому, навіть з фізичними вадами, приймати участь у продуктивній, соціально-значимій праці. Основними аспектами цього етапу постає робота Всесоюзного комітету по моральній реабілітації інвалідів через проведення агітаційних та соціальних лекцій, концертів, тощо.

Третє – підбір можливих напрямів праці та відповідно до цього – прийняття рішення ЛТЕК. З цією метою проводилися організаційні, такі як праця у спеціалізованих підприємствах та цехах, надомна праця, та інженерно-технологічні, які включали переобладнання робочого місця, зміну технологій та режиму праці, заходів.

Четверте – навчання або перекваліфікації інваліда обраній професії. Він розпочинався одразу в шпиталях після обирання професії, або, якщо робота потребувала спеціальної підготовки, після виходу з лікарень, на спеціальних курсах, або безпосередньо на підприємствах. Спеціально обиралися такі професії, період навчання яким, для інваліда не перевищував півроку, а частіше, не більше двох місяців.

П’яте – безпосереднє залучення інваліда до виробництва, після проходження усіх попередніх етапів підготовки. На цьому етапі формувалися трудові відносини, які мали чітке державне регулювання.

Усі вище означені напрямки у своїй реалізації мали зворотній характер і позначалися на соціально-психологічній адаптації інвалідів Великої Вітчизняної війни.

По-перше, в свідомості цієї соціальної категорії постійно затверджувалося і ставало сталим розуміння своєї ураженості та непотрібності суспільству. Ті негаразди, що були обумовлені матеріальними нестачами посилювалися власним самоусвідомленням положення, в якому вони знаходилися. Звідсіля саме в середовищі інвалідів-переможців, поширювався алкоголізм, проституція, прояви участі у кримінальних діях.

По-друге, зазначена категорія соціуму ставала генератором націоналістичних настроїв та політичних викликів щодо існуючої у СРСР ідеології та політики. Наративні документи свідчать, що інваліди війни вважали євреїв, значна кількість яких була у ЛТЕКах, одними з головних винуватців

зниження ступеню інвалідності та невиправданих, на погляд інвалідів, малих термінів між контрольними перевірками ЛТЕКами факту одужання чи реабілітації, та невірних діагнозів.

Слід зазначити, що серед інвалідів Великої Вітчизняної війни з'явилася свого роду «елітна група» із числа тих, хто у 1945 р. воював на територіях за межами СРСР. Вони мали можливість ознайомитися з рівнем життя простих громадян Чехії, Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії, Угорщини тощо, та порівняти його з умовами свого існування в Радянському Союзі довоєнної пори. Порівняння свідчило не на користь останнього. Саме це, на наш погляд, постало одним з поштовхів розвитку дисидентського, антирадянського політичного руху.

Отже, дослідження матеріально-побутового, соціально-психологічного становища інвалідів Великої Вітчизняної війни дозволяє дійти висновків про те, що означена соціальна категорія населення не отримала всупереч декларативним заявам державних органів СРСР та УРСР тих пільг матеріального, соціального та духовного характеру, які їй повинні були бути притаманні.

Подальше дослідження проблеми можна, на думку автора, зосередити на питаннях аналізу проявів розвитку та реалізації позитиву та негативу у співвідношеннях держави й інвалідів Великої Вітчизняної війни у наступні роки. Зокрема, слід виокремити «період відлиги», «горбачовські» часи та сучасний стан незалежності.

Література

1. Физелер Б. Нищие победители: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Б. Физелер. - Неприкосновенный запас. - 2005, №2-3. - С. 578.
2. Б. Физелер. Вказ. праця. – С. 579.
3. Сборник указов, постановлений, решений, распоряжений и приказов военного времени 1942-1943 гг. - Лениздат, 1944. - С. 58.
4. Сборник указов, постановлений, решений, распоряжений и приказов военного времени. - Л., 1945.-С. 92-129.
5. Б. Физелер. Вказ. праця. – С. 583.
6. Державний архів Донецької області. - Ф. 326., - Оп. 2. - Спр. 93. – Арк. 53.
7. Центральний державний архів вищих органів влади. - Ф. 348., - Оп. 3., - Спр. 6. – Арк. 25.
8. Там само. – Арк. 93.
9. Державний архів Луганської області. - Ф. Р-3030., - Оп. 1. - Спр. 3. – Арк. 2.
10. Державний архів Луганської області. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 154. – Арк. 60.
11. Там само. – Арк. 58.

Михайлюк В.В. Социально-психологическая адаптация инвалидов Великой Отечественной войны через изменения в их материально-бытовых условиях жизни (1943-1945 гг.).

Рассмотрены изменения материально-бытового и социально-психологического характера повседневной жизни инвалидов Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: *социально-психологическая адаптация инвалидов, инвалиды Великой Отечественной войны, инвалидность, реабилитация инвалидов, пенсионное обеспечение инвалидов, материально-бытовое положение инвалидов.*

Mykhaylyuk V.V. Social and psychological adaptation of Great Patriotic War invalids through a changes in their material and everyday conditions of life (1943-1945).

The changes of material, social and psychological problems in everyday life of Great Patriotic War invalids are examined in the article.

Keywords: *socio-psychological adaptation of persons with disabilities, Great Patriotic War invalids, disability, rehabilitation of invalids, invalids pension provision, material and living conditions of invalids.*

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.11.2011

УДК 94:339.9:303.44.6

Морозов Р.М.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА НАУКИ БІЛОРУСІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглядаються основні напрямки наукового та культурного процесу в БРСР у повоєнні десятиріччя (1950-1985 рр). Показано особливості наукового та культурного розвитку республіки, основні форми та методи радянської моделі управління в цій сфері. Досліджено основні напрями та фактори, які впливали на сутність і особливості державного управління науково-культурними процесами в республіці.

Ключові слова*: науковий розвиток, освіта, культура, повоєнний період, радянська політика.*

Проблема наукового та культурного розвитку завжди є цікавою для дослідження, адже вона сприяє формуванню уявлень про національний та культурний феномен кожної нації, а це, насамперед, є основою для прогресу будь якого суспільства. Білорусь у цьому контексті є країною, яка повною мірою зазнала різних періодів становлення національної науки та культури, де особливе місце посідає повоєнний період, оскільки в ньому різноманітно переплелися особливості як радянського, так і споконвічного народного прагнення до культури та науки.

Історіографія цього питання умовно поділяється на дві групи: радянської доби та сучасну білоруську. Нагромадження історіографічного матеріалу в радянський період відбувалося у два етапи: перший - від другої половини 40-х до середини 80-х років XX ст., позначений ідеологічною запрограмованістю, та другий - з кінця 80-х до початку 90-х років XX ст., який характеризувався поміркованою критикою «деформацій» соціалізму. Дослідження окремих аспектів теми розпочалося ще в часи запровадження такої моделі на початку 60-х рр. минулого століття [1]. Панування догматизованого марксизму - головна ознака таких досліджень. Колективні праці з історії Білорусі є вагомим доробком у вивченні проблеми наукового та культурного розвитку [2]. Сучасна білоруська історична наука значною мірою розкриває складний шлях повоєнного життя республіки. Дослідження у цьому контексті з урахуванням нових методологічних підходів значно розширили уявлення про історію науково-культурного стану в зазначений період у Білорусі [3].

Уже в перші повоєнні роки, не дивлячись на важке становище в економіці Білорусі, поступово розширювалася мережа наукових установ, зміцнювалася їх дослідно-експериментальна база, здійснювався зв'язок науки з виробництвом,

провадилася підготовка кадрів. Фактично бурхливий розвиток білоруської науки відноситься до початку 1950-х рр., коли в основному було вирішено завдання відновлення господарства та інтелектуальний потенціал республіки був посилений внаслідок приїзду відомих учених з Москви і Ленінграда. У 1950 р. в республіці працювало 77 науково-дослідних установ, у тому числі 28 інститутів. З 2,6 тис. наукових працівників 118 були докторами і 576 кандидатами наук [4]. До середини 1980-х рр. кількість наукових установ в Білорусі досягло 167. Крім того, на промислових об'єктах діяли понад тисячу проектно-технологічних організацій і конструкторських бюро. Чисельність наукових і науково-педагогічних працівників склала 42,4 тис., в тому числі докторів наук - 1011, кандидатів - 13,1 тис. Певний розвиток отримала галузева наука. У 1975 р. на промислових підприємствах працювало 1579 наукових лабораторій, 135 дослідно-експериментальних підрозділів. Білорусь стала відомою в усьому світі й своїм науковими школами. Це десятки сфер і напрямків: математика, теоретична фізика, спектроскопія і люмінесценція, лазерна фізика, електроніка, матеріалознавство, біоорганічна хімія, генетика й селекція, ґрунтознавство, хірургія, мовознавство та ін. За кількістю винаходів у розрахунку на 1 тис. дослідників Білорусь була на першому місці СРСР. Однак у фінансуванні науки були суттєві труднощі. У середині 80-х рр. частка асигнувань на науку в республіці становила 2,2% національного доходу, у той час, як загалом по країні вона складала 5,1% [5].

Провідним науковим центром залишалася Академії Наук. Наприкінці 1970-х рр. тут функціонували відділення суспільних, фізико-технічних, біологічних, хімічних і геологічних наук. Вони об'єднували 32 науково-дослідні установи, в яких працювало понад 15,5 тис. осіб, у тому числі 204 доктори та понад 1,5 тис. кандидатів наук, 54 академіки, 70 членів-кореспондентів. Результати досліджень низки наукових шкіл визнавалися як у країні, так і за кордоном. У 1980-і рр.. значний внесок здійснили білоруські вчені в розробку фізики елементарних частинок, атомного ядра, квантової електроніки, напівпровідників і діелектриків, фізики плазми та ін. Поряд з цим було вирішено багато важливих проблем матеріалознавства, приладобудування, фізіології. Високого рівня досягли геологічна, біологічна, сільськогосподарська, географічна галузі науки. Всесвітню популярність отримали дослідження вітчизняних учених А.Ахрема, Н.Борисевича, Е.Коновалова, Н.Мацепури, В.Платонова, А.Севченко. Ф.Федорова, Б.Шапошника та ін. У 1985 р. в Білорусі працювало 1011 докторів і 13,1 тис. кандидатів наук. Протягом 1956-1985 рр. учені отримали 26 Державних премій СРСР і 57 - Білорусі.

Значних висот у післявоєнний період досяг розвиток білоруської культури, головним змістом якої було утвердження в житті суспільства гуманізму та духовності. При всіх суперечностях і недоліках радянської національно-культурної політики вона, особливо в 1950-1970-і рр., в цілому позитивно позначалася на суспільному житті республіки. Свідченням цього є заснування в 1967 р. видавництва «Білоруська Радянська Енциклопедія», у 1972 р. - «Художня література», відкриття ряду інших організацій і установ, які стали своєрідними центрами розвитку національної культури. У той же час практично

непорушними залишалися партійні орієнтування на те, щоб в радянському суспільстві соціалістична ідеологія була духовною основою розвитку всіх національних культур, що на основі російської мови повинен відбутися синтез, формування єдиної культури «нової історичної спільності - радянського народу». Крім того з волі найвищого партійного керівництва, і особливо в 1960-1970-і рр., Білорусь на тлі інших союзних республік позначалася підвищеною прихильністю до ідей соціалістичного інтернаціоналізму. На формування інтернаціоналістської та патріотичної свідомості людей була спрямована вся культура й мистецтво. Це зумовлювало відсутність належної державної підтримки білоруської національної культури. До того ж певний рівень національної самосвідомості частини білорусів, активна урбанізація призводили до скорочення соціального ареалу традиційної етнічної культури, вживання білоруської мови, зростання числа людей, які відмовлялися використовувати й навіть вивчати її.

У формуванні духовно-морального вигляду населення важливу роль відігравала культурно-просвітницька робота. У повоєнні роки в республіці широко розгорталася мережа культосвітзакладів. До кінця 1958 р. налічувалося вже 5,8 тис. клубних установ, у тому числі 5.5 тис. - у сільській місцевості, працювали 7,6 тис. масових бібліотек з книжковим фондом у 24,6 млн. примірників книг, 29 музеїв, 1,1 млн. радіоточок, 2,8 тис. кіноустановок [6].

Подальший розвиток отримали народні театри, художня самодіяльність, прикладне мистецтво та інші форми народної творчості. У середині 1970-х рр. у клубних установах працювали 20 тис. гуртків художньої самодіяльності, які об'єднували 250 тис. осіб. У 1985 р. число клубних установ становило 6,3 тис., у них працювали вже 34,5 тис. гуртків художньої самодіяльності, які об'єднували 507 тис. осіб [7]. Книжковий фонд масових бібліотек (їх було 6,9 тис.) досяг 101 млн. примірників. Бібліотеки обслуговували 5400000 читачів, у тому числі 2,5 млн. - у сільській місцевості [8]. У багатьох населених пунктах з'явилися палаци культури й мистецтва, будинки політичної освіти. У 1985 р. в Білорусі було 90 музеїв. Активно працювали музеї історії Великої Вітчизняної війни в Мінську, меморіальні комплекси «Брестська фортеця» й «Хатинь», Будинок-музей I з'їзду РСДРП.

Найважливішим показником розвитку загальної та політичної культури, зокрема, є стан засобів масової інформації, розвиток поліграфічної бази та видавничої справи. Наприкінці 1970-х рр. в Білорусі видавалося 179 газет, з них 129 - білоруською мовою. Разовий наклад їх становив понад 4,6 млн. примірників. Крім цього, виходило 158 журналів та інших періодичних видань річним накладом у 38 млн. примірників, у тому числі 28 млн. примірників білоруською мовою [9]. У 1985 р. в Білорусі видавалося 212 газет, у тому числі 130 - білоруською мовою. Кожна родина могла передплатити потрібні їй періодичні видання. У цьому році було видано 53,3 млн. примірників книг і брошур [10].

У республіці успішно розвивалися література та мистецтво. На тривалий час визначальною в літературі була тема війни, психологічного осмислення історичних подій і долі білоруського народу. Основним мотивом поезії першого повоєнного десятиліття була радість перемоги, прославлення Батьківщини,

героїзму, з'ясування антигуманної сутності війни, апологетики мирної творчої праці. На матеріалах з життя білоруського народу на окупованій території створювалися прозові твори Я.Бриля, І.Грамовича, П.Ковальова, І.Мележа та ін. Відновленню мирного життя були присвячені романи й повісті «В Заболотті світає» Я.Бриля, «У добру годину» І.Шамякіна та ін. Однак, у творах того періоду переважала фактографічність, їм не вистачало психологічної глибини й аналітизму. Ці особливості успішно долалися в подальший час.

У перші повоєнні роки народним визнанням користувалися твори Я.Коласа, М.Линькова, П.Бровки, П.Глебка, І.Шамякіна, Я.Мавра та ін. У 1949 р. підсумки розвитку білоруської літератури підбив II з'їзд письменників. У зв'язку з 30-річчям БРСР у Москві відбулася декада білоруської літератури, яка відіграла важливу роль у зміцненні зв'язків письменників Білорусі та Росії. Я.Колас завершив трилогію «На розстанях». Побачили світ друга частина роману П.Пестрака «Зустрінемось на барикадах», 4-томний роман-епопея М.Линькова «Незабутні дні». У творах білоруських письменників знайшли відображення життя селянства, інтелігенції на початку XX ст., подвиг народу у Великій Вітчизняній війні, проблеми культурного минулого білоруського народу. Новими творами збагатилася білоруська драматургія - п'єси К.Губаревича «Головна ставка», К.Кропиви «Люди і дияволи», А.Мовзона «В битві великій», присвячені подіям революції та Великої Вітчизняної війни. Трудове життя народу відбивалося в п'єсах «Співають жайворонки» К.Кропиви, «Алазанська долина» К.Губаревича та І.Дорського. Значною подією культурного життя стала сатирична комедія А.Макаєнка «Вибачте, будь ласка!».

Починаючи з другої половини 1950-х рр. став відбуватися поворот до глибшого показу війни, всебічного розкриття характерів учасників суворої боротьби. Розпочався процес заглиблення у внутрішній світ героїв, у сутність повоєнного часу. У творах про мирне життя стверджувався оптимістичний настрій людей, показувалася життєствердна філософія народу. Література активно розвивалася і в наступні роки. Велике значення в літературному житті республіки мали V (1966 р.) і VI (1971 р.) з'їзди білоруських письменників. Вони орієнтували майстрів літератури на більш глибоке й правдиве відображення життя народу, патріотичних і духовно-моральних якостей простих людей. Гуманістична концепція бачення світу, морально-етичні та екологічні проблеми, боротьба із загрозою ядерної катастрофи, переосмислення пережитого за років війни стали основними орієнтирами письменників 1960-х - початку 1980-х рр. Зі сторінок творів Г.Бородуліна, Г.Буравкіна, А.Вертинського. С.Гаврусєва, Н.Гілевича, Є.Лось, І.Пташникових, Б.Саченки, М.Стрельцова, І.Чигринова поставали жорстокість війни, вигляд покаліченої білоруської землі, побачені поколінням рано подорослішалих підлітків. Це покоління письменників протягом наступних десятиліть робило значний внесок у розвиток літератури. З приходом у літературу на початку 1960-х рр. В. Короткевича дійсної естетичної висоти набув історичний жанр («Сива легенда», «Дике полювання короля Стаха». «Чорний замок Ольшанський» та ін.) Афористично яскраво висловив письменник свою любов до Батьківщини, захоплення білоруським народом: «У Білорусі живе бог». У жанрі історичної

прози стали працювати В.Орлов. Л.Дейнеко, О.Іпатова, К.Тарасов та ін. Великий суспільний резонанс викликала створена на документальній основі книга «Я з вогняної села ...» А.Адамовича. Я.Бриля і В.Колесника.

У 60-і рр. значним досягненням білоруської літератури виявилися твори І.Мележа з циклу «Поліська хроніка», удостоєна в 1972 р. Ленінської премії. У 60-80-і рр. яскраво виявився літературний талант М.Марочки, А.Осипенка, Р.Бородуліна, А.Велюгіна, Д.Бічель-Загнєтової, Г.Буравкіна, А.Вертинського, Н.Гілевича, А.Гречаникова, В.Зуєнка, Я.Сіпакова, Р.Тармоли, Ю.Свірка. Про високий рівень білоруської реалістичної прози свідчила творчість А.Адамовича, В.Адамчика, А.Карпюка, В.Короткевича, А.Кудравца, А.Петрашкевіча та ін.

Літературна премія ім. Я.Коласа присуджувалася І.Мележеві за роман «Тіло на болоті», Я.Брилеві за збірку оповідань «Продовження розмови», В.Бикову за повість «Третя ракета», М.Лужаніну за книгу «Якуб Колас розповідає ...». Літературна премія ім. Я.Купали присуджувалася поетам В.Дубовці, К.Кирієнкові, Н.Аврамчик. Державна премія ім. Я.Купали вручалася М.Танкові, П.Панченку, А.Писіну, П.Бровкові, А.Кулєшову. Державна премія БРСР ім. Я.Коласа була присуджена І.Шамякіну за романи «Серце на долоні» й «Тривожне щастя». За великий внесок у розвиток білоруської літератури М.Линькову було присвоєно звання народного письменника Білоруської РСР, а П.Бровкові і А.Кулєшову - звання народних поетів Білоруської РСР.

Білоруська художня література ставала надбанням всієї нації, значним внеском у всесоюзну та всесвітню літературу. Вона отримала широке визнання в інших республіках СРСР. Якщо до війни наклад видань білоруської прози поза межами БРСР не перевищував 60 тис. примірників, то за 1960-1970-і рр.. тільки твори І. Мележа, І. Шамякіна та В. Бикова вийшли в більшості республік накладом 6 млн. примірників [11]. Тема сучасності посідала одне з провідних місць у білоруській драматургії. Найкращі п'єси того періоду («Лявониха на орбіті» А.Макаєнка, «Під одним небом» А.Мовзона та ін.) увійшли до репертуарів багатьох театрів Радянського Союзу. У 1960-1970-і рр. низкою нових постановок збагатився репертуар білоруських театрів. З інтересом були сприйняті глядачем постановки п'єс «Вітчизна» К. Чорного, «Іркутська історія» та «Місто на зорі» А. Арбузова, «Пам'ять серця» О.Корнійчука, інсценування прозових творів А. Адамовича «Війна під дахами», С.Граховського «Рудобельська Республіка» та ін. У цей час яскраво виявився хист таких білоруських акторів, як В.Тарасов, Г.Гарбук та ін. Внесок білоруського народу в розгром ворога в роки Великої Вітчизняної війни, його трудовий героїзм і боротьбу за мир відображали всі види білоруського мистецтва, у т.ч. й музична культура. Мужності народу присвячувалися опери, симфонії та кантати Е.Тікоцького, Н.Аладова, А.Богатирьова, Г.Пукста, П.Подковирова та інших композиторів. У 1960-1980-і рр. значними були досягнення білоруських авторів у галузі інструментальної та хорової музики, оперного мистецтва. Плідно працювали композитори в масових жанрах. І.Лученок створив патріотичну пісню «Пам'ять серця», яка на Всесоюзному конкурсі естрадної пісні була відзначена першою премією. Широку популярність здобула пісня

Д.Смольського «Обеліски». Активно працювала Державна академічна хорова капела БРСР під керівництвом Г.Ширми.

Подальший розвиток отримала театральна культура. У 1954 р. розпочав працювати Гомельський обласний драматичний театр, в 1956 р. - Білоруський театр юного глядача в Мінську, в 1956 р. - Бобруйський пересувний. Усього в 1958 р. в республіці працювало 11 театрів, їх відвідали 2100000 глядачів. У 1985 р. 3 млн. 274 тис. глядачів ознайомилися з мистецтвом 17 професійних театрів (9 драматичних, 2 музичних, 6 лялькових) [12]. У 1952 р. було відкрито театри народної творчості в Могильові, Гродно, Пінську, Полоцьку. Вони багато зробили для підвищення виконавчого рівня самодіяльних колективів. У кінці 1958 р. в Мінську відбулася перша декада самодіяльного мистецтва, присвячена 40-річчю БРСР. Їй передували районні, міські та обласні огляди художньої самодіяльності, у яких взяли участь 13 тис. колективів, що об'єднували понад 200 тис. осіб. Кількість хорових, драматичних, музичних і танцювальних гуртків постійно зростала. На початку 1970-х рр. у БРСР працювали вже 35 тис. таких колективів. У них брали участь близько 500 тис. осіб[13]. Наприкінці 70-х - у першій половині 80-х рр.. у Білорусі працювали 47 народних театрів [14]. Плідно працювали білоруські художники. У повоєнний період розпочалося створення образотворчого літопису подвигу народу у Великій Вітчизняній війні. У 1945 р. була відновлена картинна галерея, в 1947 р. засновано в Мінську художнє училище, в 1953 р. - художній факультет Білоруського театрально-художнього інституту. Білоруські художники створювали різноманітніші сюжети та глибші за психологічною розробкою образи. Розвивалися історично-революційний, історичний, побутовий, пейзажний жанри. У 1960-і рр. у живописі стали з'являтися нові тенденції, пов'язані з приходом плеяди молодих майстрів: М.Савицького, І.Стасевича, В.Стельмашонка, В.Шаранговича, Л.Щемелєва та ін. Домінуючими ставали монументалізація композиції й образного ладу, наростання символічних елементів. Багатозначність образу, складний філософський смисл виявилися в роботах М.Савицького «Партизанська мадонна» та «Поле». У 1970-1980-і рр. активно працювали В.Ольшевський, А.Марочкін. В.Толстик, М.Селещук та ін. У їхніх роботах ускладнюються образи, зростає асоціативне рішення. Переважання чуттєвого первня над раціональним було характерним творчості А.Кузнецова, З.Литвинової, І.Рея, А.Малишевського, Н.Щасного.

У скульптурі формувався типологічний різновид меморіальних комплексів («Хатинь», «Брестська фортеця – герой», «Курган Слави Радянської Армії - визволительки Білорусі»). Основними тенденціями тематично-образного напрямку скульптури стає історизм, прагнення до формування нового сучасного середовища. Це виявилося в роботах скульпторів А.Аникейчик, С.Вакара, Л.Гумілевського, К.Селіханова, архітекторів Л.Левіна, Ю.Градова, В.Занковича та ін. У цей період у Мінську було встановлено монументальні та виразні пам'ятники Я.Купалі, Я.Колосу, М.Богдановичу, у Полоцьку - Ф.Скорині, монумент на честь матері-патріотки в Жодіно. Велика увага приділялася ландшафтній архітектурі, створенню водно-паркових комплексів (Слепянське водно-паркове півкільце).

У розвитку білоруської кінематографії в 50-і рр. акцент було зроблено на збільшенні випуску художніх фільмів, розробці тем, пов'язаних із життям і працею робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Були екранізовані «Павлинка» Я.Купали, «Співають жайворонки» і «Хто сміється останнім» К.Кропиви. Значною подією в білоруському кіномистецтві з'явилися тепло зустрінуті глядачем фільми «Червоне листя» і «Годинник зупинився опівночі».

Почуття національної гордості викликали в білорусів досягнення в царині фізкультури та спорту. У 1960-1970-і рр. в республіці склалася відмінна гімнастична школа, яка отримала визнання у всьому світі. У 1972 р. на XX Олімпіаді в Мюнхені білоруська гімнастка Ольга Корбут отримала всесвітню популярність. Білоруські атлети завоювали 19 медалей, з них 11 - золотих.

У той же час в суспільно-політичному, культурному житті республіки складалася суперечлива ситуація. З одного боку, за роки радянської влади були створені фундаментальні праці з білоруської історії, мови та літератури, фольклору. З іншого - відбувалося витіснення білоруської мови зі сфери управління, освіти та культури. Уже до початку 1960-х рр. склалася міська російськомовна культура, яка користувалася більшим престижем, ніж традиційна сільська. Ці процеси посилилися в період бурхливої урбанізації 1960-1980-х рр.

Таким чином, у повоєнний період відбувалося підвищення рівня матеріального добробуту білоруського народу. Збільшувалася реальна заробітна плата трудящих, зростало споживання продуктів харчування, поліпшувалася забезпеченість товарами тривалого користування. З певними труднощами, але вирішувалися проблеми забезпечення населення житлом, розвивалася система побутового обслуговування. Значних успіхів Білорусь досягла в розвитку народної освіти, науки та культури. Робилися спроби зламати командно-бюрократичні методи управління, що утвердилися в 1930-1940-х рр., надати економіці, як і суспільству в цілому, більшого динамізму, відкрити шляхи здійснення гуманістичних ідеалів і цінностей, затвердити творчий дух у теорії й на практиці. Розвиток швидкими темпами економіки, науки, культури, освіти сприяв формуванню національної самосвідомості білоруського народу. У цілому в 1960 - першій половині 1980-х років, незважаючи на жорсткий диктат центру й консерватизм системи, у Білорусі склалася обстановка творчості й пошуку, дерзань, патріотичного прагнення вийти за межі можливого, чому багато в чому сприяв і прорив радянської держави в космос. У цей час в республіці було досягнуто відносно високих показників соціально-економічного та культурного розвитку.

У той же час, як і у всій країні, накопичувалися невирішені проблеми та застійні явища в житті суспільства, що призвело до передкризової ситуації. Багато рішень партійних органів залишалися нереалізованими деклараціями. Усі спроби реформування соціально-економічної сфери, демократизації партійно-державного ладу, організації «управління через трудящих» залишалися незавершеними. Замість серйозного аналізу економіки та її проблем, у свідомість людей вкорінювалися легковажні уявлення про час побудови комунізму. Спроби «обігнати час» загалом закінчувалися невдачею.

Література

1. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Под общей ред. Н.В. Каменской, М.Е. Шкляра. - Мн.: Беларусь, 1965. ч.2.(1921-1964). - 804 с.;
2. История Белорусской ССР. Ред. коллегия: И.М.Игнатенко и др. - Мн.: Наука и техника, 1977. - 630 с.;
3. Алег Латышонак, Яўген Мірановіч. Гісторыя Беларусі ад сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст. Вільня: Інстытут беларусістыкі; Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства, 2010. - 368 с.; Мірановіч Я. Найноўшая гісторыя Беларусі. Санкт-Пецярбург, Неўскі прасцяг, 2003.– 243 с.; Чигринов П.Г. Бел. история: науч.- попул. очерк / Мн.: Современная школа, 2010.– 928 с.
4. История Белорусской ССР. - Мн., 1977. с. 459.
5. Нарысы гісторыі Беларусі. - ч.2. - Мн., 1995. с. 404.
6. История Белорусской ССР. - Мн., 1977. с. 498.
7. Народное хозяйство Белорусской ССР в 1989 г.// Стат. ежегодник.– Мн., 1990. с. 112.
8. Там само, с. 110-111.
9. История Белорусской ССР. - Мн., 1977. с. 588.
10. Народное хозяйство Белорусской ССР в 1989 г.// Стат. ежегодник.– Мн., 1990. с. 118.
11. Гісторыя Беларускай ССР. - т.1. - Мн., 1971. с. 714.
12. Народное хозяйство Белорусской ССР в 1989 г.// Стат. ежегодник.– Мн., 1990. с. 117.
13. Гісторыя Беларускай ССР. - т.1. - Мн., 1971. с. 715.
14. Там само, с. 609.

Морозов Р.Н. Развитие культуры и науки Беларуси в послевоенный период.

Рассматриваются основные направления научного и культурного процесса в БССР в послевоенные десятилетия (1950-1985 гг). Показаны особенности научного и культурного развития республики, основные формы и методы советской модели управления в этой сфере. Исследованы основные направления и факторы, которые влияли на сущность и особенности государственного управления научно-культурными процессами в республике.

***Ключевые слова**: научное развитие, образование, культура, послевоенный период, советская политика.*

Morozov R.N. Development of Science and Culture of Belarus in the post-war period.

The article discusses the main directions of the scientific and cultural process in the BSSR in the postwar decades (1950 - 1985). It is described the features of the scientific and cultural development of the country, the basic forms and methods of the Soviet model of governance in this area. It's discovered the basic trends and factors that influence the nature and characteristics of the state management of scientific and cultural processes in the country.

***Keywords**: scientific development, education, culture, post-war period, Soviet policy.*

Рецензент: **Євдокимов М.О.,** док. істор. наук.

Стаття подана
24.11.2011

УДК 930+94

Стрілець В.В.

УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ ТА САМОСТІЙНИКИ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

Розглядаються взаємини Української радикально-демократичної партії та українських політичних сил правого спрямування, відомих під назвою «самостійники», упродовж перших десятиліть ХХ ст.

***Ключові слова**: українські партії, самостійники, політичні сили, громади, Українська Держава.*

Витоки Української радикально-демократичної партії (УРДП) сягають 70-х – 80-х рр. ХІХ ст., коли частина громад – первинних осередків української інтелігенції – набувають політичних ознак. Наступним етапом становлення УРДП стало утворення 1897 р. Загальної української організації. 1903 р. остання реорганізувалася в Українську демократичну партію (УДП), з якої у квітні 1905 р. виділилася Українська радикальна партія (УРП). У цьому ж році УДП і УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Восени 1908 р. УДРП трансформувалася в Товариство українських поступовців (ТУП), яке зберегло практично всі ознаки своєї попередниці. Протягом березня – червня 1917 р. ТУП перетворився в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). У 1923 р. остання перейменувалася в Українську радикально-демократичну партію. Під цією назвою партія діяла в еміграції до 1939 р.

Слід зазначити, що під неформальною назвою «самостійники» діяли Українська народна партія (УНП), «Союз визволення України» а в період Української революції 1917 – 1920 рр. – Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС).

Взаємини радикал-демократів із самостійниками впродовж перших двох десятиліть ХХ століття, зазнаючи істотної еволюції, істотним чином впливали на перебіг українського національного руху. Ряд істориків торкалися деяких аспектів зазначеної проблематики [1], але загалом вона не знайшла належного висвітлення в історіографії, що зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Наприкінці червня 1905 р. за ініціативою, ймовірно, полтавської громади УДП у Полтаві відбувся з'їзд представників деяких громад УДП, Української народної партії та УРП [2]. З'їзд ухвалив спільну програму, основні положення якої збіглися з платформою УРП [3]. Для забезпечення об'єднавчого процесу було вибрано «Народний комітет». Планувалося видання спільного легального часопису. З'їзд доручив одному зі своїх учасників, який уже був обраний делегатом на майбутній з'їзд земських та міських діячів у Москві, ознайомити останній з основними принципами ухваленої спільної програми [4]. Але реального об'єднання зазначених угруповань так і не відбулося. За спогадами С. Єфремова, він у вересні 1905 р. виступив з ідеєю порозуміння УРП із Революційною українською партією (РУП) та УНП, «щоб коли вже не працювати разом, то бодай одне одному не шкодити». Відбулися навіть збори представників указаних партій (В. Винниченко й В. Степанковський – від РУП,

М. Міхновський і С. Шемет – від УНП, С. Єфремов та Б. Грінченко – від УРП). Однак збори були безрезультатними. «Думаю, що тут просто виявилось... наша нетовариськість, що за мурами тісного гуртка вже не хотіла бачить жодної корисної роботи, нарешті обопільна недовірливість та може різниця в методах роботи», – із сумом згодом зазначив С. Єфремов [5]. Та вже 1908 р. С. Єфремов характеризував УНП як шовіністичну та псевдосоціалістичну партію.

За спогадами М.Грушевського, членами ТУП, очевидно, на початку його існування, були лідер самостійників М. Міхновський разом із декількома своїми однодумцями. М. Грушевський стверджував, що М. Міхновський проводив там «протисоціалістичну лінію з В.Шеметом, Луценком – та, здається, й тільки». Всі спроби М. Міхновського зайняти в ТУП впливову позицію виявилися марними [6].

Показовою в плані взаємин тупівців та самостійників стала дискусія між ними щодо перспектив політичного статусу українських земель під час виборчої кампанії до IV Державної Думи. Приводом для цього стала публікація в харківській газеті «Сніп» передвиборчої платформи самостійників, у якій, зокрема, вимагалося прийняття закону, який би об'єднав усі земства України «в одну самоуправу народу українського в межах залюдненої українцями території» [7]. Визначивши це положення платформи самостійників як вимогу автономії України, газета ТУП «Рада» зауважила: «не тому не вміщено цього домагання (тобто автономії України. – В. С.) у платформі поступовців, що вони од його одмовилися» [8]. «Рада» також зазначила, що вимога автономії України є питанням не платформи, а програми, розрахованої на довгі роки політичної діяльності. Порівнюючи загалом платформи тупівців та самостійників, «Рада» визначала перевагу першої, бо її положення могли б бути задоволені без радикальних змін «національно-правного ладу» Російської імперії [9].

Разом із тим «Рада» закидала самостійникам фанатичну впертість у неприйнятті будь-яких передвиборчих домовленостей із неукраїнськими політичними силами. Цілком у соціалістичному дусі «Рада» повчала: «...коли б навіть уважати за сучасної хвилі інші нації ворогами вкраїнському народові, то треба і словом, і ділом проводити енергійну боротьбу за солідаризацію народів. Спільна праця коло загальнодержавних справ, солідарне обстоювання рівноправності всіх націй на полі культурного, господарського і державного життя – ось що тільки й зможе покласти кінець сучасним національним відносинам, котрі утворюють, розуміється, пануючими верствами націй, а не цілими націями.

Той, хто не йде цим шляхом у справі впорядкування міжнаціональних відносин, той або байдужо ставиться до долі наших націй, або сам є ворогом націй – меншостей на території нашого краю [10].

Уже після виборів про необхідність порозуміння з неукраїнською демократією вів мову на сторінках «Ради» і С. Єфремов. Звертаючись до самостійників зі «Снопу» він із певною долею пророцтва зауважив: «Може бути, що теперішні спільники наші колись зробляться ворогами, – тоді й станемо на ворожу проти їх тропу, але заздалегідь нема чого одпихати простягнуту до нас руку» [11].

З'їзд ТУП, який відбувся у вересні 1914 р., прийняв рішення про необхідність дотримання українцями Російської імперії «нейтрального становища» у світовій війні [12]. З цього приводу С.Єфремов, виступаючи вже на березневому 1917 р. з'їзді Товариства, зазначив: «...перший за часів війни з'їзд... проголосив ті гасла української орієнтації, що зробилися потім гаслами всього... українського громадянства. Перша декларація, випущена цим з'їздом, справу війни ставила на єдино можливий для нас ґрунт – інтереси народних мас і застерігала перед шовіністичним засліпленням та захопленням псевдовизвольним чадом, здирала машкіру з того ніби патріотичного трансу, в який впало мало не все громадянство в Росії, навіть недержавних націй. Разом із тим ми закликали до боротьби з реакцією та урядом за справжню волю, особливо використовуючи ганебні події з окупацією Галичини» [13].

Позиція, зайнята Товариством щодо війни, проявилася і в його ставленні до зорганізованого на початку серпня 1914 р. у Львові Союзу визволення України. 27 листопада 1914 р. відбулося засідання Ради ТУП, на якому, за твердженням Д. Дорошенка, було прийнято рішення повідомити керівників СВУ, щоб ті «не важилися виступати від імени цілої України» [14].

Згодом, за часів Центральної Ради, А.Ніковський назвав мотиви згаданого рішення Ради Товариства: по-перше, ТУП за мету мав автономію України в складі федеративної російської держави, а СВУ – самостійність України; по-друге, СВУ виступив за перемогу Центральних держав, а Товариство зайняло позицію нейтральності. «Окрім того, очевидна прихильність Союза до уряду німецьких держав та очевидне потурання німецького уряду Союзові примусило ТУП триматися осторонь від цеї організації», – додав А.Ніковський. Він також пояснив, що Товариство не оприлюднило свого рішення щодо СВУ, оскільки остерігалося накликати на себе гнів російського уряду згадкою про свою позицію нейтральності у війні [15].

Стосунки тупівців та самостійників із табору М. Міхновського за часів війни не зазнали істотних змін. У своїх «Споминах» М. Грушевський переповідає розповідь Є. Чикаленка, згідно з якою М. Міхновський у розмові з останнім начебто пропонував тупівцям прийняти «патріотично-оборонську» декларацію з метою змінити ставлення російського уряду до українства, але зустрів рішучу відмову [16]. На наш погляд, розповідь Є. Чикаленка видається досить сумнівною, адже один із лідерів Товариства П. Стебницький у листі до Л. Жебуньова восени 1914 р. (точну дату встановити не вдалося) висловлював думку про необхідність відмежування від самостійників у ставленні до війни у такий спосіб: «Песиголовці» (з контексту виявленого у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського лише уривка листа випливає, що мова йде про самостійників. – В. С.) і тепер не втихатимуть і роблять свою провокацію, й одгороджуватись од них ми повинні, але робити ми це можемо тільки в такому тоні, як це зробила «Укр[аинская] Жизнь». Скликати народ та організовувати якусь вселюдну присягу – це нам не личить…» [17].

Протягом усього періоду існування Центральної Ради члени УПСФ (соціалісти-федералісти) докладали максимум зусиль для утвердження серед народу ідей автономії України і федеративного устрою Росії та сприяли

правлячим партіям (соціалістам-революціонерам і соціал-демократам) у поборюванні самостійників. Істотні розбіжності УПСФ із соціалістами щодо особливостей державного ладу та соціально-економічних питань розвитку України не завадили їм виступити тут єдиним фронтом. Федерація України з Росією була спільною метою соціалістів і членів УПСФ. Однак для УСДРП й УПСР федералізм випливав з соціалістичної теорії, зокрема, з постулату про другорядність державотворення порівняно із завданнями соціалістичного будівництва, а для УПСФ уявлявся способом унеможливлення крайніх форм розвитку капіталізму та способом державного (у формі автономії) забезпечення національно-культурного відродження й розвитку українського суспільства.

Пізніше, за Гетьманату, орган УПСФ газета «Нова рада» зазначила: «Коли ми виступали проти єдиної Росії, то тільки тому, що були певні, що російська демократія не буде грати в ній ніякої ролі, але виявилося згодом, що вона нам уже показує кулаки» [18]. Та в перші місяці Української революції ці «кулаки» здавалися есефам, як правило, непорозумінням. Тому боротьба з самостійниками була одним із найголовніших напрямів діяльності УРДП – УПСФ. З цього приводу в червні 1918 р. одеська газета «Молодая Украйна», яка перебувала під впливом місцевої організації УПСФ, зауважила, що на початку діяльності Центральної Ради найбільш запеклу боротьбу у сфері соціально-економічної, зокрема, земельної політики УПСФ вела з партією українських соціалістів-революціонерів. Але ще різкішою була межа між національно-політичними ідеалами есефів і самостійників [19].

Вороже ставлення есефів до самостійників можна пояснити, крім причин принципового характеру, ще й остеріганням перших негативної реакції Росії у разі реалізації планів останніх і побоюванням їх (самостійників) невизначених внутрішньополітичних намірів. Грало роль також небажання УПСФ відштовхнути неукраїнські політичні сили від українського відродження гаслом самостійності України.

Усе ж есефи певною мірою усвідомлювали підстави позиції самостійників. Ще в травні 1917 р. «Нова рада» писала про них: «Російській політиці вони не вірять, не вірять, що в межах російської держави Україна матиме спроможність здійснювати свої історичні права на волю, на власне національно-культурно-політичне життя». Газета вже тоді визначила невтішний для справжніх федералістів напрям російської внутрішньої політики та попередила про можливість кардинальної зміни їх позиції [20].

Досить красномовною була реакція соціалістів-федералістів на IV Універсал Центральної Ради. Редакційна стаття «Нової ради» за 13 січня 1918 р. оцінила його як такий, що перервав нитку федеративного розвитку, як поступку самостійникам, «яким ледве чи лежить на серці саме добро широких народних мас і які це добро підбивають під інтереси націоналізму». Узагальнюючи, газета зазначила, що IV Універсал може «замість того, щоб підняти темп національного життя, понизити його. І цьому вже напевне сприятимуть ті уклони в більшовицький бік, яких у йому знайдеться чимало» [21]. Останнє засвідчує побоювання есефів зв’язку державної незалежності України з крайніми соціалістичними підходами до організації політичного й соціально-

економічного життя. Взагалі «Нова рада» містила в цей час чимало матеріалів із ототожненням самостійників і соціалістів. Наприклад, А. Ніковський у лютому 1918 р. дав таку характеристику Д. Донцову: «Донцов – це ніхто інший, як український націоналіст, самостійник і, здається, трішки марксист» [22].

Певні зміни у взаєминах есерів та самостійників відбулися в період Української Держави П. Скоропадського 1918 р. Свою офіційну політику УПСФ в перші місяці Гетьманату проводила разом із іншими несоціалістичними українськими політичними угрупованнями, один із лідерів яких М. Міхновський вважав, що прихід до влади представників російської партії кадетів та великих землевласників став наслідком лише тактичних помилок українських партій [23].

21 травня 1918 р. УПСФ разом із хліборобами-демократами, соціалістами-самостійниками, Українською трудовою партією, Об'єднаною радою залізниць України й Головною радою Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки утворили Український національно-державний союз (УНДС). 24 травня УНДС подав гетьманові П. Скоропадському меморандум, у якому кабінет міністрів був схарактеризований як неукраїнський і за складом, і за орієнтацією [24].

31 травня соціалісти-федералісти запропонували іншим українським буржуазно-демократичним партіям (соціалістам-самостійникам, трудовикам та хліборобам-демократам) об'єднатися в національно-демократичний блок із метою організації селянського союзу, який би у свою чергу об'єднав широкі народні маси. На погляд есефів, міжпартійний блок мав базуватися на таких принципах: оборона незалежної української республіки шляхом встановлення сталого демократичного ладу та організації міцних збройних сил; створення умов для розвитку української культури як основи державності при забезпеченні прав національних меншин; утілення в життя закону про українське громадянство; забезпечення політичних свобод; проведення демократичної земельної реформи на базі трудового селянського господарства; сприяння розвитку промисловості й торгівлі на основі приватної ініціативи та державного контролю; встановлення української грошової одиниці; сприяння кооперації як основі народного добробуту та самодіяльності; оборони автокефальної української православної церкви [25].

До ідеї злиття правих українських політичних партій соціалісти-федералісти неодноразово поверталися впродовж літа 1918 р. 31 липня «Нова рада» опублікувала статтю одного з лідерів партії М. Кушніра-Якименка, у якій той обґрунтовував необхідність поділу українського громадянства лише на два політичні угруповання: соціальну та національну демократію [26]. Але заклики соціалістів-федералістів до об'єднання не знайшли відгуку серед згаданих партій. Насамперед УПСС не могла погодитися на об'єднання з УПСФ – партією, яка за часів Центральної Ради доклала стільки зусиль у поборюванні самостійників.

У цих умовах керівництво УПСФ вирішило вжити заходів із метою розширення УНДС шляхом залучення до нього українських соціалістів. За наполяганням А. Ніковського Головний комітет УПСФ доручив президії київської організації партії провести відповідні консультації з УСДРП та УПСР (центральної течії), хоча члени Головного комітету і не були впевнені в тому,

що соціалісти підуть у таке об'єднання. Але соціалісти відгукнулися й увійшли в УНДС, що спричинило вихід із союзу хліборобів-демократів і зміну його назви на Український національний союз (УНС).

У жовтні 1918 р представники Національного союзу (чотири видних діячі УПСФ – А. Вязлов, О. Лотоцький, М .Славинський і П. Стебницький, та колишній український радикал-демократ В. Леонтович, який не став членом УПСФ через її соціалістичну назву) увійшли в уряд Гетьманату. Із їх діями пов'язують зокрема звільнення з ув'язнення багатьох українських діячів, у тому числі й представників партії самостійників-соціалістів [27].

Коли напередодні повстання В.Винниченко і М.Шаповал поставили питання про його початок на нараді представників УСДРП, УПСР та УПСФ, то представники останньої, виходячи з постанови її Головного комітету, рішуче виступили проти [28]. Однак початок повстання змусив партію змінити свою позицію. За визнанням М. Славинського, соціалісти-федералісти разом із представниками УСДРП, УПСР та УПСС їздили по селах і містах та закликали населення вступати в ряди повстанців [29].

13 лютого 1919 р. Директорією Української Народної Республіки (УНР) був призначений новий склад уряду (кабінет С. Остапенка), у який від УПСФ увійшло 5 її представників. 1 березня 1919 р. редакція «Робітничої газети» надрукувала лист від керівництва соціалістів-федералістів та народних республіканців, де відбито також і позицію самостійників. У ньому вказувалося, що новий уряд не є ні урядом УПСФ, ні урядом буржуазної демократії, ні коаліційним урядом указаних партій, а програми партій, які підписали вищезгаданий меморандум, не є програмою уряду. Така оцінка пояснювалась тим, що Директорія включила в уряд не всіх кандидатів від зазначених партій [30].

На початку квітня 1919 р. сталося те, чого остерігались есефи, вступаючи в кабінет С. Остапенка, – есдеки й есери прийшли до думки, що єдиним порятунком для УНР буде сформування виключно соціалістичного уряду. Особливого опору цим планам есефи, як і інші праві партії, не виявили. Однак протистояння між соціалістами (есдеками й есерами) та буржуазно-демократичними партіями після утворення у квітні 1919 р. коаліційного соціалістичного уряду стало найважливішим фактором внутрішньополітичного розвитку УНР аж до моменту катастрофи останньої наприкінці року.

На середину липня 1919 р. буржуазно-демократичні українські партії, що перебували на території УНР, починають діяти організованим спільним фронтом. 13 липня в Кам'янці-Подільському відбулася нарада представників громадських організацій міста, УПСФ, УПСС, Селянсько-соціалістичної партії, УНРП, Трудової та Народної партії. Нарада визнала за необхідне відновлення діяльності комісій Трудового конгресу, хоча й тимчасового, але єдиного на той час представництва всеукраїнського значення. Було вирішено підтримувати комісії в реалізації їх прав контролю за діяльністю уряду [31].

А вже 15 липня відбулися установчі збори Українського національно-державного союзу (УНДС), про необхідність і доцільність існування котрого йшла мова на вищезгаданому спільному засіданні Головного комітету УПСФ та її подільського губернського комітету. До УНДС увійшли представники УПСФ,

самостійників-соціалістів та інших буржуазно-демократичних українських політичних партій. Головою УНДС було обрано представника УПСФ, керівника «уенерівської» частини партії М. Корчинського. У прийнятому на цих зборах статуті УНДС зазначено його спадкоємність із колишнім Українським національним союзом і поставлено такі завдання: утворення незалежної української демократичної держави; встановлення законної, відповідальної перед парламентом, влади; прийняття демократичного виборчого закону; захист прав України на міжнародній арені; допомога в організації армії та тилу [32].

У зверненні президії УНДС до губернських і повітових комітетів вищезазначених партій та до губернських і повітових народних управ говорилося про необхідність взяти в тверді й певні руки справу державного будівництва, забезпечити УНР вільний державний розвиток у вказаних культурними країнами Європи й Америки напрямах, захистити державу й надалі «від усяких більшовицьких чи напівбільшовицьких експериментів» [33]. Такими термінами характеризував УНДС політику соціалістичних партій.

Велику роль у подальшій долі Державного центру УНР відіграла так звана «уенерівська» частина УПСФ, яка опинилася в еміграції разом із більшістю Головного комітету партії. 15 березня 1920 р. за участю її представників, а також представників УПСС, УХДП, УНРП та Національно-демократичної партії (Галичини) у Відні відбулися з метою прийняття статуту організаційні збори Українського національно-демократичного союзу (УНДС), певна спадкоємність якого з УНДС 1919 р. визначалася представленням в обох союзах головних буржуазно-демократичних партій України та багато в чому спільними підходами до оцінки політичного життя УНР. Серед ініціаторів утворення УНДС був і секретар Головного комітету УПСФ Ф.Слюсаренко, котрий брав участь як представник партії і в попередніх віденських міжпартійних нарадах. Він разом із секретарем київського відділу партії С.Гаєвським представляв УПСФ і в УНДС [34].

Подальший хід засідань УНДС позначився протистоянням у найбільш істотному питанні – ставленні до Державного центру УНР. Вважаючи С.Петлюру «величезним злочинцем», самостійники-соціалісти і хлібороби-демократи намагалися досягти невизнання Союзом уряду та Голови Директорії УНР [35].

У виступі від імені УПСФ перед виробленням проекту декларації УНДС Ф. Слюсаренко пропонував скласти його таким чином, щоб ідеї Союзу об’єднали українське громадянство і в Україні, і за кордоном. Ф. Слюсаренко запропонував також унести в декларацію ідею організації уряду, що викликало протест з боку лідера хліборобів-демократів С.Шемета, який був проти ініціативи організації уряду за кордоном. Водночас Ф. Слюсаренко наголосив, що Директорія УНР, отримавши владу від Національного союзу, згодом відійшла від його політичної платформи та запропонував уникнути в декларації оцінки і навіть згадування Варшавської декларації від 2 грудня 1919 р., відповідальність за яку поклав і на УНР, і на галичан [36].

Після редагування в комісії проект декларації, схвалений представниками есефів, народних республіканців і націонал-демократів, усупереч позиції

хліборобів-демократів та самостійників-соціалістів піддався тривалому й гарячому обговоренню, яке, відображаючи і продовжуючи всю попередню боротьбу в політичному таборі УНР, звелося до принципового питання – ставлення до існуючих залишків державної влади, уособлюваної урядом і Головою Директорії.

Соціалісти-федералісти намагалися довести спадкоємність державної влади в УНР від Національного союзу 1918 р. до посади Голови Директорії, яку займав С. Петлюра. Тут вони проявили своєрідну, з огляду на попередню діяльність, солідарність із соціалістами, виразником інтересів яких був С. Петлюра, адже раніше партія залучалася до влади і певною мірою поділяла відповідальність за її курс. Їхні опоненти вважали, що тільки відмежування від останнього та створення нового державного центру дасть можливість вийти з катастрофічного становища, в якому опинилася українська державність.

Таким чином, ще 1905 р. УРП проводила переговори з УНП з метою узгодження політичних позицій. Протиріччя між соціалістами-федералістами і самостійниками з новою силою проявилися в перший рік Української революції. У 1917 р. з усіх політичних партій для самостійників найзапеклішими опонентами були саме соціалісти-федералісти. Починаючи зі спільних виступів проти есерівського уряду навесні 1918 р. та з визнанням соціалістами-федералістами ідеї самостійності України на травневому цього ж року з'їзді партії протиріччя між ними і самостійниками починають стиратися, а невдалі спроби української буржуазної демократії утвердитися при владі призводять до співробітництва УПСФ і УПСС, що проявилось в діяльності УНДС. Намагання Директорії УНР відмежуватися у державному будівництві від буржуазної демократії зумовило поглиблення співробітництва між обома партіями. Однак УПСФ рішуче засудила вчиненні самостійниками-соціалістами спроби військових переворотів. 1920 р. УПСФ і УПСС кардинальним чином розійшлися у ставленні до уряду УНР, Голови Директорії УНР та у підходах до питання зміни державної влади.

Література

1 Див., наприкл.: Лукашевич П. Украинские национальные партии// Вестник жизни. – Петербург, 1906. – № 2 – С.34 – 43; Дорошенко Дмитро. Історія України. 1917 – 1923. – Т.1. – Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», 1954. – 437 с. Геращенко Т.С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. початок 1918 р.): Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. – 252 с.
2 Феденко П. Український громадський рух у XX ст. – Подєбради, 1934 – С.20.
3. Всеукраїнський з'їзд в Росії // Діло. – Львів, 1905. – 13 (26) лип. – С.1.
4. Там само.
5. ІР НБУ. – Ф.317. – № 55. – Арк.196 – 196 зв.
6. Грушевський Михайло. Спомини // Київ. – Київ, 1989. – № 9. – С.110.
7. Українська платформа // Сніп. – Харків, 1912. – 27 трав. (9 черв.). – С.3.
8 .Виборець. Нова українська виборча платформа // Рада. – К., 1912. – 7 июн. (20 чер.). – С.2.
9. Там само.
10. Виборець. Нова українська виборча платформа // Рада. – Київ, 1912. – 12 июн. (23 черв.). –С.2.
11. Єфремов Сергій. З нашого життя // Там само. – 6 октяб. (19 жовт.). – С.3.
12. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934. – С.73.

13. Промова секретаря Ради Товариства Українських Поступовців С. Єфремова на з'їзді 25 березня // Нова рада. – Київ, 1917. – 28 берез. – С.2.
14. Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті) // Краківські вісті. – Краків, 1944. – 28 груд. – С.3.
15. Ніковський Ан. Нова позиція Союзу Визволення України // Нова Рада. – Київ, 1917. – 15 черв. – С.1.
16. Грушевський Михайло. Спомини // Київ. – Київ, 1989. – № 9. – С.110.
17. ІР НБУ. – Ф.82. – № 26. – Арк.3.
18. Початок // Нова рада. – Київ, 1918. – 9 листоп. – С.1.
19. Космополит. Письма из столицы // Молодая Украйна. – Одесса, 1918. – 16 июн. – С.1.
20. Наш Гр. До чого воно йдеться // Нова рада. – Київ, 1917. – 5 трав. – С.1.
21. IV Універсал // Там само. – 13 січ. – С.1.
22. Я[ринови]ч Ан. Офіціозне писання // Там само. – 24 лют. – С.2.
23. Мечты самостийников (От нашего харьковского кореспондента) // Слово. – Екатеринослав, 1918. – 3 июл. – С.2.
24. Меморіал Українського національно-державного союза // Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Док і матер.: В 3 т. – Т.1. – Б. м.: Сучасність, 1983. – С.394.
25. Якименко М. Українське селянство і наші чергові обов'язки перед ним // Там само. – 31 трав. – С.1.
26. Кушнір М. Українські політичні партії та громадянство // Там само. – 31 лип. – С.3.
27. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – Відень – Київ, 1920. – С.41.
28. Григоріїв Н. Єдиний національний фронт // Вільна спілка.– Прага, 1923. – № 2. – С. 96-97.
29. Державний архів Служби безпеки України (Далі – ДА СБУ). – Спр.71178 ФП. – Арк.33.
30. Лист до редакції // Робітнича газета. – Вінниця, 1919. – 1 берез. – С.3.
31. Хроніка // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 лип. – С.2.
32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.290. – Арк.1.
33. Там само. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.1.
34. Там само. – Ф. 380. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1.
35. Там само. – Арк.40.
36. Там само. – Арк. 21-22.

Стрелец В.В. Украинская радикально-демократическая партия и самостийники: к истории взаимоотношений.

Рассматриваются взаимоотношения Украинской радикально-демократической партии и украинских политических сил правого направления, известных под именем «самостийники», на протяжении первых десятилетий XX в.

***Ключевые слова**: украинские партии, самостийники, политическая сила, общества, Украинское Государство.*

Streletc V.V. Ukrainian Radical Democratic Party and Samostiynyky: the history of the relationship.

The article deals with the relationship between the Ukrainian Radical-Democratic Party and the Ukrainian right-wing socialist forces known as "samostiynyky" during the first decades of the XXth century.

***Keywords:** Ukrainian parties, Samostiynyky, political forces, community, the Ukrainian state.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.,** док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.11.2011

РЕЦЕНЗІЇ

Довжук І.В., Барабаш Ю.В.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КАЗЬМИРЧУК М.Г. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 рр.) // КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА. – К.: ЛОГОС, 2011. – 399 с.

Особливої ваги у трансформаційних соціально-економічних умовах сучасності набувають науковці, сповнені новими підходами щодо інтерпретації історії. Звичайно, це не впливає на об'єктивність фактів та подій – інформаційної сторони проблеми, а навпаки, сприяє можливості дещо модернізувати «закоренілу», і досі в повній мірі не позбавлену традиційних ідеологічних паростків методологію. Сучасники дедалі частіше звертаються до висвітлення найголовніших фундаментальних проблем, що турбують людство, не дивлячись на закономірні зміни в політичному, техніко-економічному та соціальному коридорі. Таких елементів основної структури життя суспільства торкнулася у своїй ґрунтовній праці «Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.)» Марія Казьмирчук.

М.Казьмирчук окреслює позицію модернізованого підходу у застосованій методології, чим інтерпретує регіональні аспекти з проблем соціально-економічного характеру, наявних для Київської губернії у 1861-1917 рр. Авторка звертає увагу на необхідність дослідження таких сфер, як політична, економічна в унісон з ґрунтовним аналізом соціальної складової. У першу чергу, на фундаментальному рівні вона підкреслила це залученням історіографічної бази з історичної площини, доповнивши її працями із соціології.

Зміст монографії у рамках виваженої структури насичений доволі цінною аргументацією специфічних аспектів розвитку соціосистеми досліджуваного періоду. Розділ ІІ «Соціальна структура суспільства» збагатив історичну площину новим методологічним підходом, в якому авторка збалансовано висвітлює історичну ретроспективу станової стратифікації Київської губернії в окреслених хронологічних межах. Праця чітко пронизана й «духом часу», коли українські землі ділилися між двома величними імперіями – Російською та Австрійською (Австро-Угорською). Чітко і зрозуміло змальовано станову картину, зокрема структури Київського губернського суспільства.

Як відомо, головною «цеглинкою» структури суспільства є сім'я. Тож у роботі звернено на це особливу увагу. Зазначено, що сімейний стан характеризує людей, які є членами сім'ї або самотні. Сім'я – це заснована на шлюбі або кровній спорідненості соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, в ідеалі – взаємоповагою, відповідальністю. Сім'я є соціальною групою і соціальним інститутом. Як соціальна група вона складається з конкретних людей, які виконують певні сімейні ролі та мають особисті відносини. Як соціальний інститут сім'я пов'язана з традиціями, законами, мораллю. У сім'ї існує статус батька, матері, чоловіка, дружини,

дітей. Наприкінці XIX – на початку XX ст. шлюб вважався природною моделлю поведінки, що схвалювалася суспільством.

Авторка відкриває завісу, зображаючи відносини у сімейному колі православного духівництва. На основі архівних документів надаються дані щодо сімейних відносин тих, хто «подавали приклад» сімейної «ідилії» для парафіян. Випадки ображального ставлення до дружин (паніматок) з боку духівництва простежено на с. 87-91. Глибоко досліджено сімейний стан усіх верств населення. Звернено увагу на повсякденні турботи, середовище проживання, і, що було характерним для того часу, – заключення шлюбів за розрахунком. При цьому простежується плавний перехід до розгляду особливостей релігійно-етнічного складу населення. Показано розпорошення населення й за національним складом у професійному ареалі на тлі етнічної політики щодо національних груп.

У III та IV розділах висвітлено економічну активність та соціально-правові основи розвитку населення. Дотримано всіх необхідних структурних елементів, що сприяли життєдіяльності населення у рамках зазначеної інфраструктури. Підкреслено, що у досліджуваний період класове становище та стани повністю впливали на матеріально-правове і трудове становище населення губернії. Проаналізовано демографічний бум, високу дитячу смертність, що обумовлювалося низьким рівнем розвитку охорони здоров'я та відсутністю медичної допомоги на селі. Усе це, разом зі слабкою соціальною забезпеченістю складало букет проблем, які були відгомоном елементів традиціоналізму, що на практиці залишалися базовими, хоча теоретично Російська імперія вже стала на шлях індустріалізації.

Подано цікавий матеріал щодо переселенської політики імперського уряду. Так зазначено, що на зламі століть відбувається кілька хвиль переселенських рухів з Київської губернії. У пошуках кращої долі та родючої землі селяни рушали в далекі краї, а, розчарувавшись у обіцянках та побачивши, скільки праці треба вкласти в ту землю, багато хто з них повертався назад. Авторка тут виділяє кілька хвиль переселенських рухів з губернії, зокрема, наприкінці XIX ст. почалося активне переселення селян до Сибіру, а купців-євреїв до Америки й Палестини. Друга хвиля переселення відноситься на 1914 р. через світову війну та агітаційні заходи й в основному буде спрямована до Америки. У цілому розділи є логічно впорядкованими та композиційно завершеними.

Найвищою сходинкою «цивілізаційної піраміди» є духовна сфера. Вона завершує монографічний аналіз у сенсі основного змісту. У даному доробку авторка торкнулася таких елементів соціокультурного розвитку, як культурно-освітня інфраструктура, розвиток охорони здоров'я та соціальне забезпечення, а також питань благодійності та меценатства різних станів. Оперуючи чисельною джерельною базою, подано бачення проблем з різних боків, зокрема у культурній царині. Так, авторка констатує стрибок у сенсі розширення мережі закладів освіти, нагадуючи про надмірну традиційність методів освіти, супроводжувану догматичними методами навчання, русифікаторською політикою серед молоді та релігійною спрямованістю.

Також значну увагу приділено системі ремісничої освіти того часу. Зазначено, що на зламі століть зріс рівень усвідомлення необхідності заснування ремісничих, комерційних і приватних навчальних закладів з метою формування грамотної, професійно підготовленої особистості. Зі скасуванням кріпацтва та зростанням великих промислових підприємств потреба у фахових ремісниках зросла. Проте, слушно підкреслює дослідниця, можна виділити й негативні тенденції: переважання дрібних виробників, які навчали власних дітей та окремих учнів тільки основам свого ремесла, брак фінансування та професійно-педагогічного підходу.

У загальних висновках правильно зазначено, що наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли умови для оформлення єдиного соціокультурного процесу, який отримав у Київській губернії такі форми, як розширення мережі закладів охорони здоров'я та соціального забезпечення, розвитку культурно-освітньої інфраструктури населення та утвердження традицій і принципів благодійності та меценатства. Найбільших масштабів, пише авторка, набула державна і громадська благодійність, що стимулювалися в імперії авторитетними нагородами та суспільним становищем. Що ж до стану медичної допомоги, то загалом медичне обслуговування відставало від тогочасних європейських норм. Організованої медичної допомоги на селі взагалі не існувало. Для робітників була можливість тільки переважно фельдшерської допомоги. І лише з утвердженням земської системи лікарень у Київській губернії створено стаціонарну лікарську допомогу населенню.

Підсумовуючи зазначимо, що монографія М.Казьмирчук «Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.)» – високоякісний науковий продукт, який дійсно збагачує наші знання новими достовірними інформаційними складовими.

Довжук И.В., Барабаш Ю.В.

Рецензия на монографию: *Казьмирчук М.Г. Социально-экономическое развитие Киевской губернии (1861-1917 гг.) // Казьмирчук Мария Григорьевна. - К.: Логос, 2011. - 399 с.*

Dovzhuk I.V., Barabash Yu.V.

Review on monograph: *Kaz'mirchuk M.G. Socio-economic development of Kievan province (1861-1917) // Kaz'mirchuk Maria Grigorievna. - K.: Logos, 2011. - 399 p.*

Рецензія подана
14.11.2011

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атоян Арсентій Іванович – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії культури та культурології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Балашова-Сукач Яна Олександрівна – аспірантка Державного економіко-технологічного університету транспорту Міністерства інфраструктури України.

Барабаш Юлія Василівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Барановський Фелікс Володимирович – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Белевцова Наталія Леонідівна – кандидат технічних наук, професор Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ).

Бєльдюгін Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Брайковська Надія Сергіївна – кандидат технічних наук, професор Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ).

Бредіхін Андрій Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

Возненко Марина Анатоліївна – пошукувач Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Галах Віта Валеріївна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

Гирич Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Желєзняк Ігор Станіславович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Іващенко Наталія Вікторівна – завідувач наукової бібліотеки Державного науково-контрольного інституту біотехнології і штамів мікроорганізмів.

Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Константінов Олександр Юрійович – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Корольова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Короткова Олена Олександрівна – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету.

Коцур Надія Іванівна – кандидат історичних наук, професор кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології ДВНЗ «Переслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кравченко Валерій Вікторович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Морозов Руслан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Морозова Ірина Володимирівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Осмоловська Анна – бакалавр кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Пєнькова Наталія Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сафонова Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сеніна Лілія Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Соколюк Юлія Олександрівна – старший науковий співробітник відділу бібліотечно-інформаційних технологій та наукової обробки документів Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Сопіга Михайло Олександрович – аспірант заочної форми 3-го року навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Стрілець Василь Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії права та конституційного права Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Шайхулліна Аліна Валеріївна – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шуфрич Нестор Іванович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник сектору наукознавства Центру історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

З М І С Т

СТАТТІ

Балашова-Сукач Я.О.	**ІНЖЕНЕР М.М. ГЕРСЕВАНОВ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ОСВІТИ І НАУКИ**	**3**
Белевцова Н.Л.	**ІСТОРІЯ ШУМОВОГО ВПЛИВУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА ЕКОСИСТЕМИ**	**9**
Бердниченко Ю.А.	**ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Л. М. ЛЕВІ**	**14**
Брайковська Н.С.	**ПРО СПЕЦИФІКУ ВПЛИВУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ**	**19**
Бредіхін А.В.	**ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ САПАТИСТІВ ЯК ПРИКЛАД МЕРЕЖНОЇ ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ**	**26**
Возненко М.А.	**ВНЕСОК ПРОФЕСОРА М.Л. ЩУКІНА В РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**	**31**
Гайсинюк Н.А.	**ФАУНІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОГО ЗАКАВКАЗЗЯ Б.О. ДОМБРОВСЬКИМ**	**36**
Галах В.В.	**НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА О.Г. ЧЕРНЯХІВСЬКОГО В ІНСТИТУТІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ БІОЛОГІЇ ТА ПАТОЛОГІЇ ІМ. І. МЕЧНИКОВА ТА ІНСТИТУТІ КЛІНІЧНОЇ ФІЗІОЛОГІЇ АН УРСР (1934-1939)**	**41**
Гирич Я.М.	**УРБАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У 1960-их та 1990-их рр.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**	**46**
Довжук І.В.	**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ НА ПІДТРИМКУ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**	**53**
Желєзняк І.С.	**ПРОБЛЕМА ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ**	**62**
Іващенко Н.В.	**ЗАПОЧАТКУВАННЯ І РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙ КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ВЕТЕРИНАРНИХ ІМУНОБІОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ**	**67**
Казьмирчук М.Г.	**ГРОМАДСЬКА, НАУКОВО-ДОСЛІДНА ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ**	**74**
Константинов А.Ю.	**ПОЛИТИКА АДМИНИСТРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТА Р. РЕЙГАНА В ОТНОШЕНИИ ЮГОСЛАВИИ В 80-е гг. XX ст.**	**84**
Корольова Г.І.	**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ СЕЛЯН УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ ЧАСИ**	**92**
Короткова О.О.	**ІСТОРІОГРАФІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1906 – 1917 рр.**	**100**
Коцур Н.І.	**НАУКОВА РОБОТА ПРОФЕСОРА В.В. УДОВЕНКА В МЕДИЧНІЙ СЕКЦІЇ ВУАН в 1920-ті рр.**	**112**
Кравченко В.В.	**ПОЛІТИКА ОБОРОНИ ТА БЕЗПЕКИ ФРАНЦІЇ 1994-2008 рр. У ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**	**118**
Морозова І.В.	**АРХЕОГРАФІЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ГРАФА С.Р.ВОРОНЦОВА З ПИТАНЬ РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.**	**127**
Пєнькова Н.С.	**СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)**	**135**
Посредников Д.В.	**УКРАИНСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ И ПОЛИТИКА: К ПРОБЛЕМЕ «РАЗВИТИЯ КАНОНИЧЕСКОГО СТАТУСА»**	**142**

Сафонова Н.М.	**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (60-і рр. ХХ ст.)**	**154**
Сеніна Л.В.	**ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СХІДНОГО ПИТАННЯ В СУЧАСНІЙ АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**	**161**
Соколюк Ю.О.	**СТАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**	**170**
Сопіга М. О.	**НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА С. П. КУЛЖИНСЬКОГО (1880–1947) В ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**	**176**
Стрелко О.Г.	**ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНЗИТНИХ І ПРОМИСЛОВИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ВУЗЛІВ**	**182**
Тодоров І.Я., Осмоловська А.	**ЄВРОПЕЙСКИЙ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ В ОХОРОНІ ДОВКІЛЛЯ**	**188**
Шайхулліна А.В.	**ПРОЕКТ «ТРАСЕКА» ТА ГЕОСТРАТЕГІЯ ВАШИНГТОНУ В СХІДНОМУ ЗАКАВКАЗЗІ, 1993 – 1999 рр.**	**194**
Шуфрич Н.І.	**ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ З РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**	**199**
Атоян А.І.	**РАДИКАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**	**207**
Барановський Ф.В.	**ЕВОЛЮЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ПОСАДИ В XVI-XVII СТ.**	**215**
Бєльдюгін В.А.	**ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): НАПРЯМКИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ**	**220**
Коляда І.А.	**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЧИНОВНИКІВ ЦЕНЗУРНОГО ВІДОМСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**	**226**
Михайлюк В.В.	**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ЗМІНИ У ЇХ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВАХ ЖИТТЯ (1943-1945 рр.)**	**237**
Морозов Р.М.	**РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА НАУКИ БІЛОРУСІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД**	**243**
Стрілець В.В.	**УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ ТА САМОСТІЙНИКИ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН**	**251**

РЕЦЕНЗІЇ

Довжук І.В., Барабаш Ю.В.	**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КАЗЬМИРЧУК М.Г. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 рр.) // КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА. – К.: ЛОГОС, 2011. – 399 с.**	**260**
Відомості про авторів		**263**

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації у збірнику наукових праць «Історичні записки»

Редколегія **міжнародного наукового збірника «Історичні записки»** (зареєстровано в ISSN International Centre, лист від 21.03.2011 р. № 2222-0380) – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7, перереєстровано 14.10.2009 р. № 1-05/4) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі ***необхідні елементи*** (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів **у такій послідовності:** шифр УДК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); через рядок назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок коротке резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, с. 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно з новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.**

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію **«Недруковані знаки»**.

Стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті

УДК 94(477) **Прізвище І.П.**

НАЗВА СТАТТІ

Анотація українською мовою.

Ключові слова *українською мовою.*

Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті.

Література

1. Скалов К.Ю. Железнодорожные станции и узлы / К.Ю. Скалов. – Москва: Трансжелдориздат, 1955. – 182 с.

Прізвище І.П. Назва статті російською мовою.

Анотація і ***ключові слова*** *російською мовою.*

Прізвище І.П. Назва статті англійською мовою.

Анотація і ***ключові слова*** *англійською мовою.*

Прізвище Ім'я По-батькові – доктор (кандидат) історичних (політичних тощо) наук, професор (доцент) кафедри (назва) університету (назва).

Домашня адреса, номер телефону, адреса електронної пошти.

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії.

Контактні телефони: +38(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» ***обов'язкове.***

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць

Випуск 32

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідають автори

Головний редактор	**Михайлюк В.П.**
Відповідальний секретар	**Дорош Т.О.**
Літературний редактор	**Бугокова Л.В.**
Оригінал-макет	**Дорош Т.О.**

Підписано до друку 25.11.2011 р.
Формат 60 х 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. *19,92*.
Наклад *300* прим. Вид. № *75*. Замовлення № *123*. Ціна вільна.

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2